
УДК 81'272:303.832.2

Ганна Черненко (м. Київ)

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: ШЛЯХИ ГАРМОНІЗАЦІЇ (за результатами експертного опитування)

У статті розглядається методика експертного опитування як один із шляхів вирішення мовного конфлікту. Наведено результати такого опитування стосовно мовної ситуації в Україні, в якому взяли участь філологи-русисти, філологи-україністи, а також деякі інші фахівці-гуманітарії (політологи, історики, юристи тощо). Зазначено різницю у поглядах різних груп експертів. Зроблено висновок про те, що фіксація спільного ціннісного знаменника „Інтереси держави” у питаннях анкети підвищує шанси на вирішення мовного конфлікту мирним шляхом з урахуванням різних поглядів.

Ключові слова: мовний конфлікт в Україні, експертне опитування.

У 2001–2006 рр. Комітет з питань культури й духовності Верховної Ради України IV скликання зареєстрував більше десяти проектів нового Закону про мову, які передбачали різні принципи розподілу сфер функціонування між мовами України. З них дев'ять пропонували особливий статус для російської мови¹. Депутати Верховної Ради V скликання встигли зареєструвати „лише” шість законопроектів про мову, з них особливі права російської мови обумовлено у чотирьох. У Верховній Раді VI скликання картина дещо змінилася: із восьми законопроектів лише у трьох російській мові приділено окрему увагу.

Наміри надати російській мові особливий юридичний статус викликали різко негативну реакцію з боку націонал-демократичних політичних сил. До дискусії політиків щодо мовного законодавства приєдналися й гуманітарії, у тому числі філологи — русисти й україністи, для яких ці питання не переставали бути актуальними [5 – 10; 12 – 14 та багато ін.]².

¹ Детальніший аналіз цих законопроектів див. в [16].

² Зважаючи на численність публікацій з цього питання, ми наводимо лише деякі, за часом найближчі до згаданих подій.

Однак впадає у вічі, що одні репрезентують позицію, спрямовану на збереження status quo за російською мовою, інші — орієнтовану на розширення сфери функціонування української. Закономірно, що рівнодійна протилежно спрямованих векторів впливу цих двох груп наближається до нульової позначки. Ставлення до соціолінгвістичних досліджень з мовної політики в Україні нагадує ситуацію, описану Р.Т. Беллом у 1976-му р.: „...соціолінгвіст мусить довести їм <економістам, історикам, педагогам і політологам>, так само як і психологам, що коло його зацікавлень і знань безпосередньо дотичне до тієї галузі, де представники соціальних наук є визнаними експертами” [1: 217].

Слово філолога про мовне питання звучатиме вагомніше, якщо це буде рішення, узгоджене з представниками обох конфліктуючих таборів, зокрема з русистами і українцями. Між тим, серед учасників філологічних конференцій, присвячених мовному питанню, зазвичай практично відсутні або ті, або інші. Зрозуміти прагнення до самоізоляції можна, пам'ятаючи про те, що мовний конфлікт — це різновид конфлікту міжнаціонального, або міжкультурного, який належить до ціннісних. У конфліктології їх вважають найемоційнішими, тому що вони зачіпають самоідентичність кожної зі сторін³. Відтак небажання опонентів відкрито дискутувати між собою можна виправдати законом комунікативного самозбереження — небажанням ставити під удар своє „я”, адже фахівці, які публічно виступають з мовних питань у засобах масової інформації, на конференціях, форумах тощо, нерідко висловлюються надто конфронтаційно. Порівняйте: „безпрецедентне, стрімке й волонтаристське скорочення шкіл з російською мовою навчання”, „сверблячка зросійщення” (автори висловлювань не вказані з етичних міркувань). Таким чином у філологічній спільноті формується стереотипне уявлення про агресивну позицію фахівців-україністів та русистів загалом. Образ вороже налаштованого опонента стає підставою для породження конфліктогенних текстів. Утворюється замкнене коло. Бодріяр назвав би це симуляцією діалогу, кінцевий результат якої — відстрашення: від самої проблеми так само, як і від її вирішення [2]. Необхідно створити умови для реальної дискусії між прибічниками різних позицій щодо мовного питання, у першу чергу між українцями і русистами, знайти спільне у їхніх поглядах і врешті привернути увагу влади й громадськості до фахової думки філологів.

Метод експертного опитування видається найефективнішим для досягнення цієї мети. До нього вдавалися А. Залізняк і Л. Масенко [4], коли досліджували мовну ситуацію у Києві. Однак вони спиралі-

³ Ескалація такого конфлікту веде до „насилства, що не відає страху власної смерті: людина культури втрачає сенс життя разом з можливою загибеллю власного культурного світу” [3: 128].

ся на думки переважно україномовних респондентів. Ми залучили до свого опитування однакову кількість експертів-русистів і експертів-україністів, таким чином доповнивши названу методику елементами порівняльного аналізу.

Розробляючи анкетні листи і визначаючись із тим, якою повинна бути процедура опитування, ми хотіли вирішити такі завдання:

1. Вивести учасників з-під впливу колективної думки і надати їм можливість відповісти на питання, усамітнівшись із анкетними листами⁴;

2. Активізувати в особистісній структурі учасників опитування роль фахівця, таким чином спонукавши їх до неупередженої відповіді. Для цього у вступній частині анкети ми апелювали до професійної відповідальності, об'єктивності й компетентності експертів⁵;

3. Сформулювати питання так, щоб воно не сприймалося як вияв ціннісного, міжнаціонального конфлікту. Інший кут зору на ті ж самі національні питання дає ідея державності⁶;

4. Для раціоналізації конфлікту потрібно було чітко визначити його об'єкт. У мовному конфлікті це – соціолінгвістичні сфери: „ситуаційно-типові варіанти, які виникають унаслідок того, що на соціолінгвістичні шари накладається комунікативна ситуація. Соціолінгвістичні сфери перетинаються з функціональними стилями, але не обмежуються ними”

⁴ Цій меті слугувала також анонімність – апробований спосіб отримати достовірні результати під час опитувань, що стосуються міжнаціональних конфліктів, до яких належить і мовний конфлікт (див., наприклад, анонімне експертне опитування щодо міжнаціональних конфліктів на Південному Кавказі [15]).

⁵ Наводимо текст вступної частини повністю: „Шановні колеги! Сьогодні в Комітеті з питань культури і духовності Верховної Ради України знаходяться на розгляді більше десяти проектів нового Закону про мову. Міністерство освіти та науки готує відповідний урядовий законопроект. Ми сподіваємося, що від прийняття нового Закону виграють усі громадяни України – незалежно від національності чи місця проживання. Але 2004 рік показав, що в Україні існують політичні сили, які наполегливо намагаються поставити головний наголос у сполученні ”мовна політика” на слові „політика”. Отже повинен знайтися хтось, здатний перенести цей наголос на слово „мовна”, ігноруючи сьогоденні вигоди: чи то потребу здобути прихильність виборців, чи то потребу зберегти своє робоче місце. Ми гадаємо, що саме філологи можуть компетентно оцінити мовну ситуацію в Україні і запропонувати політикам оптимальні шляхи її гармонізації, спираючись на досягнення лінгвокультурології, психо- і соціолінгвістики.

Щоб дати можливість висловитися кожному з вас, ми пропонуємо заповнити анкету, питання якої відображають статті зареєстрованих у Верховній Раді законопроектів про мову. Сподіваємося, що, порівнюючи відповіді, отримані від різних фахівців з різних регіонів, ми зможемо визначити своєрідну межу компромісу: зафіксувати позиції, щодо яких думки учасників анкетування збігаються, і звернути увагу на положення, щодо яких думки опитуваних різко розходяться. В разі схвалення Верховною Радою положень, які викликали негативну реакцію значної частини опитуваних, владі, очевидно, доведеться вжити заходів для того, щоб полегшити адаптацію громадськості до цих норм Закону. Можливо, саме філологи під час обговорення результатів анкетування зможуть підказати, якими повинні бути ці заходи”.

⁶ Протиставлення ідей націоналізму і державності саме в контексті мовної політики пропонує Р. Т. Белл [1: 222].

[19: 196]. Природа міжмовного конфлікту полягає в тому, що носії різних мов прагнуть використовувати рідну мову в якнайбільшій кількості соціолінгвістичних сфер. Конфлікт виникає, коли дві мови претендують на одну сферу, в якій не можуть „поміститися”: де їхнє паралельне функціонування фізично неможливе (не можна двома мовами одночасно віддавати накази в армії) чи обмежене законодавчо.

Поглянувши з цієї, соціолінгвістичної, точки зору на мовний конфлікт в Україні, можна сказати, що прихильники державного статусу російської мови мали би прагнути обов'язкового використання цієї мови скрізь — починаючи від обслуговування в аптеці і закінчуючи мовою державного гімну. Проводячи експертне опитування, ми, зокрема, хотіли з'ясувати, чи це справді так, але спочатку слід було визначити сфери, на яких потрібно сконцентрувати увагу опитуваних⁷.

Погляд на мовну ситуацію як на конфлікт, що має бути контрольований і врешті вирішений законодавчо, вимагає виключення з цього списку сфер, які на сучасному етапі розвитку суспільства беззаперечно визнаються приватними. Не підлягає регламентації з боку держави мова художньої літератури, церкви, родинного, приватного міжособистісного та групового, власне побутового спілкування. Виведення цих сфер за межі кола нашої уваги не означає, що вони не можуть бути полем ескалації конфлікту, але він повинен стати об'єктом розгляду іншого дослідження — присвяченого ролі ідеологічних настанов у знятті міжмовного напруження⁸.

⁷ Вчені, які аналізували мовну ситуацію в іспанській провінції Каталонії [11: 73 – 158], зосереджуються головним чином навколо мови:

- освіти,
- групової неформальної комунікації,
- професійного спілкування,
- родинного спілкування/

Простежуючи мовну історію Сілезії – регіону Польщі, який довгий час перебував у складі Пруссії, а потім Німеччини, Тереза Міцевіч [20] досліджує вияви конкуренції між польською та німецькою мовами у таких сферах:

- офіційно-ділова (мова представників органів влади і документів),
- освіта (школа, університет),
- наука,
- церква,
- література,
- міжособистісне спілкування у групах,
- родинне спілкування (сім'я).

В опитуванні Н. П. Шумарової [18] респондентам ставилися питання стосовно окремих комунікативних ситуацій, які мали репрезентувати:

- сферу родинного спілкування (спілкування з батьками),
- освіту (мова викладання у школі),
- побут (спілкування в транспорті та з лікарем),
- професійне спілкування (з колегами і керівництвом),
- засоби масової комунікації (читання газет),
- літературу (читання художніх творів),
- науку (читання наукових текстів).

⁸ Див. докладніше в [17].

Таким чином, роботи з соціології мови, аналіз законодавчих документів та проектів таких документів з мовних питань, зокрема проектів Закону про мову, зареєстрованих у Верховній Раді України, дають підстави говорити, що для характеристики мовної ситуації в сучасному українському суспільстві доцільно розглядати такі соціолінгвістичні сфери: офіційно-ділову, мас-медійну, наукову, освітню, сферу послуг, рекламу.

Загальне питання до всієї анкети формулювалося так: „Який розподіл сфер функціонування між українською та іншими мовами, поширеними в Україні, ви вважаєте найсприятливішим для успішного розвитку держави?” Конкретизувалося воно у 41 питанні стосовно різних комунікативних ситуацій, належних до названих соціолінгвістичних сфер⁹.

Варіанти відповідей передбачали такі типи мовної політики:

1. Монополія української мови;
2. Українсько-російська коофіційність;
3. Українсько-англійська коофіційність (поодинокі відповіді „українська і англійська”, зокрема на питання про інформаційно-обчислювальне забезпечення, мову документів, що засвідчують особу, мову маркування товару);

4. Регіональна мовна політика, яка „дає право користуватися мовою лише на території, де вона поширена і вважається престижною”¹⁰.

5. Персональна мовна політика, яка гарантує індивіду право користуватися своєю мовою у певних ситуаціях незалежно від його місцезнаходження (відповіді „будь-яка мова, обрана за згодою сторін”, „мова, якою зручно спілкуватися відвідувачу” тощо);

6. Комбінована мовна політика, яка означає застосування в різних ситуаціях і на різних територіях різних принципів мовної політики. В анкеті цей тип мовної політики був представлений відповідями, що передбачали комбінацію українського монологізму і персонального або територіального принципів залежно від того, державний чи приватний заклад розглядається (мова освіти і сфери послуг), громадянам України чи інших країн пропонується цей принцип (мова судів, правоохоронних органів, вищої освіти).

В опитуванні взяли участь 57 експертів, поділені на три групи — русистів, українців та нейтральну групу, яка складалася з германістів, славістів, філологів з подвійною спеціалізацією (українська та ро-

⁹ Для прикладу наводимо одне з питань із варіантами відповідей.

3. Якою мовою громадяни повинні звертатися до представників центральної влади в ситуації усного спілкування:

- а) тільки українською,
- б) українською або російською,
- в) будь-якою з мов, поширених в Україні: в органах влади повинні бути перекладачі, які знають ці мови,
- г) тією мовою, якою говорить представник влади,
- д) інше.

¹⁰ Регіональний, комбінований та персональний типи мовної політики описані за Нільсоном [11: 117].

сійська), а також деяких інших фахівців, у чию компетенцію входять питання, пов'язані з мовною ситуацією: культурологів, політологів, істориків, юристів, інженерів-програмістів та бізнес-консультантів (в анкеті були питання, що стосувалися мови інформаційно-обчислювального забезпечення і деяких бізнес-сфер, зокрема мови маркування товару, реклами та сфери послуг).

Серед опитаних — переважно працівники вищих навчальних закладів та НАН України, головним чином з науковими ступенями, з усіх регіонів України: Дніпропетровська, Житомира, Києва, Луганська, Львова, Маріуполя, Севастополя, Сум, Тернополя, Харкова, Хмельницького.

Опитування проводили протягом 2005-го р.

Аналіз анкет дав можливість виділити чотири типи питань у залежності від ступеня їхньої конфліктогенності й узгодженості між собою відповідей різних груп учасників:

1. Безконфліктні питання: щодо них в усіх трьох групах більшість експертів голосувала за однаковий варіант. Таких питань виявилось 8. Вони стосувалися мови збройних сил, особових та правовстановлюючих документів, письмових звернень до центральних органів влади (відповіді „тільки українська”). У питаннях про усне спілкування громадян з органами місцевої влади і медичних працівників зі своїми пацієнтами експерти віддали перевагу варіанту „будь-яка мова, обрана за згодою сторін”. За використання поряд з українською меншинних та міжнародних мов проголосувала більшість, відповідаючи на питання про мову маркування товару ¹¹;

¹¹ Класифікуючи той чи інший варіант як такий, що набрав більшість голосів у певній групі (ця більшість могла бути меншою 50% за умови, що інші варіанти набрали ще менше, проте чим меншим виявився цей відсоток, тим конфліктнішим є питання), ми зважали на „дух”, а не на „букву” відповіді. У певних випадках окремі варіанти, за які проголосувала меншість учасників, об'єднані між собою, „перекривали” результат варіанта неабсолютної більшості. Таке об'єднання чи „необ'єднання” обумовлювалося сумісністю чи несумісністю варіантів. Слід, однак, пам'ятати, що: 1) в групі русистів і українців відкриваються різні можливості для узгодження варіантів, 2) сумісність варіантів має одновекторний характер. Так, у групі українців сумісним можна вважати варіант „переважно українська” або „будь-яка мова за згодою сторін” для варіанта „тільки українська”, оскільки українець, який обрав перший варіант, навряд чи буде висловлювати своє невдоволення другим, але не навпаки. Зате від русистів можна чекати зворотної поведінки. Таким чином, до частково безконфліктних питань із особливою думкою русистів може бути зараховане, наприклад, формально безконфліктне питання про мову письмових звернень громадян до центральних органів влади, де в усіх групах більшість голосів набрав нібито варіант „тільки українська” (русисти — 47%, українці — 84%, нейтралі — 63%). Однак водночас 32% русистів проголосували за варіант „українська або російська”, а 21% — за варіант „будь-яка з мов, поширених в Україні”. І якщо формально ці відповіді — різні, а відтак кожна окремо не набирає кількості голосів, більшої від варіанта „лише українська”, то по суті в русифікованій поки що столиці вільний вибір „будь-якої з мов, поширених в Україні” може означати, за поодинокими винятками, право користуватися саме російською мовою.

2. Частково безконфліктні питання із особливою думкою русистів: щодо них однаково голосувала більшість українців та експертів нейтральної групи, однак більше половини русистів обрали інший варіант. У першу чергу вони стосуються науки, до якої тісно прилягає сфера вищої освіти¹². Сюди потрапили також питання про ЗМІ (3 з 4), де бачимо спротив русистів контролю за медіа-мовленням і визнання іншими групами необхідності зберігати за українською мовою обов'язкову частку мас-медійного простору;

3. Частково безконфліктні питання із особливою думкою українців: щодо них згоди досягли русисти та нейтральна група, а українці висловлювали інший погляд. Зазвичай це випадки, коли нейтральна група не погоджувалася з наполяганням українців на українському монологізмі. Відповідні питання стосуються сфер і ситуацій, де обов'язкове використання української значно прискорить процес реукраїнізації. Проте водночас не можна не визнати, що подібна регламентація у потрапивших до цієї групи сфері послуг і дошкільного виховання може сприйматися як вторгнення у приватне життя;

4. Конфліктні питання: для них не вдалося встановити варіанта відповіді, однаково прийнятної для різних груп (часто це — питання, щодо яких рівну кількість голосів набрали різні варіанти). Вони розподілилися за сферами так:

— офіційно-ділова сфера: 2 питання про мову судочинства і правоохоронних органів (русисти — варіант „будь-яка мова, обрана за згодою сторін”, українці — „українська з наданням перекладача іноземцям”, нейтральна група — „українська з наданням перекладача за необхідністю”);

— наука: 1 питання про мову публікацій у регіональних наукових виданнях (русисти — „не регламентується”, українці — „тільки українська”, нейтральна група — „за державні кошти — українська, за власні — за бажанням автора”);

— ЗМІ: 1 питання, яке стосується мовлення на центральних теле- та радіо каналах (русисти — варіант „не регламентується”, українці — „тільки українська”, нейтральна група — „українська та інші мови, поширені в Україні”);

— реклама: 2 питання (з 2), які ділять цю сферу на зовнішню рекламу і рекламу на сторінках (в ефірі) ЗМІ (русисти — „на розсуд рекламодавців”, українці — „тільки українська”, нейтральна група — „українська і будь-яка інша за бажанням рекламодавця”).

Звертає на себе увагу те, що в офіційно-діловій сфері координатами, які визначають конфліктогенність питання, стали дихотомії:

1) усне мовлення (на компроміс ідуть українці) / письмове мовлення (на компроміс ідуть русисти);

¹² Зауважимо, що саме функціонування в науці, освіті та органах влади забезпечує мові високий статус у суспільстві.

2) центральні органи влади (на компроміс ідуть русисти) / місцеві органи влади (на компроміс ідуть україністи).

Русисти з більшою готовністю пристають на варіант „тільки українська”, коли йдеться про письмові звернення громадян до влади: до центральних органів влади — 47%, до місцевих — 21%. Для порівняння: в ситуації усного спілкування обов'язковість звертання до представника центральної влади українською мовою визнають 5%, до місцевої — 0% русистів.

Україністи допускають використання інших, крім української, мов для громадян, які звертаються до влади усно: до центральних органів влади — 47%, до місцевих органів влади — 63%. Водночас у письмових зверненнях обов'язкового використання української мови вимагають 84% українців, якщо йдеться про органи центральної влади, і 68% — коли йдеться про місцеву владу.

Як бачимо, дихотомія „центральна — місцева влада” виявляється сильнішою за дихотомію „усне — письмове мовлення”. Позиція „центральна влада” у сприйнятті українців нейтралізує опозицію „усне — письмове” і диктує необхідність вживати лише українську мову навіть в усному спілкуванні з центральною владою. Для русистів, навпаки, ця опозиція нейтралізується, коли актуальною є позиція „місцева влада”. В цьому випадку вони не вважають використання української мови обов'язковим ні в усних, ні в письмових зверненнях громадян.

Зазначимо також, що русисти висувають однакові вимоги до обох учасників комунікативної ситуації „влада — громадяни”. Україністи, роблячи поступки у деяких випадках щодо вживання недержавних мов для громадян, категоричні у своїх вимогах до представників влади: на будь-якому рівні в усному і письмовому мовленні їх зобов'язують користуватися українською.

У підсумку можемо сказати, що в більшості випадків конфлікт виникав там, де україністи давали відповідь „тільки українська”, русисти — „будь-яка (за згодою сторін, за бажанням автора тощо)”, тобто вибір постав між українським монолінгвізмом (у сумі — 39%) і персональною мовною політикою (37%).

При цьому у групі русистів на користь монополії української мови віддали голоси 18% респондентів, у групі українців — 58%, у нейтральній групі — 41%. На користь персональної мовної політики віддали голоси 49% русистів, 23% українців і 36% респондентів нейтральної групи.

Що стосується особливого статусу російської мови, загалом на його підтримку отримано 7% відповідей: 15% — від русистів, 1% — від українців, 6% — від нейтральної групи.

Комбінована мовна політика набрала — 6% голосів, при цьому у групі русистів — 2%, у групі українців — 9%, у нейтральній групі — 6%.

Голоси на користь регіональної мовної політики склали 4% відповідей: 8% — у групі русистів, 1% — у групі українців і 2% — у нейтральній групі.

Встановити тип мовної політики, однаково прийнятний для усіх соціолінгвістичних сфер, не вдалося. Український монологізм посів перші позиції в офіційно-діловій сфері (51%) та освіті (39%). Персональна мовна політика — в засобах масової комунікації (73%), сфері послуг (42%), рекламі (53%). У сфері науки різниця між кількістю голосів, відданих за політику українського монологізму (36%) та персональну мовну політику (38%), коливається на межі статистичної похибки. Варто зважати на значну особисту зацікавленість у цьому випадку експертів-філологів.

Хоча результати експертного опитування виявилися не завжди однозначними, воно дало змогу отримати деякі відповіді на ключові питання мовної політики в Україні. Так, наприклад, не набрали більшості голосів варіанти відповідей „українська і (або) російська” і „мова, прийнятна для більшості населення регіону”, що передбачали політику українсько-російської коофіційності або регіональну мовну політику. В усіх трьох групах експерти віддали голоси за використання лише української: в армії (82%), при оформленні документів (56%), публікації державних актів України (72%). Респонденти не бачать необхідності робити російську обов'язковою дисципліною в усіх школах України (74%). Варто зауважити, що саме ці позиції є визначальними для державної мови.

Однак очевидне прагнення більшості русистів та частини нейтральної групи закріпити право на використання рідної мови представником будь-якої нації у сфері послуг, ЗМІ, деяких ланках освіти та науки. Про це свідчать відповіді на користь персональної мовної політики. Наскільки така позиція виправдана? Іноземний та історичний досвід показує: якщо мова претендує на поширення і вихід за межі свого етносу, для неї важливе використання у владі, освіті, науці. Якщо носії не прагнуть поширення своєї мови, але хочуть зберегти її для нащадків, для них важливі такі сфери, як родинне, побутове, міжособистісне спілкування, культура і церква. Певною мірою цей поділ корелує з поділом на приватну, неформальну і на офіційну, формальну комунікації.

Сфери, щодо яких українці висловилися за монополію української мови, а русисти за персональну мовну політику, тобто насправді конфліктні сфери, знаходяться на межі цього поділу. Сферу послуг можна потрактувати, з одного боку, як формальне спілкування, з іншого, як побутове — близьке до міжособистісного. Мас-медіа, з одного боку, межують з офіційно-діловою сферою, оскільки завдяки ним влада доносить до суспільства свої думки, але, з іншого боку, ЗМІ виконують функцію розважальну, культурно-просвітницьку, функцію заміщення міжособистісного спілкування для самотніх людей. Щодо освіти, слід брати до уваги, що філологи швидше за інших схильні сприймати її не лише як підготовку до професійного, ділового спілкування, але і як спосіб трансляції культури. Названі, по-справжньому конфліктні, сфери і повинні стати об'єктом подальшого ретельнішого дослідження і обговорення філологами-соціолінгвістами.

При цьому необхідно пам'ятати, що застосування персонального принципу передбачає реальну рівність мовних груп, інакше він може призвести до „асиміляції дисперсної мовної групи компактною в географічному відношенні мовною групою” [11: 117]. У разі безумовного домінування принципу персональної мовної політики така асиміляція загрожуватиме українській мові в південно-східних регіонах.

Таким чином, мусимо констатувати, що мовний конфлікт належить до категорії міжнаціональних, які в свою чергу є різновидом ціннісних конфліктів, тож для його успішного вирішення необхідно зафіксувати єдиний аксіологічний критерій для всіх учасників. Роль такого критерію успішно виконують інтереси держави.

Об'єкт мовного конфлікту — соціолінгвістичні сфери, на які претендують декілька мов. В Україні це в першу чергу офіційно-ділова сфера, мас-медійна, сфери освіти, науки, обслуговування, реклами.

Оскільки філологи України часто самі стають активними учасниками мовного конфлікту, потрібні додаткові заходи для того, щоб їхня думка могла сприйматися суспільством як неупереджена й фахова, а відтак щоб вони змогли здійснювати реальний позитивний вплив на мовну ситуацію в Україні. Наше дослідження показало, що таким заходом може бути анонімне експертне опитування, яке дало б змогу порівняти й визначити позиції, прийнятні для більшості зацікавлених сторін (філологів-русистів та українців), а також залучити контрольну нейтральну групу фахівців — переважно гуманітаріїв інших галузей.

Перспективним видається використання результатів цього опитування під час круглих столів, присвячених проблемам мовної ситуації в Україні, на яких увага зосереджувалася б, у першу чергу, на питаннях, що потрапили в зону найвищої напруги.

1. Белл Р. Т. Социолінгвистика. Цели, методы и проблемы. — М., 1980. — 320 с.
2. Бодіяр Жан. Симулякри і симуляція. — К., 2004. — 230 с.
3. Герасіна Л. М., Осіпов Н. П., Панова М. І. Конфліктологія. — Харків, 2002. — 256 с.
4. Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та майбутній. — К., 2001. — 96 с.
5. Интеллектуалы палеолита об украинском выборе // Дикое поле. — Донецк, 2004. — №6. — С. 80 — 91.
6. Кудрявцева Л. А. Русский язык в Украине: до и после „оранжевой революции” // Информационный бюллетень УАПРЯЛ. — К., 2005. — Вып. 11. — С. 1 — 5.
7. Междуречья. Мысли вслух // Дикое поле. — Донецк, 2003. — С. 161 — 183.
8. Меншиков И.И. Русский язык в современном украинском обществе // Информационный бюллетень УАПРЯЛ. — Киев, 2005. — Вып. 11. — С. 5 — 10.
9. Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. 28 — 29 травня 2001 р. Матеріали конференції. — К., 2002. — 222 с.
10. Мысли вслух // Дикое поле. — Донецк, 2004. — №4. — С. 168 — 169.
11. Нарумов Б. П. Социолінгвистика в Испании // Зарубежная социолінгвистика. Германия. Испания. — М., 1991. — С. 73 — 158.
12. Обережно — мова! Матеріали слухань у Верховній Раді України 12 березня 2003 р. — К., 2003. — 133 с.
13. Тараненко О.О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. — 2001. — №4. — С. 3 — 19.
14. Каченко О. Українська мова і мовне життя світу. — К., 2004. — 272 с.

15. Хуцишвили Г., Мивидобадзе Р., Нижарадзе Г. Интеграция и разрешение конфликтов на Южном Кавказе: реальность или иллюзия? Результаты социологических опросов. Публикация Международного центра по конфликтам и переговорам. — 2001 // <http://www.iccp.ge/soc2.html>.
16. Черненко Іанна. Мовне меню // Дзеркало тижня. — 18.06.2005. — С. 17.
17. Черненко Г. А. Роль оцінки у формуванні мовної ситуації // Мова і культура. — К., 2007. — Вип. 9. — Т. II (90). Психологія мови і культури. Мова сучасного мистецтва. Міжкультурна комунікація. — С. 202 — 207.
18. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. — К., 2000. — 283 с.
19. Юсселер Манфред. Социоллингвистика. — (1982. Берлин) — К., 1987. — 200 с.
20. Micewicz T. M. Bilingualism in Upper Silesia. Its Psycho- and Sociolinguistic Problems. — Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1975. — 141 s.

Hanna Chernenko

HOW TO REGULATE A LANGUAGE SITUATION IN UKRAINE (on the results of a Delphi method investigation)

The author uses Delphi method for finding the solution of a language conflict. The results of this investigation concerning the language situation in Ukraine are presented. The Russian philologists, the Ukrainian philologists and some other humanitarian specialists (historians, lawyers etc) have been polled. The difference between opinions of these groups is defined. The author ascertains that it's very important to fix the value "Interests of the state" as common one for all participants of this conflict and of this questionnaire. In such a way we get a chance to take different positions on the problem into account and to decide a language conflict peacefully.

Keywords: the language conflict in Ukraine, Delphi method.

Відомі постаті про мову

Багато письменників стверджують, що наріччя великоросійське і південноруське, як і білоруське, походять від однієї гілки — руської. А є й такі, що визнають його просто обласним польським наріччям (provincialismus), або називають малоросійським; і рідко трапляється, щоб цю руську мову називали руською, так як її називали за старих часів, без усякої зміни й додатку.

Русь. Ця головна галузь слов'янського племені, споконвіку складала один народ і говорила однією мовою, якій і не може личити інша назва, крім *руської*, по-латині *lingua ruthenica*, по-німецьки *ruthenische Sprache*. Поділ її на білоруську і малоросійську мову помилковий і не відповідає суті справи: що постаємося довести. Ім'я *Росії* створено тільки у XVIII ст., а назва *російської* мови, мабуть, без сумніву, ще новіша і їй власне відповідає латинське слово *russicus* і німецьке *russisch*; тим же прикметником і французи позначають руську і російську мову: *la lanque russe*.

Як руська мова, так і руський народ є головним представником усіх слов'янських.

Могильницький І.

УДК 81.373.611 (19/29)

Світлана Семенюк (м. Запоріжжя)

ЗАПОЗИЧЕНІ ФОРМАНТИ В ІМЕННИКАХ З МОДИФІКАЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ЖІНОЧОЇ СТАТІ (кінець XVIII — початок XXI ст.)

*У статті розглянуто процес становлення впродовж останніх двох століть підсистеми іменників з модифікаційним значенням жіночої статі, котрі продукують запозичені суфікси **-ес-а**, **-ис-а**, **-ит-а**, **-ід-а**, з таким невід'ємним атрибутом, як тиск системи на функціонування окремих її елементів. З'ясовуються питання продуктивності, функціонально-семантичної дистрибуції згаданих формантів, їх стильової диференціації.*

Ключові слова: іменники з модифікаційним значенням жіночої статі, фемінітив, корелят, запозичені форманти.

З-поміж 19 формантів, які впродовж згаданого періоду творять кореляти до співвідносних найменувань осіб чоловічої статі, іномовного походження — 4, а саме: **-ес-а**, **-ис-а**, **-ит-а**, **-ід-а** (*поетеса*, *актриса*, *сеньйорита*, *сильфіда*).

Упродовж останніх десятиліть суфікси **-ес-а**, **-ис-а** розглядалися в дослідженнях І.І. Ковалика [16: 300], С.П. Самійленка [28: 27 — 28], І.Г. Матвіяса [34: 52], І.І. Фекети [39: 78], М.П. Брус [3: 13] та деяких інших науковців у контексті комплексного аналізу словотворчих засобів української мови ХХ ст. Ці ж форманти принагідно згадувано в монографії Я.В. Закревської в переліку фемінізуючих суфіксів, котрі продукують „назви діючої особи жіночого роду” [13: 76]. У вітчизняному мовознавстві іменники з модифікаційним значенням жіночої статі на **-ес-а**, **-ис-а** або розглядалися на певному етапі розвитку української мови, або аналізувалися лише окремі лексико-словотвірні групи названого типу. Форманти **-ит-а**, **-ід-а** до цього часу не виокремлювалися в українській дериватології. Відповідно, не описані словотворчі й функціональні аспекти номінацій такої структури. Тож з кінця XVIII до початку ХХІ ст. становлення підсистеми фемінітивів, які продукуються

за допомогою запозичених афіксів, ще не було об'єктом комплексного дослідження. Важливість цієї теми зумовлена й тим, що запозичення — один із продуктивних способів формування нових словотворчих моделей та наповнення лексичного складу мови.

1. Суфікси **-ес-а, -ис-а**

На думку дослідників, форманти **-ес-а (-es(s)a), -ис-а (-isa)** були запозичені у XVIII ст. з французької мови (іноді через російську) у складі окремих слів: *актор* — *актриса* [11 I: 57], *барон* — *баронеса* [11 I: 146; 30: 107]. За спостереженнями І.І. Ковалика [16: 300], С.П. Самійленка [28: 27 — 28], розглядані суфікси характерні для всіх східнослов'янських мов. Однак на думку Н.П. Романової, ареал функціонування формантів **-ес-а, -ис-а** значно більший, бо вони „відомі більшості слов'янських мов” [6: 141]. Основна маса фемінітивів зазначеного словотвірного типу творилася на власне українському ґрунті, причому суфікси **-ес-а, -ис-а** поєднувалися лише з повними основами співвідносних назв осіб чоловічого роду іномовного походження.

1.1. У писемні пам'ятки другої половини XIX ст. проникають поодинокі кореляти на **-ес-а, -ис-а** до співвідносних назв осіб чоловічої статі за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією: *метреса* [18: 122]; *директриса* [23 VI: 176]; *актриса* [31: 354]; *абатиса* [36 VI: 78], *поетеса* [36 XI: 17]. Протягом XX ст. під впливом позамовних чинників, зокрема соціально-економічного розвитку суспільства, число таких утворень поступово зростає, наприклад: *кіноактриса* [38 II: 334], *патронеса* [38 III: 232] від *патрон* „господар фірми”, *стюардеса* [38 V: 548]; *лектриса* [32 IV: 473]. На початку XXI ст. форманти **-ес-а, -ис-а** в цій функції не втрачають своєї активності. У періодичних виданнях (газетах, журналах), котрі близькі як до книжно-писемних стилів, так і взаємодіють з розмовним стилем, з'являються кілька новотворів, а саме: *автореса* [22: 8] — „жінка-автор”, *критикеса* [22: 60] — „жінка-критик”, *редактриса* [22: 105] — „жінка-редактор”. Зрідка деривати цієї групи вживають в переносному значенні, наприклад: „*Приїзд графині-патронеси застукав матушку Раїсу зненацька*” [10 III: 38]. З другої половини XIX ст. і протягом усіх періодів розвитку сучасної української мови фемінітиви згаданого типу трапляються в усіх функціональних стилях, як-от: „*Вчительша в чорному убранні, з своїм невеселим, навіть сумним лицем, серед молоденьких паннів здавалась ніби якоюсь директрисою інституту*” [23 VI: 176]; „*Звідти подружжя благополучно відпливло до берегів Франції, причому сам Ананій плив за кухаря, Анеля — за стюардесу*” [42 I: 547]; „*Якщо тільки вона — хороша актриса, що теж можна припустити*” [29: 240]; „...в мене читання прибуло: маю «Вісник літератури» і ще купила собі вірші Елізабети Браунінг (по-англійськи), — давно інтересуюсь сею поетесою, та тільки «случая підходящого» не було купити її твори” [36 XI: 17]; „*Вчора виступав у К[иївському] театрі ім. Лесі Українки з доповіддю про велику поетесу*” [25 XX: 447]; „*Відома поетеса Леся Україн-*

ка в своїй драматизованій поемі «Кассандра» вражає не тільки силою мови, а й глибоким розумінням суті трагічних мотивів, які хвилюють вибраний нею момент і далеко не байдужі для нас” [33: 11]; „У колі поетів, нагороджених Сталінськими преміями, ми перш за все зустрічаємо імена литовської поетеси Саломеї Неріс і грузинського поета Симо-на Чіковані” [9: 89]; „Дванадцятилітня поетеса, дочка бідного кравця, прочитає вам вірш про своє велике щастя, і ви будете схвилювані до сліз” [7: 501]; „Не розумію, як це я потрапила до десяти найвизначні-ших актрис 20 століття...” [20 №33: 4]; „Володимирові Єшкілеву бо-ятися нічого. Бо ж у МАУЕЛ-Плеромі станіславський деміург цілком серйозно пише отакі-от глибезні речі про творчість нашої автореси” [24: 36]; „Багряна Елисавета... — болгарська поетеса, Герой Соц-ої пра-ці НРБ (1967)” [37 I: 318]; „У творчості Г.Кальченко пам'ятники сла-ветній українській поетесі були підсумком великій багаторічній праці над її образом” [1: 108] та ін.

1.2. Формант **-ес-а** продукує жіночі відповідники до назв осіб чо-ловічої статі, котрі означають титули. Такі фемінітиви мають як пря-ме модифікаційне значення жіночої статі, так і значення „дружина або донька особи, названої мотивувальним іменником” [26 : 98]. Поодинокі утворення цієї групи вперше засвідчені пам'ятками кінця ХІХ — початку ХХ ст.: грандеса [2: 4]; баронеса [36 VII: 53], принцеса [36 III: 188]. У загальномовні словники першої половини ХХ ст. також про-никають кілька найменувань зазначеного типу, які в обстежених дже-релах попередніх періодів не фіксувалися, а саме: віконтеса [27 I: 77), дияконіса [27 I: 218]; кронпринцеса [38 II: 414]. Протягом першої по-ловини ХХ ст. до інертного фонду української лексики переходить номінація грандеса, нові ж слова, зважаючи на специфіку семантики таких назв, не з'являються. Іноді фемінітиви цієї групи вживаються в порівнянні або в переносному значенні, як-от: „Який там мій пор-трет? Убрана, немов принцеса” [36 V: 20]; „Біля витоків потужної ві-троенергетики — претендентки на корону енергетичної принцеси у розвинутих країнах Заходу і Сходу у ХХІ столітті, стояли такі ви-датні українські вчені, як Юрій Васильович Кондратюк і Георгій Федо-рович Проскура...” [21, 2006, № 11/12: 28]. Упродовж усього досліджу-ваного періоду кореляти на **-ес-а** до найменувань осіб чоловічого роду на позначення титулів вживаються переважно в мові художніх творів, в публіцистичному стилі, зрідка — в уснорозмовному мовленні, при-чому, за нашими спостереженнями, у другій половині ХХ — на почат-ку ХХІ ст. використання таких лексем у засобах масової інформації помітно активізується, наприклад: „Баронеса прийняла князя привіт-но, вона була його давня знайома, знала, який має вплив на нього, і се їй було приємно” [36 VII: 53]; „— Принцесу, — плаче, — Гессенську Алісу з чоловіком Миколою II, з дітьми, з камергерами, з флігель-ад'ютантами, з генералітетом, з правительствующим сенатом перемогли, а мухи гессенської не переможуть” [4 II 24]; „...з Анною пливли на Русь не самі чоловіки ієреї, а й їхні помічниці жони, звані дияконисами” [12: 22];

„Князь рускій Романъ Даниловичъ и его жена австрійска принцесса Гертруда” [14: 81]; „Головну роль у цьому класичному танці виконувала її високість принцеса” [19: 40]; „...Принцеса Діана своїми оповідками про принца Чарльза намагалася показати, що він не гідний престолу...” [20: 3]; „«Для мене бридка ідея, що Британія може злитися з іншими країнами Європи», — підкреслила в інтерв'ю «Дейлі Мейл» баронеса Тетчер” [8: 3]; „Британські мас-медіа вважають, що саме Камілла допомогла Чарльзу обрати гідну наречену — вісімнадцятирічну віконтесу Діану Спенсер...” [41: 3]; „На чергове поповнення імператорської родини не варто очікувати, бо кронпринцу Нарухіто 23 лютого виповнилося 45 років, а його дружина кронпринцеса Макако має 41 рік, не вирізняється міцним здоров'ям і навіть попередні пологи для неї були дуже важкими” [35, № 35: 6]; „Також існує інститут дияконис...” [43] тощо. В інших стилях української мови для називання осіб жіночого роду цієї групи використовується переважно описовий спосіб.

Отже, запозичені форманти **-ес-а**, **-ис-а** непродуктивні в новій українській мові. При цьому з кінця ХІХ і до початку ХХ ст. згадані суфікси творять жіночі відповідники головню до найменувань осіб чоловічої статі за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією. Встановлені факти свідчать про інтенсивне формування (із залученням порівняно нових словотворчих засобів) у кінці ХІХ — першій половині ХХ ст. підсистеми жіночих особових назв, які використовувалися в усіх функціональних стилях, зокрема, в офіційно-діловому, науковому та публіцистичному.

2. Суфікси **-ит-а**, **-ід-а**

У продукуванні корелятивів до співвідносних іменників чоловічого роду різних семантичних груп беруть участь і запозичені форманти **-ит-а**, **-ід-а**, які виділилися протягом ХІХ ст. у словах іномовного походження: *сеньйор* — *сеньйорита* (ісп. *señor* — *señorita*) [30: 754], *сильф* — *сильфіда* (з грец. через франц. *sylyphes* — *sylyphides*) [30: 760].

З кінця ХІХ ст. фемінітиви з цими суфіксами рееструються в писемних джерелах сучасної української мови: *сеньйорита* [2: 76]; *сильфіда* [32 ІХ: 177]. Зрідка такі лексеми мають виразне стилістичне забарвлення з іронічним відтінком, наприклад: “*Ернест кілька днів теревенив п’яте через десяте про свої пригоди, про сильфід, із якими водився, про нічні п’ятики або й про свої божевільні плани на майбутнє...*” [40 ХVІІ: 438]. Деривати зазначених типів уживаються головним чином у мові художніх творів та в публіцистичному стилі: “*На прощання він зняв перстеника з руки моєї і мовив: “Поважна сеньйорито, як вам хто докорятиме за мене, скажіть, що я ваш вірний наречений...”*” [36 VІ: 79]; “*Плащ подає — перед нами молода, дуже вродлива дівчина в прегарному маскарадному вбранні сильфіди*” [17 ІІ: 262]; „...мені байду-жими були атласи, адамашки й золоті ланцюги — я в сіренькій одежі ходила по місту королівною, і летіли за мною вслід захоплені й заздрісні шепоти: “*Принцева наречена, русалка, зголоцяла сеньйорита!*” [15 І: 229]; „*Це вона підказала йому ідею створення іншої редакції балету на*

музику Шопена з кількома *сильфідами*, фантастичними духами і мрійником поетом” [5: 87]; „Адже, окрім постійної діяльності — участі в показах колекцій найвідоміших дизайнерів світу та зйомках у рекламі (до слова, нещодавно Жизель стала «обличчям» улюбленої фірми нашої Юлії Тимошенко, замінивши на цій «посаді» попередню модель «Луї Віттон» Уму Турман), *сеньйорита* Бюндхен тепер іще й у кіно знімається” [35, № 242: 12] тощо.

Отже, у XIX ст. фонд суфіксальних дериваційних засобів для творення іменників з модифікаційним значенням жіночої статі збільшується за рахунок участі в згаданому процесі запозичених формантів **-ис-а**, **-ес-а**, **-ит-а**, **-ід-а**. Словотворчою базою для аналізованих суфіксів слугували, як правило, повні твірні основи іномовного походження.

Упродовж розгляданого періоду розвитку української мови суфікси **-ес-а**, **-ис-а** є фемінізуючими елементами головно маскулінних утворень за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією, причому в цій функції згадані форманти непродуктивні, порівняно з панівними моцйніми афіксами **-к-а**, **-иц-я**. Встановити функціонально-семантичну дистрибуцію суфіксів **-ит-а**, **-ід-а** неможливо, оскільки кожний з них творить тільки одну похідну лексему.

Відіменникові деривати з модифікаційним значенням жіночої статі на **-ес-а**, **-ис-а** протягом XIX—XX ст. вживалися переважно в публіцистичному стилі, мові художніх творів та в розмовному мовленні, зрідка траплялися в епістолярному стилі, а поодинокі фемінітиви названого типу виявлені в науковому та офіційно-діловому.

Найменування *сеньйорита*, *сильфіда*, які творяться відповідно за допомогою суфіксів **-ит-а**, **-ід-а**, належать до книжної лексики і вживаються головним чином у мові художніх творів та в публіцистичному стилі.

Протягом другої половини XX — початку XXI ст. у процесі творення корелятивів до чоловічих особових назв за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією визначилася тенденція до витіснення іномовних суфіксів **-ес-а**, **-ис-а** власне слов'янським **-к-а** (пор. *актриса* — *акторка*, *директриса* — *директорка*, *поетеса* — *поетка* тощо). Незважаючи на це, використання впродовж останніх двох століть порівняно нових словотворчих засобів є свідченням того, що українська мова — відкрита система, а розвиток дериваційної підсистеми її був інтенсифікований за рахунок запозичень як мотивувальних основ, так і фемінізуючих суфіксів.

1. *Афанасьев В.А.* Українське радянське мистецтво 1960 — 1980-х років. — К.: Мистецтво, 1984. — 224 с.
2. *Бойко М.Ф.* Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки. — К.: Наук. думка, 1985. — 94с.
3. *Брус М.* Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI — XVII століть: словотвір і семантика: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. — Івано-Франківськ, 2001. — 20 с.
4. *Вишня Остап.* Твори: У 4 тт. — К.: Дніпро, 1988.

5. Вітчизна. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал письменників України. — К., 2005. — № 7–8.
6. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К.: Наук. думка, 1966. — 598 с.
7. *Галан Я.* Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика. — К.: Наук. думка, 1983. — 591 с.
8. День. Щоденна Всеукраїнська газета. — К., 2001. — № 90.
9. Дніпро. Щомісячний літературно-художній журнал Центрального комітету ЛКСМУ. — К., 1947. — № 7.
10. *Донченко О.* Твори: У 6 тт. — К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ „Молодь”, 1956.
11. Етимологічний словник української мови: У 7 тт. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. — К.: Наук. думка, 1982 — 1989.
12. *Загребельний П.* Тисячолітній Миколай. — К.: Довіра, 1994. — 636 с.
13. *Закревська Я.В.* Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. — К.: Наук. думка, 1976. — 164 с.
14. Зоря. Письмо літературно-наукове для рускихь родинь. — Львовь, 1893. — Число 6.
15. *Іваничук Р.І.* Твори: У 3 тт. — К.: Дніпро, 1988.
16. *Ковалик І.І.* Питання іменникового словотвору східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис. ... д-ра філол. наук. — Київ — Львів, 1960. — Т. 1. — 385 с.
17. *Кочерга І.* Твори: У 3 тт. — К.: Держ. вид-во Худ. літ., 1956.
18. Лексика поетичних творів Івана Франка: Методичні вказівки з розвитку лексики / Укладачі: І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.І. Полюга. — Львів: ЛГУ, 1990. — 264с.
19. Мистецтво (журнал). Орган Міністерства культури УРСР, Спілки композиторів, Спілки художників та кінематографістів України. — К., 1964. — № 5.
20. Молодь України. Незалежна загальнополітична газета. — К., 1999. — № 29.
21. Наука і суспільство. Щомісячний науково-популярний і літературно-художній ілюстрований журнал. — Київ.
22. *Нелюба А., Нелюба С.* Лексико-словотвірні інновації (2004 — 2006): Словник. — Харків: Майдан, 2007. — 144 с.
23. *Нечуй-Левицький І.* Зібрання творів: У 10 тт. — К.: Наук. думка, 1966.
24. Політика і культура. Всеукраїнський громадсько-політичний журнал. — К., 2004. — № 1.
25. *Рильський М.* Зібрання творів: У 20 тт. — К.: Наук. думка, 1990.
26. *Родніна Л.О.* Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української мови. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 57 — 118.
27. Російсько-український словник: У 3 тт. / Українська АН. Комісія для складання словника української живої мови / Голов. ред. А. Кримський. — К.: Червоний шлях, 1924 — 1933.
28. *Самійленко С.П.* Нариси з історичної морфології української мови. — К.: Рад. школа, 1964. — Ч. 1. — 234 с.
29. *Сєрова А.* Правила гри. — К.: „Махаон — Україна”, 2000. — 365 с.
30. Словник іншомовних слів / За ред. акад. АН УРСР О.С. Мельничука. — К.: Голов. ред. „Української радянської енциклопедії”, 1985. — 966 с.
31. Словник української мови Я.Ф. Головацького // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. — 1982. — №10. — С. 311 — 612.
32. Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970—1980.
33. Слово. Щотижнева робітничка газета. — К., 1939. — № 2.
34. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. АН УРСР І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 32 — 137.
35. Україна молода. Щоденна інформаційно-політична газета. — К., 2005.
36. *Українка Леся.* Твори: У 12 тт. — К.: Наук. думка, 1975.
37. Українська радянська енциклопедія: У 12 тт. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1977 — 1985.
38. Українсько-російський словник: У 6 тт. / За заг.ред. І. Кириченка. — К.: Наук. думка, 1953 — 1963.

39. *Фекета І.І.* Особливості творення назв осіб жіночої статі // Українська мова і література в школі. — 1974. — № 4. — С. 77—79.
40. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 тт. — К.: Наук. думка, 1976 — 1986.
41. Хрещатик. Київська муніципальна газета. — К., 2005. — № 33.
42. *Яновський Ю.* Твори: У 5 тт. — К.: Держ. вид-во Худ. літ., 1958.
43. www.bogoslav.kiev.ua

Scitlana Semenyuk

BORROWED FORMANTS OF NOUNS WITH A MODIFICATE MEANING OF FEMALE GENDER (end of the XVIIIth — beginning of the XXI th centuries)

The article elaborates upon the development of the subsystem of nouns with modificate meaning of female gender which are produced by the borrowed suffixes **ес-а, -ис-а,, -ит-а, -ід-а** during the last two centuries, considering such an integral attribute as the system's influence on the functioning of its separate elements. Some questions of the productivity, functional-semantic distribution of the noticed formants, their style differentiation.

Keywords: nouns with modificate feminine, feminitive, correlate, borrowed formants.

Відомі постаті про мову

Народ може втратити свою самостійність, але характер і мова його завжди залишаються його надбанням. Слава і досконалість мови не залежать від долі народу. Нині вже немає ні найменшого сліду старої (політичної) могутності римлян і греків, а знамениті їхні мови досі існують. Між тим виникло багато нових держав, мови яких тільки тепер стають відомими, в міру свого удосконалення. Так само нерідко і скіпетр не змінює народності підвласних йому племен. Чехи, кроати, угорці і т. п., хоча й підлегли Австрійській імперії, але при тому не перестають бути й називатися чехами, кроатами і угорцями. Така ж доля й Південної Русі. Протекло вже багато віків з того часу, як Руське князівство, засноване Володимиром Великим, упало. Але південноруська мова від того не знищилася й не перестала існувати в устах (туземного) руського народу поряд з іншими мовами слов'янського походження!

Руський народ складав колись значну частину колишнього королівства Польського, до якого входило чотири головні народи: польський, литовський, руський і пруський. Країна, що лежить по Дніпру і має своєю столицею Київ, була стародавньою країною *Русі*; вона незмірно простяглася на північ, де виникла держава, що одержала назву *Великої Русі*, а потім, значно пізніше, *Росії*. Русь, що залишилася в межах Польщі, стала зватися *Малою*; частина її, що займала підосхву Карпатських гір, йменувалася Руссю *Червоною* (красною); а ту, яку одного разу придбали за допомогою литовської зброї, названо *Білою* і *Чорною* Руссю. Три частини Польської Русі визначалися особливими іменами: *Поділля*, *Волині* й *України*.

Могильницький І.

УДК: 811.161.2'366

Наталія Примушко (м. Київ)

МОРФОЛОГІЯ ІНФІНТИВА З ОСНОВАМИ НА ГОРТАННИЙ І ЗАДНЬОЯЗИКОВИЙ ЗА ПАМ'ЯТКАМИ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На матеріалах пам'яток староукраїнської мови кінця XVII — початку XVIII ст. з території Середньонаддніпрянщини досліджено форми інфінітива з основою на задньоязиковий та гортанний г, к у зіставленні з такими ж формами давньоукраїнської мови та з сучасним діалектним матеріалом.

Ключові слова: *інфінітив, задньоязиковий, гортанний, приголосні, основа, суфікс, діалект, пам'ятки.*

Середньонаддніпрянський говір, як відомо, належить до говорів давньої формації і є основою південно-східного наріччя — бази української національної мови. Із місцевих діалектів у кінці XVII — на початку XVIII ст. почала формуватися нова українська літературна мова. Але історія цього розвитку досі недостатньо досліджена. Першоджерелами такого вивчення є староукраїнські тексти XVII—XVIII ст. з території Середньонаддніпрянщини: документи козацької адміністрації (гетьманські універсали та матеріали полкових і сотенних канцелярій), збережені актові книги міст Лохвиці, Полтави, Пирятина, проповідницькі твори Іоанкія Галятовського, козацькі літописи Григорія Грабянки, Самійла Величка, вірші Климентія Зиновієва, приватні листи, щоденник Якова Марковича тощо. Вони репрезентують один із важливих періодів історії української мови й дають можливість з'ясувати зміни, що сталися в фонетичній системі та граматичній будові української мови. Поряд із книжно-традиційними формами в пам'ятках засвідчено живе мовлення народу. Аналіз відбитого в текстах народного мовлення на морфологічному рівні дозволяє вивчити виникнення й розвиток живомовних явищ, висвітлити специфіку діалектотворчих процесів. Пам'ятки ареалу південно-східних говорів досліджували Г.В. Воронич, М.А. Жовтобрюх, О.М. Маштабей, С.П. Самійленко, А.О. Свашенко, В.А. Передрієнко та ін.

© Н.О. ПРИМУШКО, 2009

На особливу увагу заслуговує маловивчена дієслівна система українських говорів, зокрема середньонаддніпрянських. Ґрунтовні дослідження історичної морфології Полтавщини, у тому числі дієслівної системи, представлено в праці відомого українського мовознавця В.С.Ващенка [4]. Проте в ній немає спеціальної розвідки щодо інфінітивних форм з основами на приголосні. В.М. Русанівський [23] проаналізував структуру дієслівних основ на матеріалі пам'яток давньої й нової української літературної мови. Найповніше історію морфологічної будови інфінітива висвітлено в монографії Г.П. Півторака [20]. Автор сконцентрував увагу в основному на історичному розвитку структури інфінітива в українській, російській та білоруській мовах. До сьогодні не знайшла належного висвітлення в спеціальній літературі проблема формування кінцевих афіксів неособових дієслівних утворень середньонаддніпрянського діалекту. Завдання статті — простежити архаїчні та інноваційні тенденції розвитку форм інфінітива з основами на задньоязиковий і гортанний приголосні. Ілюстративним матеріалом для роботи стали інфінітивні форми, дібрані з пам'яток староукраїнської мови XVII—XVIII ст.

Відповідно з реалізацією праслов'янських груп **gt**, **kt** у церковнослов'янській мові дієсловам із коренем на **г** або **к** властиві форми на **-щи** [пор. 28: 254]. Інфінітиви типу *мощи*, *рещи*, *стрыщи* засвідчено в тих пам'ятках усіх східнослов'янських мов, які помітно відбивають церковнослов'янський вплив на різних мовних рівнях [20: 106], пор.: *по удольемъ крови тещи*; *велѣ кумиры испроврещи* [22: 255].

У досліджуваних пам'ятках засвідчено 18 утворень із варіантом афікса **-щи** від дієслів з основами на гортанний приголосний **г** та задньоязиковий **к**, напр.: *нарещися может* [24: 256]; дано їй *облещисѧ* [5: 172]; *нарещися можетъ* [15: 89]; *повелѣ Гладкому о(т)сѣщи главу* [6: 146]; *воза стерещи оставиль* [8: 303]. Ймовірно, уживання церковнослов'янізмів на **-щи** свідчить про намагання писарів дотримуватися традиційних книжних норм.

У давньоукраїнській мові в дієсловах з коренем, який закінчується на **г** і **к**, функціонували інфінітиви на **-чи**: *теку* — *течи*, *стерегу* — *стеречи*, що утворювалось фонетично зі сполучення **tk** і **gt** (> **kt**) перед голосним переднього ряду **і**; згідно зі східнослов'янською реалізацією праслов'янських звукових сполук **gt**, **tk**: *tekti* > *течи*, **stergti* > **sterkti* > *стеречи* [28: 253 — 254]. У відповідних основах морфологічний варіант **-чи** засвідчено в українських грамотах XIV—XV ст.: *насѣчи*, *помочи* та ін. [7: 33]. У рукописах та стародруках XVI ст. з усієї території України в згаданих формах інфінітива також відзначено давній суфікс **-чи**: *беречи*, *мочи*, *печи* [23: 95; 11: 251 — 252; 20: 80 — 81].

У обстежених текстах виявлено 7 форм на **-чи** в інфінітивах з основою на гортанний **г**, напр.: *стеречи казали* [17: 51]; *стеречи* [25: 179]; *будуть стеречи* [5: 89]; *мѣл бы себѣ помочи* (поч. XVIII ст.) [12: 74]; *мечи Ровно мусятъ лечи* [16: 165].

Форми на **-чи**: *печи, стри(х,ш)чи* функціонують ще й досі в говірках південно-західного наріччя. Їх східна межа поширення проходить смугою від білоруської території через м. Володимир-Волинський, далі трохи південніше на захід від м. Хмельницького і прямує на південь до Кам'янця-Подільського [2, ч. 3: карта 37].

Вирівнювання суфікса **-чи** до суфікса **-ти** в українських інфінітивах відбулося внаслідок індукції дієслівних форм минулого часу, що мають спільну основу з інфінітивом. Відновлення дієслівних основ на **к, г** спричинило виникнення інфінітивів типу *пекти, текти, могли* та ін. [3: 68; 10: 93; 20: 88]. В "Актовій книзі Стародубського міського уряду 17 ст." Ф.А.Непийвода знайшла дві форми інфінітива з основою на задньоязиковий. В одній з них виступає вже задньоязиковий **к**, а в другій зберігається на місці давнього звукосполучення **кт** звук **ч**: *сѣкъти, мочи*. Дослідниця припустила, що в літературній мові кінця XVII ст. такі форми вживали паралельно [19: 170].

У досліджуваних пам'ятках представлено 50 форм на **-ти** з відновленим гортанним **г** в основі інфінітива, напр.: *помогти* [24: 255]; *тягти* [1: 53]; *допомогти* (1690) [26: 198]; *помо(г)ти не зможе(т)* (поч. XVIII ст.) [12: 66]; *почала мене тягти* [13: 199]; *допомогти* [15: 35]; *велѣвъ его стерегти* [8: 126]; *забѣгти* [21: 28]. Виявлено також 25 форм на **-ти** з відновленим задньоязиковим **к** в основі інфінітива, напр.: *одсѣкти* [24: 254]; *утекти* [13: 93]; *утѣкти мусѣли* [15: 430]; *хотячи утекъти* [8: 186]; *перетовкти* [9: 255]; *не о(т)ректи* [21: 122]. В "Енеїді" І.Котляревського знайдено 9 аналогічних інфінітивних форм, напр.: *Мини прыказано втекты; Веливъ побигты до дякивъ* [14, ч.3: 56; ч.4: 21].

У говорах північного, південно-східного й на значній території південно-західного наріччя функціонують інфінітиви з відновленим в основі гортанним **г** типу *берегти, стригти* та задньоязиковим **к** типу *пекти*. Серед некартографованих матеріалів дослідниками також відмічено форми типу *берегт'ї, стри(і)гт'ї, п'ект'ї*, що функціонують у говірках територій, сусідніх із Білоруссю. Це, зокрема, Овруцький і Поліський р-ни Житомирської обл., Чорнобильський — Київської, Ріпкинський, Городнянський, Семенівський, Чернігівський, Щорський та Менський — Чернігівської обл. [2: 215]. Такі ж форми виявлено в деяких населених пунктах Херсонської обл. та Криму [2: 44, 215].

Оскільки інфінітиви на **-кти, -гти**, зафіксовані пам'ятками XVII—XVIII ст. з території Середньонадніпрянщини, становлять норму сучасної української літературної мови, можна припускати, що втрата морфологічного варіанта **-чи** у формах інфінітива з основами на гортанний приголосний **г** та задньоязиковий **к** середньонадніпрянськими говорами спричинила їх відсутність у сучасній українській літературній мові. Г.П. Півторак припускав, що редукція кінцевого ненаголошеного **-и**, яка сприяла заміні суфікса **-ти** суфіксом **-ть**, не оминула й інфінітив на **-чи** і стала причиною виникнення форм на **-чъ** [20: 77]. Розглядаючи афікси інфінітива в пам'ятках староукраїнської мови XVI — першої половини XVII ст., В.М.Русанівський лише вказав на існування морфологічного варіанта **-ч** [23: 95]. Інфінітиви

на **-чъ** від дієслів, основи яких закінчуються задньоязиковим **к** та гортанним **г**, знайшов І.М. Керницький у Луцьких гродських книгах: *где бы мѧ па(н) бо(г) ѡстеречь не рачиль*. Але жодних пояснень щодо їх виникнення дослідник не дав [11: 253]. Появу таких форм в українських пам'ятках і подальшу їх долю детально розглядав Г.П. Півторак. На його думку, форму, засвідчену в луцькій пам'ятці, можна пояснити впливом польської мови або північних українських говорів з формами типу *прочитатъ, написатъ* [20: 101].

У досліджуваних текстах виявлено 7 інфінітивів з основами на гортанний **г** та задньоязиковий **к**, що мають фонетичний варіант без кінцевого голосного **-чъ**, напр.: *рад помочъ* [24: 249]; *беречся* [25: 142]; *далъ выжечь* [27: 187]; *велѣли жечь* [15: 385]; *отречься* [16: 449]; *станешъ толочъ* [9: 252].

Форму на **-ч (-ч')** у словах типу *б'ер'еч', стр'ич, стрич', п'еч'* як основну відзначено в таких населених пунктах: Ходине Глухівського р-ну і Мефодівка Середино-Будського р-ну Сумської обл., у Михальчиній Слободі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. Цю ж форму як паралельну до **-ти** (*берегти, стригти, пекти*) засвідчено в населених пунктах Стара Гута і Кам'янка Середино-Будського р-ну Сумської обл., у деяких населених пунктах Луганської, Херсонської, Одеської обл., Криму та Ростовської обл. Росії [2: 215].

Оскільки форми на **-чъ** виявлено в документах козацької адміністрації, літописі Самійла Величка і щоденнику Якова Марковича, можна припускати, що тут спостерігається вплив північних українських говорів.

Отже, інфінітивні форми з основами на гортанний **г** та задньоязиковий **к**, засвідчені в пам'ятках XVII – XIX ст. з території Середньонаддніпряни, поєднують як давні риси, так і новотвори.

До архаїзмів належать форми інфінітива на **-чи** з дієслів із основами на [г] та [к], задньоязиковий **к** спостерігаємо в говірках південно-західного наріччя, його не збереглося ні в середньонаддніпрянському говорі, ні в сучасній українській літературній мові. Цілком вийшов з ужитку й церковнослов'янський варіант інфінітива на **-щи**. Спостерігається тенденція до відновлення дієслівних основ на **к, г**. Інфінітиви на **-гти, -кти** функціонують у говорах північного, південно-східного й на значній території південно-західного наріччя і становлять норму сучасної української літературної мови.

1. Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII века. Справы поточныя 1664 – 1671 годов / Ред. и прим. В.А.Модзалевского. – Чернигов, 1912. – Вып. 1, – 216 с.
2. Атлас української мови: В 3 тт. – Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К., 2001. – 274 с.
3. Булаховський Л.А. З історичних коментарів до української мови. Інфінітив та супін // Мовознавство. – 1951. – Т. X. – С. 61 – 70.
4. Ващенко В.С. Полтавські говори. – Харків, 1957. – 540 с.
5. Галатовський Й. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П.Чепіга. – К., 1985. – 444 с.
6. Гісторія Грабянки / Підг. до вид. В.М.Мойсієнко. М.А.Новик, С.Л.Тимченко. – Житомир, 2001. – С. 39 – 173.

7. *Дем'яничук В.К.* Морфологія українських грамот XIV і першої половини XVI ст. — К., 1928. — 41 с.
8. Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. / Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підг. до вид. В.А.Передрієнко. — К., 1976. — 416 с.
9. *Дневник Якова Марковича.* Т. IV. 1735—1740 роки. Видав Вадим Модзалевський. — К.; Львів, 1913. — 385 с.
10. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. — К., 1966. — 307 с. + карти.
11. *Керницький І.М.* Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. — К., 1967. — 288 с.
12. *Климентій Зинівій.* Вірші. Приповісті посполиті / Підг. тексту І.П.Чепіги. — К., 1971. — 391 с.
13. Книги третье мѣские Ператинские, споряженіе в року 1683 // Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. — К., 1908. — Ч. III. — 75 с. — Ч. IV. — 71 с.
14. *Котляревський І.П.* Вергілієва Енеїда: У 6 чч. / Передм. до факсим. вид. 1842 р. Шаблювського Є.С., Деркача Б.А. — К., 1979. — Ч. III. — 756 с. — Ч. IV. — 71 с.
15. *Лѣтопись событий въ Юго-Западной России в XVII в.* Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720; Т. I. — К., 1848. — 454 с.
16. *Лѣтопись событий въ Юго-Западной России в XVII в.* Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720; Т. II. — К., 1851. — 612 с.
17. *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття: Збірник актових документів* / Підг. до вид. О.М.Маштабей, В.Г.Самійленко, Б.А.Шарпило. — К., 1986. — 222 с.
18. *Маштабей О.М.* Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини XVII ст. // Середньонаддніпрянські говори. — К., 1960. — С. 184 — 203.
19. *Ненійвода Ф.А.* Форми дієслів в актовій книзі Стародубського міського уряду XVII ст. // Наукові записки Черкаського державного педагогічного інституту. Т. XVII. Серія філол. наук. Вип. 5. — Черкаси, 1960. — С. 163 — 177.
20. *Півторак Г.П.* Морфонологія інфінітива в східнослов'янських мовах. — К., 1974. — 144 с.
21. Приватні листи XVIII ст. (Пам'ятки української мови. Серія приватних листів). / Підг. до вид. В.А.Передрієнко. — К., 1987. — 173 с.
22. *Русанівський В.М.* Дієслово // Історія української мови: Морфологія. — К., 1978. — С. 235 — 341.
23. *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова. — К., 1971. — 315 с.
24. Сумнівні та підроблені універсали, які приписувалися Богданові Хмельницькому // Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1998. — С. 241 — 260.
25. Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1998. — С. 45 — 240.
26. Універсали Івана Мазепи 1687 — 1709. Кн.1 / Упоряд. Іван Бутич. — К.; Львів, 2002. — 780 с.
27. Універсали Юрія Хмельницького // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 — 1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К.; Львів, 2004. — С. 109 — 192.
28. *Якубинский Л.П.* История древнерусского языка. — М., 1953. — 368 с.

Natalia Primushko

MORPHOLOGY OF INFINITIVE WITH BASIS ON VELAR CONSONANTS AFTER LITERARY TEXTS OF OLD UKRAINIAN LANGUAGE

On the literary texts materials of the old Ukrainian language (period from the end of XVII to beginning of XVIII century) from territory of Serednenaddnipyrianshyny the forms of infinitive with basis on velar and laryngeal **г**, **к** in comparison with the same forms of the old Ukrainian language and with modern dialectal materials were analysed.

Key words: infinitive, velar, laryngeal, consonants, basis, suffix, dialect, literary texts.

УДК: 81'282

Оксана Остапчук (м. Москва, Росія)

ПІСЛЯМОВА ДО «АЗБУЧНОЇ ВІЙНИ»: КИРИЛИЧНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТИМКА ПАДУРИ

У статті на прикладі здійсненого 1878-го р. в Коломиї кириличного видання творів Тимка Падури з передмовою та під редакцією Г. Задембського розглянуто проблему співіснування кирилиці та латиниці в україномовному просторі. Здійснено докладний аналіз фонологічних, морфологічних та лексичних особливостей діалектів різних регіонів. Показано, що головною метою редакційно-правописних змін, запроваджених видавцем, було бажання наблизити текст до західноукраїнської культурно-писемної традиції та тамтешньої живомовної практики.

Ключові слова: міжмовний контакт, діалекти, лексеми.

Словосполучення «азбучна війна» давно набуло в україністиці термінологічного значення. В енциклопедії «Українська мова» знаходимо визначення цього явища, сформульоване відомим дослідником М. Худашем, як «боротьби української громадськості Галичини в ХІХ ст. проти полонізаторських спроб латинізувати український алфавіт» [16: 12]. Погоджуючись з основними тезами автора енциклопедичної статті та загальною оцінкою цього явища як «політично шкідливого», в своїй статті спробуємо зупинитись на чисто предметній стороні питання у зв'язку із творчістю правобережних україномовних авторів польського походження, одним з яких був винесений у назву доповіді — Тимко Падура. Сподіваємось, що такий підхід дозволить розглянути проблему співіснування кирилиці та латиниці в україномовному просторі в більш широкому контексті нормування української мови. Зазначимо, що ця проблема не вичерпується періодом 1834—1859 рр. і не обмежується територією Галичини.

Конкуренцію і взаємозаміну графічних систем спостерігаємо в низці пам'яток української мови, пов'язаних з уніатською традицією,

© О.О. ОСТАПЧУК, 2009

починаючи з XVII ст. аж до кінця XVIII ст. (найвідомішим прикладом тут є надрукований в Почаєві 1891-го р. «Богогласник») [6: 282]. На матеріалі пам'яток XVII – XVIII ст. Н.П. Маліневська переконливо довела, що латиниця не менш, а подекуди більш адекватно, ніж кирилиця, здатна була відобразити особливості української живомовної стихії на письмі [10]. У цей період латинський шрифт для писемної фіксації української мови досить широко використовували в різних частинах україномовного простору, передусім у тих, які стикалися з ареалами розповсюдження латинської графіки. Така «латинізація» письма відбувалась головним чином з практичною метою. Показовим прикладом можуть бути тексти господарського змісту, що походять з території Закарпаття (видані М. Григою та М. Лелекачем в 1943-му р. в Унгварі=Ужгороді), де до потреб української мови було певним чином адаптовано угорську графіку. Однак правдою є, що в історії української літературної мови проблема алфавіту ніколи не сприймалася виключно в категоріях зручності та адекватності.

Ідеологізація проблеми алфавіту відбувається поступово починаючи з 30-х рр. XIX ст., і не тільки в рамках галицького контексту. Як показують дослідження архівних матеріалів з території Правобережжя, розуміння того, що алфавіт є не тільки маркером мови, але й культури та національності, приходить уже під час підготовки поляками повстання 1830–1831-го рр. на українських землях. Саме цим періодом датовано знайдені нами в Краківському архіві тексти відозв польських повстанців до українського селянства¹. Спочатку відозви було створено по-польськи, потім перекладено українською. В архіві збережено тексти, записані по-українськи одночасно латиницею і кирилицею. Трансформація латинського тексту в кириличну графіку відбулась не тільки в його графічній формі, але й в стилістико-нормативному вигляді. Доволі промовистими є приклади заміन, де українські форми та лексеми витісняються церковнослов'янськими: пор. *czolowika* замінене на *человѣка*; закінчення **-ого** замінене на **-аго** (*podusznoho* пор. *подушнаго*); з кириличного тексту зникають також певні регіональні риси, зокрема фонетичні, як твердий **р**: *morat'* пор. *морятъ*.

Латинка залишається основною формою передавання української мови в колі правобережних письменників та етнографів – вихідців переважно зі зубожілої польської шляхти [19]. Очевидно, що природний для них латинський алфавіт був одним із засобів для включення до польського культурного простору правобережних земель, що після третього поділу Польщі опинилися у складі Російської імперії. Яскраво прочитується тут ідеологічна мотивація, як і у випадку з відозвами польських повстанців до українського селянства. Водночас уживан-

¹ Один з них – *Odezwa do włościan*, Biblioteka Książąt Czartoryskich, zbiór 3940 IV, S. 109.

ня української мови як такої в літературній творчості було свідомим кроком із виразним емоційним підґрунтям: українські вірші, стилізовані під народні пісні, повинні були підкреслювати зв'язок з рідною для них українською землею. Нарешті, сам факт уведення української мови у сферу «високої» літератури можна розглядати як певну протидію офіційній мовній політиці Російської імперії.

Емоційні та певним чином ідеологічні мотиви переважають у виданні латинським шрифтом численних фольклорних українських текстів також в Галичині. Найвідомішою є тут праця Вацлава з Олеська, майбутнього губернатора Галичини, “Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego”, видана у Львові 1833-го р. Такі тексти безумовно виконували функцію маркера «польського», «латинського» культурного простору. Й. Лозинський в своєму виданні «Українського весілля» формулює, щоправда, суто практичний принцип (писати так, як вимовляється), мотивуючи вживання латинки тим, що: «Руський язык, не будши ще письменним, має свободу вибрати собі таку азбуку, яка була би найздібніша до відання його звуків і найкорисніша для його розвою. Таким уважаю абецадло польське» [7: 210]: Реакція була передбачуваною та надзвичайно різкою: «Найбільшою обманою, ба неспрощеним гріхом в сем ділі є, що писатель відвергши Азбуку питому рускую, приняў букви ляцькії, котрі ціло не пристають к нашому языкови. Чи годится безчестити святиню?..» [7: 64 – 68].

Таким чином, конкуренція латиниці і кирилиці саме в культурному просторі Галичини набуває форми свідомої конфронтації національних атрибутів – відповідно польського та українського. Польсько-українська полеміка в часі революції 1848-го р. і подальший офіційний проект Й. Іречека 1859-го р. щодо латинізації українського письма, підтриманий австрійським урядом, тільки закріпили цю модель протистояння. Той факт, що тексти полонофілів, друковані латинським алфавітом, набагато краще передають особливості живомовної західноукраїнської стихії, ніж аналогічні кириличні видання, до уваги не брався жодною зі сторін у дискусії [21].

Зазначимо, що латинський алфавіт сприймався як «польський» не тільки в українському суспільстві Галичини. Саме такий погляд прийняла російська бюрократія у Центральній та Правобережній Україні, що стало причиною повної заборони латинки в українському (і білоруському) друкові на терені Російської імперії 1859-го р. Так, якщо 1842-го р. у Києві в університетській друкарні було видано латинкою комедіо-оперу одного із правобережних полонофілів Кароля Гінча «Поврут запорожців з Требізунди», а в 1850-му р. у Вільні – книжку Спіридона Осташевського «Пів копи казок», то в 1860-му р. це стає просто неможливим. У своєму пізнішому листі Осташевський скаржить на родичеві з Галичини, що в Києві (де він провів більшу частину свого життя) тепер би йому дозволили друкувати українські твори тільки «російськими» літерами і звертається з

проханням видати його нові байки «польськими» буквами. Видання врешті було здійснено у Львові 1888-го р. під назвою «Sto bajok a w nych najdete bilsze jak sto prawd napysaw dla Ruskocho mira Spirydon Ostoja Ostaszewski».

Отже, до кінця 1850-х рр. «азбучна війна» на перший погляд завершується остаточною перемогою кирилиці, зважаючи на загальний соціокультурний клімат та переконання в тому, що разом з кирилицею «пропаде і дух українського народу, і віра». Однак історія співіснування кириличного та латинського шрифтів на цьому не закінчується, хоча з цього часу її можна охарактеризувати радше не в категоріях війни, а як пошук контакту, оскільки проблема уніфікації та фонетизації українського правопису залишається невирішеною ще довгий час.

Так, спроби вивести проблему латинізації українського письма за рамки польсько-українських суперечок спонукали закарпатців Антона Кобилянського та Костя Горбала у 1861-му р. висунути власний проект української латинки на основі чеського алфавіту (їхня праця відома під назвою «Slovo na slovo dla redaktora “Slova”»), який, втім, викликав різку критику. Латинку з окремими чеськими знаками використовували в 1870-ті рр. в офіційних стенограмах галицького Сейму для запису виступів депутатів-українців. Одним з тих українських діячів, хто наприкінці XIX ст. намагався повернути проблему латинізації українського письма до публічного обговорення, був Михайло Драгоманов. Перебуваючи в Женеві, він здійснив видання поеми Т. Шевченка «Марія» латинкою для розповсюдження її в середовищі, де невідома була кирилиця: «Nechaj czytająt’ usiaki lude ukrajínsku knyžku, nadrukovanu polśkym pyśmom; nechaj prywczajutsia do spilnosti, a ne worohowania, polaky, rusyny i remisnyky-żydy.»² Вважаючи, що для українського письма потрібно використовувати азбуку «загальноєвропейську, але реформовану», М. Драгоманов намагався в своєму проекті об’єднати різні графічні системи: польську, чеську, але до кінця справу так і не довів [14: 16 (158)], а женецьке видання «Марії» викликало очікувані закиди в колонізаторських намірах та нехтуванні традицією³, хоча його проекти латинізації українського письма не передбачали остаточної відмови від кирилиці: головною метою було залучення якомога більшої кількості читачів до українського слова. Ідею популяризації творів Т. Шевченка, а також І. Нечуя-Левицького, М. Вовчка та Ю. Федьковича на території Галичини в латинській версії вдалося реалізувати дещо пізніше видавцям двомовного альманаха «Sioło» (вийшло 4 номери в 1886 — 1887 рр.), де вміщено також листи й статті українською та польською і твори галицьких полонофілів.

² Marija maty Isusowa. Wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa. – Żenewa, 1882. – С. VI – VII.

³ Автором однієї з найрізкіших рецензій на «Марію» став *О. Партицький*: див. Зоря, 1882. – Z. 10, 15 (27), V; пор. також Вольное слово. 1882, № 36.

У напрямку примирення різних правописних традицій рухалися й інші, менш відомі прихильники латинізації українського письма в цей період, наприклад, Лев Венглінський, який ще у 1858-му р. видав тритомну збірку українських віршів «Новії поезії малорускії, то єсть пісні, думи, думки, хори, танці, балади і т.п.». 1885-го р. в Кракові під псевдонімом Лірник Наддністрянський вийшли дві наступні його книги під назвою «Звуки од наших сел і нив» та збірка сатиричних оповідань «Гіркий сміх» (під псевдонімом Кость Правдолюбець). І якщо в 1858-му р. його латиниця спиралася переважно на польський алфавіт, то в «Гіркому сміхові» він запроваджує мішану систему орфографії на базі чеського письма із використанням **o**, **e** з «дашками» на позначення **i**, очевидно, наслідуючи практику кириличних галицьких видань. В кінці видання знаходимо додатковий коментар: «*Ne paša procvupa ani pečatni, že čytatel najdě zčasta v sej knyžci: **wid, win, wivsa** zam. **ôd, ôn, ôvsā, w** zam. **v**, i v slovari **sz, szcz** zam. **š, č, šč**, a to z sej pryčyny, že pečatnia čerenok z daškom ciłkom ne mała, a drôbnych z českoj azbuki i z znakom natysku ryśmenõk pečatnych ani krychty*»⁴.

Появу взаємних транслітерацій україномовних текстів у 1870 — 1880-ті рр. можна розглядати як розвиток процесу взаємодії та примирення латинського та кириличного шрифтів. Про видання творів лівобережних авторів, зокрема, Т.Шевченка, ми вже згадували. В цьому контексті зацікавило нас також здійснене 1878-го р. в Коломиї кириличне видання творів одного з найвідоміших українсько-польських бардів свого часу, (нар. 1801-го р.), з передмовою і за редакцією Г. Задембського [15].

Писати українські вірші, стилізовані під народні пісні, Тимко Падура, представник зубожілої подільської польсько-української шляхти, почав ще в середині 1820-х рр., але опубліковано його твори було вже після повстання 1831-го р. У книжці «*Ukrainky z nutoju Tymka Padurty*», виданій у Варшаві 1844-го р., він розробив власну систему української фонетичної орфографії на базі польської латинки (ця система збережена ним у збірці, над якою автор працював останні роки життя, виданій вже по його смерті в 1874-му р. [22]). В «Українках» знаходимо сталі відповідники кириличних букв (**o=o**, **a=a**, **e=e**, **p=p**, **b=b**, **v=w** — у тому числі в закінченні чоловічого роду дієслів у минулому часі, згідно з вимовою, тощо). Голосні передаються: **i** як **i**, **u** як **u**, **я** як **ja**, **є** як **je**, **ю** як **ju**, **ї** як **ji** (сполучення **ii** часто фіксуються як **ii**). Шиплячі мають вигляд, характерний для польської системи орфографії: **ш** як **sz**, **ч** як **cz**, **ж** як **ż** або **rz**. **Л** передано як **l** або **l**, **х** як **ch**, **г** як **h**. М'якість приголосних передано, як і в польській системі письма, в абсолютному кінці слова та перед приголосним за допомогою діакритиків, як у випадку з **ń**, а також із свистячими: **ć**, **ś**, **ź**; перед голосним на

⁴ *Kost' Prawdolubec z Jezupola. Hôrkij śmich. Skazki i obrazki z zytia w Hałyczyni.* – Krakiv, 1885.

позначення м'якості приголосного вживається також **i**, для позначення м'якості **t** та **d** перед приголосним та в кінці слова вжито діакритичний знак: *t'mi, wlašt', dobud'*. Окремо слід відзначити, що Падура запровадив особливий знак для позначення звуку середньої артикуляції між **e** та **i**: «В південній переддніпровській Україні... найчастіше на місці **e** вживають **и**, а місці **i** кажуть **и**, тому над тими голосними ставимо дві крапки, щоб показати різницю в вимові» (Переклад наш – О.О.)⁵. При цьому зближення артикуляції ненаголошених **e** та **i** є однією з характерних рис говорів волинсько-подільського регіону, на які спирався у своїх писаннях Т. Падура.

Перед видавцем творів Т. Падури передусім постало завдання транслітерації латинки кириличним письмом. Г. Задембський усвідомлює труднощі суто технічного характеру, зваживши на неусталеність орфографічних принципів та норм, і попереджає: “Кому не дячить ся наша правопись, ний подумає и без упередження викаже, яка правопись найліпша” [5]. Труднощі ці були об'єктивними, оскільки процес нормалізації українського правопису в західноукраїнській мовній практиці на той момент ще тривав, а остаточне закріплення фонетичного принципу орфографії відбудеться тут тільки після 1904-го р., коли у Львові Філологічна секція НТШ ухвалить «Руську правопись зі словарцем». Однак для Г. Задембського головним було бажання популяризації українських писань, бо «кілько ж то тих рускіх співанок?». «Тому недостаткови» бажаючи «зарадити», видавець власним коштом почав видавати «Рускі співанки», почавши серію «співанками Тимка Падури, – а то для того бо, о кілько ми відомо, не всюде и не всі за них знають, хоть годить ся, аби кождий Русин їх знав, бо Тимко жив, співав и писав лиш про свою любу рідну Україну» [Там само].

Видавець застосовує фонетичний у своїй основі правопис, використовуючи низку орфографічних пропозицій, висунутих ще авторами та укладачами «Русалки Дністрової» (1837). Так, він активно вживає буквосполучення **ьо** (*ньому, сльози*); послідовно знайдемо **i** на місці давніх **о**, **e** та «**ять**» тощо. Однак попри загальну настанову на наближення тексту до живого мовлення, правописна система кириличного видання творів Падури ілюструє також певну інерційність культурно-писемної традиції в цьому регіоні. Так, у кириличному виданні досить рідко вживається знак **є** (також запропонований свого часу укладачами “Русалки”), натомість зустрічається **э**, якщо потрібно позначити м'якість попереднього приголосного (*виданэ*) або йотований звук після голосного (*співаэ*). Не зустрінемо у творі й диграфа **дж** на початку слова, його замінено на **ж**: *жерело* зам. *žerelo* і навіть зам. *džerelo*. Видавець не використовує знаку **ї** (активно розповсюджуваного

⁵ «W Ukrainie południowej Przeddnieprowskiej, gdzie najpiękniejszém narzeczem mówią krajowce, najczęściej w miejscu **E**, używają **Y**, w miejscu **I**, mówią **Y**; dlatego nad temi samogłoskami kładę dwie kropki, aby pokazać różnicę w wymawianiu języka» [22: 125-126].

у 1870-ті рр.), тому відповідне сполучення звуків (в латинці Падури часто це **ji**) передається непослідовно: після приголосного це звичайно **i** (*зіла* зам. *zjila*), натомість після голосного знаходимо як **i** (*моіх, свої, діів*), так **и** (*поисущих* зам. *poisuszczych*, *покоить* зам. *pokojit*, *своих* зам. *swojich*, *Україні* зам. *Ukraine*). Початкове **ji** передано звичайно як **i** (*іздка* зам. *jizdka*, *істи* зам. *jisty*, *іх* зам. *jich*, але теж *ух*). Ці та подібні форми на письмі відрізняються від слів з початковим **и**: пор. *Ивана, имя, иде, иших, иший*. Слід відзначити, що “Руська грамати́ка” (1904), яка закріпила західноукраїнську орфографічну практику, пропонує писати у відповідних словах **i**: *іноді*; натомість написання *иначий* та под. у “Словарі української мови” Б. Грінченка пояснюють звичайно наближенням до наддніпрянської вимови [12: 248]. Однак спостереження над передаванням в кириличному тексті латинського **у** свідчать про особливий характер відношень звуків **i** та **и** у фонетичній та фонологічній системі говірок, на яку орієнтувався видавець (див. нижче розділ про вокалізм). Припускаємо, що таке написання відображає реальну вимову; можливо, свою роль відіграли також міркування системного характеру, а саме — бажання відрізнити **i** на місці **i** та **і** як таке (наприклад, у випадку *jide* — *іде* пор. *ide* — *іде*). Відсутній у системі орфографії видавця апостроф, тому знаходимо у тексті написання не тільки *словяни*, але й *зіла* (читай *з’іла*), втім, інколи роздільну вимову позначено за допомогою м’якого знака (*бве*). Зазначимо, що хоча апостроф **i** був закріплений в певних нормативних виданнях Західної України (пор. систему орфографії Є. Желехівського, С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера) принаймні для випадків позначення роздільної вимови кінцевого приголосного префікса та початкової голосної кореня, але, наприклад, апострофа не знайдемо у “Руській правописі” (1904) [12: 245–246], що свідчить про неконвенціональність цього знака.

У кириличному виданні «Співанок» в окремих випадках можна помітити також вплив латинської графіки (див. *польське* як *połskie*), що подекуди призводить до певного спотворення написання **i** відповідно вимови слова (див. сполучення передньоязикових з **i**: *Сіерки* з *Sierky* пор. *Сірко, засіаэ* з *zasiaje*, *міржів* з *mirziw* пор. *мірза, тіох* з *tioch*, *ніого* з *nioho*). Одним з таких прикладів може бути помилкове передавання латинського **u** як **у**: *збудуть* зі *zbudyt*’, зокрема, в кириличному виданні зберігаються випадки змішування **u**-**у**, відмічені вже в оригінальному тексті: *htubyn* — *глубин* зам. *глибин*, *kruska* — *крушка* зам. *кришка* (пор. пол. *okruszyna*). Вплив латинської графіки можна вбачати також у появі **г** (не **х**) на місці **h**: *ег* з *eh*, *ган* з *han*. Очевидно, внаслідок своєрідної інерції у кириличному тексті зберігаються деякі інші помилки, яких припустився з різних причин Падура (наприклад, *буванам* — *buwanam*, в пол. тексті: *batwanom*), серед них, зокрема, географічні назви: *Горбат* як *Horbat* (пор. в польському автоперекладі Падури *Karpat*), *Пултава* як *Pultawa* (пор. *Полтава*), втім з **е** на місці **и**: *Chehryn* як *Чегрин* (пор. *Чугирин*), *Дметрів* як *Dmëtriw* (зам. *Дмитрів*),

Батея як *Vateja* (пор. *Батий*), *Хотінь* як *Chotiń* (пор. *Хотин*). Випадки коригування оригінального тексту Падури з метою виправлення очевидних помилок нечисленні (*на vzdogin* пор. *na zdohin*, *щезнем* пор. *czeznet*).

Як показало дослідження мови “Українок” Т. Падури, рідною для поета була говірка на межі західноподільських та південноволинських [13], і хоча вузькодialeктних рис поет намагався уникати, його мова досить добре відображає риси живого мовлення цього ареалу. Кириличне видання здійснювалося в зовсім іншому регіоні України, на території поширення покутсько-буковинських говірок. Головною метою редакційно-правописних змін, запроваджених видавцем, слід вважати бажання наблизити текст до західноукраїнської культурно-писемної традиції та одночасно до місцевої живомовної практики. У цьому сенсі показовими є, з одного боку, заміни очевидно “книжного” (у свідомості видавця) префікса *од-* на “народний” *від-*: *відвернув* пор. *odwernuw*, *вітчину* пор. *otczynu*; з другого боку, наявні окремі виправлення у напрямку певної архаїзації, стилістичного піднесення мови творів: пор. *где* зам. *de*, *благословен* зам. *blohostawen*.

Розглянемо здійснені у кириличному виданні трансформації послідовно, починаючи з фонетики, далі простежимо зміни на рівні морфології та лексики.

Вокалізм

■ Перехід «*ятя*» та старих **о*, *е* в *і* в нових закритих складах є однією з тих рис, що об’єднує всі південно-західні говірки [2: 209; 3: 91]. Тому при передаванні *і* на місці «*ять*» та **о*, *е* в нових закритих складах у кириличному тексті порівняно з оригіналом принципів змін не засвідчено: пор. *dim* — *дiм*, *lih* — *лiг*, *sil* — *сiл*, *brid* — *брiд*. У коломийському виданні *і* зберігається також у випадках типу: *zistalo* — *зістало*, *hrīb* — *грiб*, *berih* — *берiг* (зам. *берег*), *pryjatil* — *пріятіль*. За діалектними даними, гіперичні форми *мід* замість *мед* є спільною рисою західноподільських та сусідніх наддністрянських і покутсько-буковинських говірок [11: 70; 2: 43]. Це явище пояснює також наявність у парадигмі іменників форм типу *nicyu* — *нічу* (зам. *ночі*), *pitu* — *піту* (зам. *пому*), що виникли за аналогією до форм називного відмінка однини. Подекуди *і* в кириличному тексті з’являється навіть там, де у Падури зустрічаємо *о* або *е*: пор. *задніпрієського* замість *zadniprowśkocho*;

■ змішування *и* та *е*, наявне в більшості південно-західних говірок [2: 215], пов’язане з обниженням артикуляції у вимові цих звуків не під наголосом [3: 91 — 92], у варшавському виданні Падури засвідчують випадки вживання *е* на місці *и*: *wsiude*, *lude*. Розповсюджена на заході Поділля вимова *и^е* також під наголосом відбилася, зокрема, у передаванні топонімів: напр., підмосковний *Dmetriw* (зам. *Дмiтpієв*). Як свідчать діалектні дані, в галицько-буковинській групі говорів *и* нерідко також набуває обниженої артикуляції, наближаючись до *е* [2: 48, 218]. Однак цієї риси живого мовлення видавець очевидно намагався уникати, зберігши *е* на місці *и* тільки в деяких основах (напр.

шерокий, в даному випадку, можливо, під впливом польської мови) та в закінченнях окремих лексем (*люде, погане*), що може мати радше граматичне пояснення (див. про це нижче). В інших випадках згідно з походженням в коренях слів відновлюється **и** (*всюду* зам. *wsiude*) або **е** (*престол* зам. *prystol*). З кириличного тексту було вилучено запроваджений Падуру спеціальний знак *ě* на позначення звука середнього звучання між **е** та **и**. На його місці відновлено **и** (*відчините* зам. *widczēnite*, *християн* зам. *chrēstijan*, *схились* зам. *schēlyś*, *дитя* зам. *dētia*, *дитини* зам. *dētyni*, *підливає* зам. *pidlēwaje*, *спуняє* зам. *spēniaje*, *сидяці* зам. *sēdiaszczi*) або **е** (*лемів* зам. *lētiv*, *не* зам. *ně*, *лебедь* зам. *lebēd'*). Особливо слід відзначити випадки появи **е** на місці *ě* у сполученнях з плавним **р**: *стремить* зам. *strēmyt*, *гремлять* зам. *hrēmlat*, *стремени* зам. *stremēni* (але теж *стриминь* зі *strēmiñ*); зазначимо, що це одна з типових реалізацій звукосполюки, що походить із колишнього [рʲ] в живомовній практиці південно-західного ареалу [2: 79];

■ характер вимови **і**, а також співвіднесеність **і** та **и** в говірковій фонетичній системі видавця, відмінна від аналогічної опозиції в мові Падури, спричинилися до певних змін в кириличному тексті, де на місці **у** (**и**) подекуди маємо **і**. Це стосується позицій після задньоязикових (*поки* зам. *poky*), губних (*офірник* зам. *ofyrnyk*) та шиплячих приголосних (*чию* зам. *czyju*, *жіє* зам. *žyje*; див. про це також в підрозділі про консонантизм). Втім, можливі й зміни в зворотньому напрямку: пор. *вихор* зам. *wichor*, зокрема після **р** (*присний* зам. *prisnyj*). Ймовірно, це відбувається внаслідок зближення у звучанні **і** та **и**, що відзначається в деяких говірках, зокрема, карпатського регіону [2: 41]. Аналогічні явища в перехідних говірках на межі волинсько-подільського та галицько-буковинського ареалів К. Дейна зараховує до наслідків системних південно-західних інновацій, пов'язаних з розхитуванням фонологічної опозиції твердості-м'якості [18: 132 — 134]. Втім, слід відзначити, що в нашому випадку такі зміни мають спорадичний характер;

■ нейтралізація **у** та **о** у складі перед наголошеним **о** (так зване укання), наявна в говірці, з якою Падура мав безпосередній контакт (як і в більшості говірок на заході Волині та Поділля і в Наддністрянщині [2: 215 — 219; 3: 93 — 110]), відображена в його текстах у досить частому вживанні **у** на місці **о**: *думовуна*, *mutili* та под. У кириличному тексті ця діалектна риса послідовно зникає, а на місці **у** згідно з живомовною практикою в покутсько-буковинському регіоні повсюдно вживається **о**: *мотіля* зам. *mutila*, *домовиня* зам. *думовунія*, *зброю* зам. *zbruju*. Аналогічні зміни відбуваються також у дієслівному суфіксі **-ува**: пор. *наповав* зам. *паривав*. Зазначимо, що наявність у словотвірній системі суфікса **-ова** (зам. **-ува**) вважається однією з характерних рис, зокрема, говорів районів Прикарпаття [2: 56, 212]. Зворотна зміна **у** в **о** зазначена у випадках “виправлення” видавцем гіперкоректних за своїм походженням форм: напр., *херувимий* зам. *chërowymyj*;

■ зміна **а** в **е** після м'яких приголосних — спільна ізоглоса для частини західноподільських та галицько-буковинських говірок [2: 57, 215, 220 — 221; 4: 97]. Однак у коломийському виданні нечисленні приклади такого типу *jenczary, jeńczarky*, як правило, перетворюються на: *янчари, янчарки*. Водночас засвідчені окремі випадки зворотньої зміни: пор. *підкуплений* зам. *pidkuplanyj* (тут під впливом домінуючого словотвірного типу). Особливо виділяються форми іменників середнього роду IV відміни з фонетично відозміненими закінченнями, причому з одного боку маємо *козаче* зам. *kozacza*, а з другого — *дівча* зам. *diwczе*, пор. теж *гетманя* як *het'mania*. Така непослідовність пояснюється, найімовірніше, неусталеністю правил щодо передачі цієї риси живого мовлення та її статусу в мовній свідомості, а можливо також “зіткненням” говіркових ареалів з наявністю та відсутністю переходу **а>е**;

■ доволі промовистими є також зміни початкового **ji** на **о**, зокрема, у фонетично відозмінених формах числівників, які вважаються однією з характерних подільських рис [2: 217]: *одна* зам. *jidna*, *одні* зам. *jidni*, в *однім* зам. *jidnym*, але теж *jidnij* на *эдній* (пор. *іszcze* на *еще, эще*). Якщо в першому випадку можна вбачати радше вплив західноукраїнської культурно-писемної традиції (норми), то другий відображає живе місцеве мовлення.

Консонантизм:

Розбіжності між оригіналом, виданим латиницею, та кириличним перевиданням стосуються головним чином відображення м'яких приголосних в рамках фонологічної опозиції м'якості-твердості та позначення м'якості, зокрема в консонантних групах:

■ в оригінальних текстах Падури відображено явище асимілятивної м'якості губних приголосних з виділенням консонантного призвука **j** послідовно в усіх випадках, де м'який губний опиняється перед голосним непереднього ряду: *pamjatka, slowjan, pjut, swjatoho*. Це явище широко засвідчено в подільсько-волинському ареалі, що правда з виділенням різних консонантних призвуків (не тільки **й**, але й **м, н** [11: 72 — 73; 2: 217]). У кириличному тексті **j** послідовно усувається, див. наприклад, в іменниках: *словаи* зам. *slowjan*, *племя* зам. *pletja*, *имя* зам. *imja*, *мясив* зам. *mjasuw*, *память* зам. *pamjat'*, *памятка* зам. *pamjatka*; в дієслівних основах: *пють* зам. *pjut*, *бют* зам. *bjut*, *бэ* зам. *bje*. Однак оскільки для позначення роздільної вимови подекуди використовується м'який знак: *попьемось* зам. *porjemoś*, *бьемось* зам. *bjemoś*, можемо вважати, що відсутність апострофа в даному випадку — орфографічна конвенція, що може не відображати живого мовлення;

■ збереження м'якості **p** в позиції перед колишнім слабким ***ь**, а також перед голосними непереднього ряду — фонетична риса, що відрізняє покутсько-буковинські говірки від більшості південнозахідних говорів [4: 102; 2: 213, 221; 11: 60, 69]. Ця розбіжність призвела до послідовних змін у кириличному тексті: напр., у сполучен-

нях з голосним непереднього ряду незалежно від позиції в слові, як на його початку (*radach* на *рядax*) і в середині (*horaczy* на *горячий*, *stęraw* на *стеряв*), так і перед закінченням (*bura* на *буря*, *zora* на *зоря*, *tora* на *моря*, *Chozara* на *Хозаря*, *Pomora* на *Поморя*, *udaru* (І особа однини) на *вдарю*). Аналогічні зміни зафісовані і в абсолютноному кінці слова: *zwir* замінено на *звірь*, *wszur* на *вширь*, *bir* на *бурь*. Втім, в словах з основою на **-ар**, **-ир** відмічено інші рефлексі: див. наприклад, *лицар* як *lycar*, *цар* як *car* (але теж *царь*), *твар* як *twar* (але теж *тварь*). Словотвірною будовою і особливим трактуванням в словозміні основ на **-ар**, очевидно, пояснюється поява закінчення **-а** в родовому відмінку однини іменників типу: *лицара* як *lycara*, *богатира* як *bohatoryra*;

■ твердість-м'якість шиплячих — ще одна ізоглоса, що відмежує надпрутські говірки від сусідніх західноподільських та наддністрянських. Розповсюджена в покутсько-буковинському ареалі пом'якшена вимова шиплячих [2: 221] може бути однією з причин появи в кириличному тексті сполучень шиплячих приголосних з **і** зам. **и** (**у**): *жієм* зам. *żyjet*;

■ і у варшавському, і у коломийському виданнях Падури переважають сполучення задньоязикових приголосних з **и**: пор. *дарки* як *darky*, *датки* як *datky*, *звітки* як *zvitky*. Однак поява в кириличному тексті спорадичних змін типу *покі* зам. *roky* при більш типовому *чайки* зам. *szajki* може свідчити про певні зсуви в системі твердості-м'якості в говірці, на якій він базувався. Зазначимо, що поширення сполучень **кі**, **гі**, **хі** властиве деяким західноподільським та наддністрянським говіркам на відміну від надпрутських [2: 215, 221].

■ м'якість-твердість **ц'** звичайно називають серед ізоголос, що відмежують волинсько-подільський ареал від галицько-буковинського [4: 101; 11: 60, 69; 2: 221]. Однак в аналізованих текстах ця розбіжність не виявлена, і м'якість аффрикати послідовно позначається засобами як латинської, так і кириличної графіки пор.: *molodec* — *молодець*, *misiać* — *місяць*, *taneć* — *танець*, *mertweć* — *мертвець*; це стосується також позиції **ц'** перед закінченнями **-а**, **-у**: *kinycia* — *кінця*, *szibenycia* — *шибениця*, *zirnyciu* — *зірницю*. Не відображена в кириличному тексті також аналогічна риса покутських говірок, що відділяє їх від сусідніх, а саме ствердіння **с** в кінці слова; маємо послідовно *пьемось* як *pjemoś*, *бьемось* як *bjemoś*, *десь* як *deś*. Ці риси можуть відображати індивідуальний мовний досвід видавця;

■ подільсько-волинську групу говірок в рамках південно-західного наріччя виділяє, зокрема, пом'якшення **с'**, **з'**, **ц'** у суфіксах **с'к**, **з'к**, **ц'к** [2: 214]. Ця риса, послідовно відображена в оригінальних текстах Падури за допомогою спеціальних знаків **ś**, **ź**, **ć**, в кириличному тексті усувається: *людзким* зам. *ludzkyt*, *шведзкій* зам. *szwedzkyj*, *царських* зам. *carskych*; при цьому досить послідовно позначається м'якість **н'** перед відповідними суфіксами: *християньські* зам. *chręstijanski*, *атаманський* зам. *atamańskyj*, *кіньським* зам. *kińskym* (але теж

зрідка *словянській* зам. *słowjański*). Як свідчать діалектні дані, приголосні **с, з, ц** у цій позиції звичайно залишаються твердими в усій галицько-буковинській групі говорів [2: 75, 218]. Можливо, під впливом оригіналу в коломийському виданні знаходимо також приклади *ангельських* як *anhelskich*, *лицарську* як *lycaršku*, *запорозького* як *zarorożko*, *підгаецький* як *pidhajeckuj*, *дацьких* як *daćkuj*;

■ м'яка вимова передньоязикових **з', с', ц'** у консонантних групах внаслідок регресивної асиміляції перед наступним м'яким відображена в подільських та більшості галицько-буковинських говірок [11: 68]. Однак через неусталеність орфографічних принципів передавання таких сполучень в кириличному тексті відповідні приголосні в одних випадках не отримують додаткових позначок м'якості (*zaspriwaju* пор. *заспіваю*, *ślozy* пор. *сльози*, *daśt'* пор. *дасть*, *właśt'* пор. *власть*, *miścia* пор. *місця*, *pliśni* пор. *плісні*, *łyśtia* пор. *листя*, навіть *łyśt'* пор. *лист*), а в інших в аналогічній позиції з'являється м'який знак (*namośmi* зам. *мошти*, *śczaśtia* зам. *szczastia*). Широко засвідчені варіантні форми з м'яким та твердим приголосним в однокорінних словах: *niśnio* зам. *piśniu* пор. *нінь* зам. *piśń*; *kiśmь* зам. *kiśt'*, *kośmi* зам. *košti*, але *gośmi* зам. *hošti* пор. *гість* зам. *hiśt'*; *śnimiti* зам. *śnity* пор. в *сні* зам. *śni*, *śnimesь* зам. *śniteś*. Непослідовно позначається також м'якість приголосних перед губним, якщо далі йде **і** з «**ятя**»: *świm* — *świt* та *у сви-та* — *świta*; *цwim* — *ćwit*, *цwіло* та *цwіло* — *ćwіло* (написання з м'яким знаком затверджено в “Руській правописі” 1904 р. [12: 247]). Немає одностайності й у передаванні м'якості передньоязикових **т, д** у консонантних групах, але тут очевидно переважають форми без м'якого знака: *mołod'ci* — *молодці*, *het'man* — *гетман*; *t'myła* — *тмила*, але *теж тьмі* — *т'мі*;

■ передавання латинських літер **l** та **l** в кириличному тексті базується на загальному правилі, де **l** відповідає **ль** (пор. *хвиль* — *chwyl*, *куль* — *kul*, *сталь* — *stal*), а в сполученнях з **а** — **ля** (пор. *ляти* — *laty*, *лякати* — *lakaty*, *Лях* — *Lach*), натомість **l** передається як **л** (*temisz* — *леміш*, *prestol* — *престол*). Якість приголосного **л**, його твердість та м'якість — одна з ізоголос, які відділяють подільські говірки від волинських та галицько-буковинських [11: 62–63], тому цілком логічними видаються запроваджені видавцем виправлення типу *lyry* на *лiри*. Типово галицькою орфографічною рисою є передавання сполучення **ла** як **ля** в запозиченнях: пор. *алляг* зам. *allah* (правило було закріплено в “Руській правописі” 1904 р. [12: 247]);

■ з фонологічною опозицією твердості-м'якості певним чином пов'язана також реалізація м'яких звуків (зокрема **л** та **н**) у сполученнях приголосних. Зазначимо, що послідовність вживання **l** та **l** у консонантних групах самим автором в оригіналі витримується не завжди (*tilky* пор. *tilky*, *spilne* пор. *spilne*), що створило додаткові проблеми для видавця. У свою чергу, у кириличному виданні знаходимо з одного боку: *більше* на місці *bilsze*, *спільне* — *spilne*, *спільність* — *spilnist'*, з другого — *мильша* замість *mysza*. Широко розповсюджені варіантні

форми, коли *wilnyt* передається як *вілним*, а *wilne* як *вільне*, аналогічно *wilniśt'* — *вілність*, пор. *вільність*, *swawilne* — *свавільне*, пор. *свавільні*, *tilky* — *тілки*, пор. *тільки*. Така непослідовність почасти пояснюється впливом оригіналу та суто фонетичними особливостями (специфікою вимови І), але певну роль відіграла тут також невиробленість правил передавання м'якості приголосних в консонантних групах. Аналогічна природа коливань при позначенні м'якості **н** в подібних сполученнях, але тут форми з пом'якшеним **н** абсолютно переважають: див. *Ганьдзя* — *Найндзя*, *браньці* — *брайці*, *поганьці* — *погайці*, *паньства* — *райства*, *няньчить* — *найцьт*, *буньчуки* — *буйцьчуки*, *родиньні* — *родунні*, *кіньчини* — *кінцьцуну*, *кіньчить* — *кінцьт'*, але теж як виняток *рокицьцуйсь* — *покінчились*;

■ відсутність подвоєння м'яких передньоязикових приголосних у давніх сполученнях з **ј** (***ъје**) незалежно від якості кінцевого голосного (**а** чи **е**) — фонетична риса, що об'єднує більшість південно-західних говірок [3: 125 — 126; 2: 84, 209; 11: 71]. Відповідно, не знайдемо тут розбіжностей між варшавським та коломийським виданнями Т. Падури: *бездороже* пор. *bezdroże*, *береже* пор. *bereże*; *покоління* пор. *pokolinia*, *життя* пор. *żytia*, *воскресіння* пор. *woskresinia*, *пристаню* пор. *prystaniu*, *весіля* пор. *wesila*. Кириличне видання виявило навіть послідовнішим, ніж оригінал, усуваючи подвоєння приголосних там, де поет вживає такі форми: *безсоня* зам. *bezsonnia*, *просонів* зам. *prosońniw*;

■ перехід м'яких приголосних **н**, **д** в **й** перед наступним приголосним — одна з характерних рис галицько-буковинської групи говорів [11: 73], що також може з'являтися у сусідніх з нею західноподільських говірках. Ця риса лише спорадично фіксується в оригінальному тексті Падури, зокрема, засвідчена вона в назві міста Вінниця: *Wijnyci* (в пол. тексті — *Winnicy*), і збережена видавцем: *Війниці*;

■ послідовність фонетичного принципу, застосованого видавцем кириличного тексту, ілюструє передавання на письмі випадків регресивної асиміляції (дисиміляції) у сполученнях **кт**, **гт**: наприклад, *мяхку* — *тjahku*, *ніхтях* — *nihtiach* (зазначимо, що в орфографічній системі Падури **h** радше означав не **х**, а **г**).

Морфологічні явища:

іменникова флексія — іменники:

■ на місці історичного ***ъје** в Називному відмінку однини іменників середнього роду типу *зілля* у Падури знаходимо форми як із закінченням **е** (*bezdroże*), так і з **а** (*nyszczyńia*, *żytia*). У кириличному виданні непослідовність вживання **е** та **а** в цій морфологічній позиції зберігається: *щасътэ* як *szczaśtje*; *spasinie* як *spasinьe*, *spasinэ* але також *spasinia* як *spasinя*. Форми з **-е** досить розповсюджені в південно-західному наріччі української мови і характерні для низки західноподільських та наддністрянських говірок [11: 65, 71; 2: 219], однак сусіднім з ними східноподільським та покутським говорам

така рефлексія не властива. Зіткнення різних живомовних практик, очевидно, і призвело до певної непослідовності вживання закінчення як в оригіналі, так і в кириличному виданні. При цьому слід відзначити, що в цій групі слів в Орудному відмінку однини досить послідовно вжито фонетично відозмінене закінчення **-єм (эм)**: *безчестэм* — *bezczęstiem*, зокрема у тих випадках, де в оригіналі зустрічаємо **-ам**: *житєм* зам. *żytiām*;

■ в оригінальних текстах Падури у Родовому відмінку однини іменників III відміни переважно вжито форми з **-і** (типу *lubowi*), лише подекуди зустрічається давнє закінчення **-и** (типу *smerty*). Такий паралелізм форм — розповсюджене явище в південно- та західноподільських говірках [2: 217; 11: 70, 72]. Однак, оскільки в говорах галицько-буковинської групи остання флексія домінує [11: 62], так само як в закінченні Давального-Місцевого відмінка однини, вона витісняє форми з **-і** в кириличному тексті: *крови* зам. *krowi*, *смерти* зам. *smerti*, *любви* зам. *lubwi*, *ночи* зам. *noczi*, (аналогічне явище зафіксоване у I відміні має фонетичне пояснення *Польщу* зам. *Polszczi*, *пущу* зам. *puszczi*, *гущу* зам. *huszczi*, див. вище про м'якість-твердість шиплячих). При цьому відбувається ствердіння кінцевого приголосного, що на письмі виражається у зникненні додаткових ознак м'якості приголосних, зокрема у консонантних групах перед закінченням: див. наприклад, *пісню* зам. *piśni*, *радощу* зам. *radości*, *вісню* зам. *wiści*, *користу* зам. *koryści*, *власну* зам. *właści*, *премудрощу* зам. *premudrości*, *кошту* зам. *kości*. Фонетико-морфологічними причинами пояснюється також поява в кириличному виданні форм Називного відмінка множини *ночи* зам. *noczi* (також *очу* зам. *oczi*), але теж *рожі* як *roži*, з метою розрізнення форм множини та однини *рожи* пор. в оригіналі *roži* (пор. зауваження про можливу м'якість губних у розділі про консонантизм);

■ форма Місцевого і Давального відмінка однини іменників I відм. м'якої групи — одна з рис, що розмежовує говірки волинсько-подільської та галицько-буковинської групи [11: 62]. Згідно з живомовною практикою, оригінальні закінчення **-і** у Падури в кириличному тексті замінені на типові галицько-буковинські форми з **-и** [2: 94]: *w zemli* пор. *в землі*, *na nędoli* пор. *на недоли*. Це явище має також своє фонетичне обґрунтування, зважаючи на специфіку опозиції **и-і** та м'яких і твердих приголосних в говірці, на яку орієнтується видавець. Аналогічні зміни відбуваються і в Міцевому відмінку однини іменників II відміни: *в поли* зам. *w poli*. Натомість в формах іменників з основою на **-ц** з'являється специфічне закінчення **-ю**: *в серцю* зам. *serci*, *сонцю* зам. *sonci*;

■ ізоглоса *серцем* — *серцьом* відмежовує подільські говірки від волинських та покутсько-буковинських [11: 63]. Так, в оригінальному тексті Падури наявні випадки вирівнювання у парадигмі м'якого типу відмінювання іменників за твердим типом. Вони досить послідовно замінені видавцем на форми, що свідчать про розрізнення твердої і

м'якої груп іменників I та II відміни, як це характерно для надпрутських говірок [2: 221]: пор. *гаэм* зам. *hajom*, *раэм* зам. *rajom*, *царем* зам. *саром*, *душею* зам. *du szoju*; пор. теж *зоре* зам. *zoro* (але теж *плачом* як *placzom*);

■ доволі характерним є також протиставлення форм Давально-го відмінка однини іменників чоловічого роду **-ові** та **-ови** відповідно в подільсько-волинських та покутсько-буковинських говірках [11: 63; 2: 96, 221]. Згідно з орієнтацією на місцеву живомовну практику в коломийському виданні нами зафіксовані зміни типу *дуброви* зам. *dubrowi*, *козакови* зам. *kozakowi*, пор. у м'якому типі *лебедеви* зам. *lebed'ovi*;

■ форми Називного відмінка множини іменників чоловічого роду з сингулятивним суфіксом **-ин** типу *люде* (*людина*) характерні для карпатського та — ширше — покутського ареалу [2: 103]. Саме тому в цій флексії, на відміну від решти переважно фонетичних позицій, в кириличному тексті збережено **е** на місці оригінального **ё** (*ludě*);

■ у Називному відмінку множини іменників I та II відміни на **-р** засвідчені також зміни типових південно-волинських та західно-подільських форм з **-і** [2: 1980, 103] загальноприйнятими далі на захід формам з **-и**: пор. *хмару* зам. *chmari*, *мару* зам. *tari*, *сенатару* зам. *senatari* (але *cari* — *цари*);

■ в оригінальних текстах Падури відмічено закінчення давньої ***і**-відміни у Родовому відмінку множини іменників: *hostej*, *kostej*. Ця риса є спільною для низки південно-західних говірок [1: 83, 103 — 104] і як така зберігається також у кириличному виданні: пор. *гостей*, *костей*;

■ експансія флексій давніх ***u**-основ у Родовому відмінку множини іменників жіночого роду об'єднує подільські та галицько-буковинські говірки [1: 84, 103, 220; 4: 131]. Тому специфічні форми **-ів** (фонетично ймовірно [iʲ]), записані латинкою, послідовно передаються кирилицею без суттєвих змін: пор. *horitw* — *горієв*, *htubynitw* — *глубинієв*, *pryhoditw* — *пригодієв*, *chwylitw* — *хвилієв*, *peluchitw* — *пелюхієв* тощо;

■ спільною рисою для західно-подільських та частини галицько-буковинських говірок, зокрема, карпатських, є також архаїчна флексія **-и** (<**-ы**) в Орудному відмінку множини іменників, що відображена як в оригінальному тексті, записаному латинкою: *nad muszki*, *nad kwiaty*, так і в кириличному виданні: *над мушки*, *над квіти*.

прикметники:

■ в обох виданнях у Називному відмінку однини для прикметників жіночого та середнього роду характерні стягнені флексії (пор. *chrabra krow* — *храбра кров*, *skwerna kist'* — *скверна кість*, *dalekie bezdoroże* — *далеке бездороже*); те саме стосується також Називного множини (*dorohi spadky kozaczy* — *дорогі спадки козачі*), що відповідає діалектній живомовній практиці в обох регіонах [2: 107, 216].

Рідкісні випадки вживання в оригіналі Падури нестягнених форм відіграють, найімовірніше, стилізаційну роль, і як такі зберігаються в кириличному тексті: пор. *zolataja boroda* — *золотая борода*, *tyji worohy* — *тії вороги*; можливі також варіанти: *zmerlii* — *змерлі*, *змерлії*; *mylsza* — *мильша*, *мильшая*. Щоправда, при цьому в середньому роді відбувається заміна характерних волинсько-подільських форм на **-eje**: *lěcheje* пор. *лихоэ*, *teje* пор. *тоэ*, *тоє*;

■ аналіз форми закінчення Називного-Знахідного відмінка однини прикметників чоловічого роду свідчить про те, що рідна говірка Падури і діалект, на який орієнтувався видавець кириличного видання, належать до говорів з непослідовним розрізненням твердої і м'якої груп при відмінюванні прикметників [2: 107]. З одного боку, в коломиїському виданні для низки прикметників закінчення було змінено з **-ий(уј)** на **-ій**, зокрема це стосується основ на задньоязиковий (*дикиї (обичай)* — *дыкуј*, *довгії (путь)* — *догхуј*, *словањскії (гурраг)* — *словојанскуј*) та шиплячий, в тому числі на місці зредукованого закінчення: *bozy* пор. *мире божії*. З другого боку, спостерігаємо зворотний процес у прикметниках з основою на **-н**, де замість специфічних подільських форм з пом'якшеним приголосним основи в кириличному тексті вживають прикметники на твердий приголосний: пор. *зеленій гай* — *зелені*, *рідне дитя* — *рідніє*, також пор. в колишній м'якій групі: *вечірня зоря* — *вечирніа*, пор. *давній час* — *давні*. Таке узагальнення **-ий** для м'якої і твердої груп прикметників характерне саме для галицько-буковинської групи говорів [2: 108];

■ прикметники жіночого роду в Родовому відмінку однини в переважній більшості українських говірок мають закінчення **-oji**, однак в карпатському і сусідніх ареалах йому відповідає усічена флексія **-ой** [2: 110]. Відповідно в кириличному виданні нами засвідчені зміни на кшталт з *вражой сили* зам. *вражої*; аналогічне закінчення (аналогія викликана збіжністю форм в оригіналі?) зустрічається також у Давальному відмінку однини: напр., *атаманської дитини* зам. *атаманської*; *Золотой Бороді* зам. *Золотої*;

■ змін зазнали також форми Давального-Місцевого відмінка однини прикметників жіночого роду, де на місці найуживанішого в українському мовному просторі закінчення **-ij** в кириличному виданні зустрічаємо характерне для низки південно-західних говірок (зокрема, наддністрянських та східнокарпатських) скорочене **-i** [2: 111]: пор. *w czornij zemli* — *чорні землі*, *w tychij wodi* — *в тихі воді*, *w cilij rodyni* — *в цілі*, *na poblidlij twari* — *на поблідлі твари*, це стосується також аналогічних форм займенників: *w tij pustyni* — *в ті пустини*, *w waszij zemli* — *в ваші землі* (але теж *вашії*, пор. *w sij* — *в сій дичі*) тощо. Зазначимо, що такі форми відомі також і в подільсько-волинському ареалі, але Т. Падура, очевидно, свідомо їх уникає;

■ найрозповсюдженішою флексією Місцевого відмінка однини для прикметників чоловічого і середнього роду, за діалектними даними, є закінчення **-im** [2: 111]. Саме воно з'являється на місці спора-

дично вживаного Падурою фонетично зміненого західноподільського **-им**: на *цілім світі* зам. *сілут*, в *німім лісі* зам. *пілут*, в *однім горшку* — *ш јіднут*;

займенники:

■ форми особових (та зворотнього) займенників I та II особи в однині в обох виданнях не відрізняються від закінчень, найрозповсюдженіших в аналізованих частинах українського мовного простору. Так, в Давальному-Місцевому відмінках це: *o sobi* — *o sobi*, *tobi* — *tobi*, *meni* — *měni*, в Родовому: *za sebe* — *za sebe*, *na tebe* — *na tebe*, *do tebe* — *do tebe*, в Знахідному: *tebe* — *tebe*, *мене* — *měne*, але теж спорадично зустрічається специфічна південно-західна форма **mnia**, що в кириличному виданні передається як **мя** [2: 120] згідно з правилами передавання сполучення губного з голосним непереднього ряду і відповідно до живомовної практики;

■ особовий займенник III особи чоловічого роду **win** — **він** в обох виданнях послідовно зберігає приставний **в-** у Називному відмінку однини. В непрямих відмінках видавець свідомо змінює початкове **jo** в основах займенників на **е (э)**: напр., *его* зам. *јоho*, *ему*, *ему* зам. *јоти*, очевидно, сприймаючи форми типу *јоho* як вузькоговіркові, в той час як розмовні східнокарпатські форми на кшалт *его* [2: 121] були широко вживаними в західноукраїнській писемній практиці. Аналогічних змін зазнали також характерні західноподільські форми лексем з подальшим розвитком початкового **jo<ji**; вони послідовно замінюються: *јити* на *ему*. Форми з приставним **н-** в прийменникових сполуках в обох виданнях суттєво не відрізняються, пор.: *від ніоho* — *від нього*, *з пут* — *з ним*, *ш піоти* — *в ньому*, *ніому*;

■ в обох виданнях зустрічаємо характерні південно-західні форми непрямих відмінків займенника III особи однини жіночого роду [3: 114; 2: 122]: напр., *ш ніи* — *в ню*, *cherez ніуји* — *ною*, як теж загальноприйняті *ш ніј* — *в ній*, *з неји* — *з нею*;

■ серед решти займенникових форм певний інтерес викликають передусім специфічні для південно-західного ареалу форми вказівних займенників, зокрема: **sej** — **сей**, **se** — **се**, **sia** — **ся**, **si** — **сі** [2: 123]. Характерною рисою південно-західних говірок є також стягнені форми присвійних займенників в однині [2: 125]: **toho** — **того** та **twoho** — **твого**, але **swojeho** — **своєго**. Водночас форми непрямих відмінків присвійних та вказівного займенника **ся** демонструють розбіжності між подільсько-волинським та східнокарпатським ареалами відносно якості кореневого голосного. Так, формам **seji** — **cei** протистоять змінені в кириличному виданні *своі* зам. *swеји*, *моі* зам. *meји* (*duszi*) та под.
дієслівна флексія:

■ в подільсько-волинському, як і в галицько-буковинському ареалах звичайними є форми інфінітива на **-ти**, однак закінчення **-т'** також відоме в низьці говірок [2: 126 — 127]. Для текстового масиву загалом характерна перевага форм дієслова на **-ty** (*roztynaty*, *hryzty*, *zdaty*) при паралельному вживанні інфінітива на **-t'** (*hnat'*, *that'*, *hrat'*), що

має певне стилістичне навантаження і підпорядковується вимогам поетичного ритму. В кириличному тексті видавець йде за оригіналом, зберігаючи паралелізм форм: *ждати*, *розтинати*, *гризти*, *бити* але також *гнать*, *лгать*, *грать*, *спать*, *гулять*;

■ в текстах Падури широкоживаними є форми дієслів теперішнього часу в І особі множини з флексією **-м**: *koczujem*, *czatujem*, *nesem*, *szukajem*, *bjem*, *prjem* (паралельно з *nesemo*, *bjemos'*). Обидві флексії широко вживані в усьому українському мовному просторі без додаткового маркування [1: 134, 237]. Кириличний текст зберігає стан речей, засвідчений в оригіналі: *чатуюем*, *несем*, *шукаем*, *кочуем*, *гартуюем*, *свиснем*, *блиснем*, але теж *несемо*, зокрема в зворотніх формах дієслів *бьемось*, *поьемось*⁶;

■ у записаному латинкою оригіналі переважно вживається твердий **t** в дієслівних закінченнях теперішнього часу III особи однини II дієвідміни (*pluchawyt*, *posuszyl*, *obnazyl*, *spyl*, *nosyl*, *budyt*) і III ос. множини обох дієвідмін (*zobaczat*, *dadut*), що характерно для більшості південно-західних говірок [11: 73; 2: 135, 217; 3: 127]. У цьому сенсі виняток становлять говірки південно-західної частини середньо-закарпатського ареалу [2: 135]. Очевидно, в говірці, на яку орієнтувався видавець, **-t'** також зберігає свою м'якість у таких формах, оскільки в кириличному тексті досить послідовно вжито в III ос. однини форми типу: *голосить*, *плюгавить*, *летить*, *гонить*, *любить*, *посушить*, *кипить*, яким в III ос. множини відповідають форми на кшталт: *знають*, *воскресають*, *кличуть*, *несуть*, *клинають* в I дієвідміні та *гудять*, *красяць*, *славяць* в II дієвідміні. Втім, зрідка видавець зберігає дієслівні форми у тому вигляді, як їх вживає автор, пор.: *пожурицца* — *rozurytsia*, *бют* — *bjut*, *дзвонят* — *dzwoniat*. Натомість у кириличному тексті не знайдемо прикладів, які б відображали характерне для покутсько-буковинського та східнокарпатського ареалу опускання **t(t')** [2: 135];

■ наявність-відсутність вставного **л** в особових формах дієслів з основою на губний приголосний — ізоглоса, що розділяє подільський ареал, об'єднуючи в цьому сенсі західноподільські говірки з південними наддністрянськими, покутсько-буковинськими та частиною східнокарпатських говірок [3: 127; 11: 68; 2: 131]. Це явище має своє відбиття в написанні **j** перед закінченням теперішнього часу дієслів у III ос. множини в оригінальному тексті Падури, напр., *kipjat*, *stawjat*. У кириличному тексті покажчик роздільної вимови усунуто, згідно з прийнятою видавцем орфографічною конвенцією, однак сама форма залишається незмінною: *славят* зам. *slawjat*, *кипячу* зам. *kipjaczu*, *шумять* зам. *szumjat*;

■ однією з ознак галицько-буковинської групи говорів, зокрема, покутських та східнокарпатських говірок, є форма II ос. однини ате-

⁶ Про наявність аналогічних форм у польських периферійних говірках на Поділлі див. [17].

матичних дієслів **даш** [2: 219]. Саме такий вигляд приймає дієслово *dati*, витісняючи вживану Т. Падурою форму *dasy*;

■ більшості південно-західних говірок знайома така морфологічна риса, як неповна лексикалізація і відповідно рухомість зворотньої частки **ся**, що здатна виступати в препозиції до дієслова [2: 127 – 128, 212]. Підтримане впливом польської мови, в оригіналі Падури це явище закріплюється орфографічно в роздільному написанні зворотніх форм дієслова. Ця риса зберігається також в кириличному тексті за незначними винятками: пор. *ne żury sia* – *не жури ся*, але *pożuryt sia* – *пожури́тсѣя*. Без змін залишаються в кириличному тексті також форми з **ся** в препозиції: *de ся впросим*, *начав ся журити*, це стосується також форм з опущеним особовим закінченням **-т(т')**: *nechaj sia toj stereże* – *нехай ся той стереже*;

■ видавець зберігає паралелізм форм наказового способу дієслів, зокрема в II ос. множини: з одного боку, це форми типу *dryžit* – *дружим*, *platit* – *платим*, *hrëmit* – *гремим*, *rëwit* – *ревим* (твердість кінцевого приголосного характерна для обох видань, на відміну від форм теперішнього часу дійсного способу), з другого – форми з закінченням **-іте**: *widczenite* пор. *відчиніте*, *werniteś* пор. *вернімесь*, *śniteś* пор. *снімесь*. Такий паралелізм форм характерний для українського мовного простору в цілому [2: 145], становлячи в нашому випадку частину спільної мовної бази для автора та видавця;

■ незначними, але доволі показовими є випадки вживання в текстах Падури аналітично-особових форм минулого часу з характерними енклітиками **-ес'**, **-с'** для II ос. однини відповідно у чоловічому (*pryjmaweś*) та жіночому роді (*bułaś*). Оскільки ця подільсько-волинська риса знайома також наддністрянським, покутсько-буковинським та карпатським говіркам (також з можливим ствердінням кінцевого **с'** [2: 140 – 141]), то аналогічні форми зустрічаємо і в кириличному тексті: пор. *приймавесь*, *булась*, зокрема з енклітикою в препозиції: *чись так вийшла*.

На особливу увагу заслуговують зміни в лексиці творів Т. Падури, що їх запроваджує Г.Задембський. Мову творів «українського барда» з Правобережжя дослідники свого часу оцінювали досить суворо. Наведемо думку Р. Кирчіва: «Не опанував Падура в належній мірі й української мови. У його віршах бачимо багато невластивих для народної мови слів, форм, виразів, синтаксичних конструкцій, всіляких штучних новотворів» [9: 19]. Підставу для закидів в недостатньому володінні українською мовою дають, зокрема, авторські оказіоналізми, що їх Падура сміливо творить на основі добре відомих йому польських слів, причому вірець для створення нового слова можна досить легко віднайти в двомовному (оригінальному) виданні «Українок». Тут на одній сторінці вміщено український текст поезії – на сусідній авторський переклад на польську мову. Зазначимо, що авторські новотвори видавець кириличного тексту найчастіше залишає без суттєвих змін. Так, звичайну транслітерацію застосовано до переда-

вання гібридних утворень типу *wtohdi* — *wmogdi* (пол. *wtedy*, укр. *тоді*), *bereze* — *береже* (від *берег*, пол. *wybrzeże*). Це стосується також значної кількості полонізмів, що, очевидно, були розповсюджені на всіх землях західніше Дніпра, або ж зрозуміти їх допомагала прозора внутрішня форма, як у випадку *śnity* — *сьніти* (пол. *śnić*), див. також польський архаїзм *ruschawka*: «*pospolite ruszenie*» [24 VII: 1380], що довгий час побутував в польських «кресових» діалектах⁷. Однак коли видавець не був упевнений у тому, що слово, вжите в оригіналі, буде зрозуміле читачам «Співанок», він запроваджував власні коментарі, що пояснювали значення полонізмів типу *blizny* — *рана* [15: 22], *twany* — *пропасть* [15: 13]. Це стосується також кальок на зразок *szczadky* (пол. *szczałki*): *з щадків* — *з кості позісталих* [15: 6]. Зазначимо, що оказіоналізми у творах Падури не завжди мають польську основу, часто вони є продовженням словотвірних або лексичних потенцій на суто українському ґрунті. Більшість таких утворень залишається у кириличному виданні без змін, як у випадках: *něbelyczno* — *небелично* (від *небелиця*, пол. *bajecznie*), *witrok* (від *witery*), *tumanok* (від *туман*) за аналогією до *лісок*. При непрозорому способі утворення оказіоналізмів у “Співанках” з’являються коментарі: *gid* (скорочене *огидний?*) — *поганий* [15: 7]; *nit* — скорочене: *ниток* [15: 17]; *noči gucy* — *темнота* [15: 16].

Очевидно, різниця діалектних баз Т. Падури та видавця його «Співанок» спричинилася до змін у складі лексем, що сприймалися як вузько регіональні. Причому на місце подільського діалектизму міг бути запроваджений як вираз загальноновживаний, територіально не маркований: *мари* — *відьми* [15: 20]; *з веселиком* — *з журавлем* [15: 32]; *в поломню* — *в огню* [15: 47], так і місцевий діалектний елемент: *пил* — *порох* [15: 23]; *маняк* — *балван* [15: 26], причому інколи пояснення могли змінюватись залежно від контексту: пор. *в нетрі* — *в буряні* [15: 8]; *нетри* — *дич* [15: 54]. Коментарі було додано також до слів, що, найімовірніше, розрізняли центрально- та західноукраїнську мовну практику: *ікона* — *образ* [15: 22]; *кошів* — *обозів* [15: 23]; *іздок* — *іздець* [15: 25]. Це стосується також розповсюджених запозичень типу *в ясир* — *в неволю* [Там само]. Особливо виділяється серед лексем, що, на думку видавця, потребували додаткового коментаря, група русизмів на кшталт *драки* — *війни* [15: 13]; *трус* — *боягуз*, *супостатів* — *поган* [15: 17]; *скот* — *товар* [15: 37]; *судно* — *човен* [15: 40], зокрема, це слова церковнослов’янського походження на зразок: *чадо* — *потомство* [15: 16]; *присний* — *теперішній* [15: 19]; *посох* — *берло* [15: 48].

Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що і в оригіналі, виданому латинським шрифтом, і в кириличному перевиданні відчутне бажання

⁷ Знаходимо це слово, зокрема у дослідників польських регіоналізмів XIX ст. Парильяка [Pałyłak] та Кремера [Kremer].

унікати вузькодіалектних рис, зокрема, в лексиці. Перевагу здобувають елементи мовлення південно-західного походження такі, як вказівні займенники **sej**, **sia**, **se** [11: 72]; частка **naj** (зам. **хай**, **нехай**) [Там само]. Не мають чіткої локалізації в рамках українського мовного континууму і тому збережені в кириличному тексті без змін лексеми типу: *odeża* — *одежа*, *něńky* (*nyni*) — *ниньки*. Це саме можна сказати про низку слів на кшталт *lysz* — *лиш* (зам. *лише*), *persz* — *перш* (зам. *спершу*), *kilky* — *кільки* (зам. *скільки*), *laty* — *ляти* (зам. *литу*), *żereło* — *жерело* (зам. *джерело*), *chtıla* — *хтіла* (зам. *хотіла*). Всі ці приклади передусім свідчать про тенденцію до віддзеркалення в тексті розмовної мови, адже саме в усному мовленні побутують такі фонетично відозмінені форми лексем. До характерних рис живої розмовної мови слід зарахувати також випадки аналогічного вирівнювання в дієслівній парадигмі, як: *tohu* — *могу* (зам. *можу*).

Мовний аналіз українських поезій Тимка Падури, виданих латинкою та кирилицею, наочно продемонстрував важливі тенденції, що діяли в україномовному просторі в середині — кінці ХІХ ст. З одного боку, це свідоме та несвідоме включення до літературних творів (а відтак і літературного стандарту) розмовних та діалектних елементів, що наближає ці твори до фольклорного типу мовлення, тісно пов'язаного із живою стихією мови. З другого, бачимо тенденцію до нормалізації живої мовлення, що знаходить свій вияв в униканні як Падурою, так його видавцем яскравих діалектизмів з вузько локальним значенням. Зміни, засвідчені в кириличному тексті на різних рівнях мовної структури, є наслідком різниці живомовних практик, що лягли в основу нормалізації. Однак більшість регіональних рис, запроваджених замість “подільських” елементів у кириличному тексті (як уникання укання, відновлення м'якого **p**, послідовна зміна **-і** в Род. відм. однини іменників ІІІ відміни на **-и** тощо), за певними винятками мають широку локалізацію і властиві західноукраїнській мовній практиці загалом. До своєїрідної непослідовності, що її демонструє кириличне видання у відбитті оригінального тексту Т. Падури, спричинилася неусталеність орфографічних принципів та загалом мовної норми, а також неоднаковий ступінь нормалізації української мови в різних частинах національного мовного простору.

Цікаві спостереження дає залучення ще одного кириличного видання вибраних творів Т. Падури [8], здійсненого сучасною українською літературною мовою. В цьому виданні було відкинуто більшість рис, які могли вказувати на регіональну природу мови поета, зокрема *люди* зам. *люде*, *спасіння* зам. *спасіня*, *кривавити* зам. *крававити*, *лемеша* зам. *леміша*, *живе*, *живем* зам. *жіэ*, *жіэм* (*żyje*, *żyjet*). Водночас не знайдемо ми тут і “галицьких” форм та лексем, запроваджених Г. Задембським, таким чином, тут було відновлено оригінальну форму, вжиту Т. Падурою: *пісні* зам. *пісни* (пор. *pisni*), *в нім* зам. *в нем* (пор. *w nim*), *його* зам. *эго* (пор. *joho*), *йому* зам. *эму* (пор. *jotu*), *в тій* зам. *в ті* (пор. *w tij*), *іще* зам. *эще* (пор. *iszczе*), *ночі* зам. *нічі* (пор. *noczi*); було

виправлено також окремі помилки: *вище* зам. *вижче* (пор. *wyszczę*), *сяє* зам. *сіяє* (пор. *siaje*), *глибин* зам. *глубин* (пор. *hlibyn*) та под. Напрямок та характер цих змін у зіставленні з редакторською працею Г. Задембського дає підстави твердити, що субстандарт, сформований в україномовних творах польських авторів з Правобережжя в середині XIX ст., за своїми фонетичними рисами наближався до західноукраїнської мовної практики, а морфологічні особливості об'єднували його здебільшого з центральноукраїнською (ліворебережною) нормою, лексика ж наочно демонструє пограничну локалізацію регіону, обраного Т. Падурою за базу для певного нормування живомовної стихії. Можемо констатувати, що нормалізація живомовної стихії на основі подільсько-волинських говірок, сліди якої відмічаємо у низки письменників з Правобережжя (крім Т. Падури, це Я. Комарницький, С. Осташевський, К. Гінч та інші) внаслідок нечисельності та маргінальної позиції авторів польського походження в українському культурному просторі, мусила поступитися більш виробленій нормі на галицькому ґрунті — і кирилиці.

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. — К., 1960. — 416 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. — К., 1980. — 246 с.
3. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. — К., 1955. — 307 с.
4. Жовтоброх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Исторична грамати́ка української мови. — К., 1980. — 320 с.
5. Задембський Г. Від видавця. // Співанки українця Тимка Падури. — Коломия, 1878. — С. 3.
6. Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. — Львів, 2002. — С. 276 — 299; 379 — 395.
7. Історія українського правопису XVI — XX століття. Хрестоматія. К., 2004. — 584 с.
8. Кирчів Р. Мовою українського народу. // Українською мовою натхнені (Польські поети, що писали українською мовою). — К., 1971. — С. 3 — 40.
9. Кирчів Р. Український фольклор в польській літературі. — К., 1971. — 145 с.
10. Маліневська Н.П. Фонетична система української мови XVII — початку XVIII ст. і латинська графіка. — Olomouc, 2005. — 124 с.
11. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. — К., 1990. — 168 с.
12. Німчук В.В. Проблеми українського правопису в XX ст. // Український правопис. Проект найновішої редакції. — К., 1999. — С. 242 — 333.
13. Остапчук О.А. Мова “Українок” Тимка Падури: соціолінгвістичний контекст та діалектна база. // Діалектологічні студії 3. Збірник пам'яті Ярослави Закревської. — Львів, 2003. — С. 47—69.
14. Сімович В. Правописні системи М. Драгоманова (латиниця, драгоманівка). — Прага, 1932. — 45 с.
15. Співанки українця Тимка Падури. — Коломия, 1878. — 127 с.
16. Худащ М.Л. Азбучна війна. // Українська мова. Енциклопедія. Вид. 2, випр. і доповн. — К., 2004. — С. 12—13.
17. Ananjewą N. Fleksja czasownika w gwarze wsi Maćkowce i Szaróweczka na Podolu. // Studia nad polszczyzną kresową. — Ossolineum, 1997. — T. VIII. — S. 123—146.
18. Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. — Ossolineum, 1957. — 165 s.
19. Jakóbiec M. Ukraińska literatura. // Słownik literatury polskiej XIX wieku. — Ossolineum, 1991. — S. 983.
20. Kremer A. Słowniczek prowincjonalizmów podolskich (przedruk). // Język polski dawnych kresów wschodnich. — Warszawa, 1999. — T. 2. — S. 259 — 341.

21. Moser M. Das Ukrainische ("Ruthenische") der galizischen Polonophilen zwischen 1830 und 1849. // Zeitschrift für Slavische Philologie. — 2004. — Heft 2. — S. 32 — 48.
22. O życiu i pismach Tymka Padurry. // Pyśma Tymka Padurry. Wydanie posmertne z awtohrafu. — Lwów, 1874. — S. I—XLI.
23. Parylak P. Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach (przedruk). // Język polski dawnych kresów wschodnich. — 1999. — T. 2. — S. 341 — 365.
24. Słownik języka polskiego. — Warszawa, 1965. — T. 7.

Oksana Ostapchuk

CONCLUDING REMARKS TO "AN ALPHABETICAL WAR": CYRILLIC EDITION OF TYMKO PADURA'S WORKS

Keywords: interlanguage contact, dialects, lexical loanwords.

Відомі постаті про мову

Що Південнозахідна Русь з'єднана була з Польським королівством *не силою зброї, але правами рівності*, доказом тому служить грамота короля Сигізмунда Августа, 1569 р. У ній сказано: "Руська земля з давніх часів предками нашими, королями польськими, приєднана до корони Польської, в числі інших найголовніших її частин; і ми всіх її жителів загалом і кожного окремо, як *рівних до рівних, вільних до вільних*, як власні й справжні члени до власного тіла й голови, до королівства Польського, в єднання, честь і власність навертаємо і приєднуємо, разом з іншими коронними жителями урівнюємо і робимо і визнаємо їх учасниками в усіх правах, перевагах і долі Польської корони" і т. ін.

У Руських землях, що належали до Польського королівства, південноруська мова не тільки була мовою народною, але й урядовою, якою говорили і при дворі великих князів Литовських, і в найзначніших руських домах.

1. Доказом того служить, по-перше, "Литовський Статут", первісно писаний південноруською мовою, який служив законом не тільки для Литви. Але й для руських земель, як от: для Волинської, Подільської й Української. За цим законом, усі судові справи проводилися і були писані не інакше, як тільки південноруською мовою. Лев Сапіга, канцлер великого князівства Литовського, в передмові своїй до згаданого Статуту, говорить: "Якщо якомусь народові соромно не знати своїх законів, то тим більше нам, що маємо закони, писані не чужою якоюсь мовою, але своєю власною, тобто південноруською" і т. д.

...більша частина народу в Литві признавала свою духовну залежність від Царгородської церкви і слухала слов'янську літургію, то південноруська мова, після навернення Литви в християнство, була в ній всезагальною. Цією мовою подавалися просьби в судові місця і до інших властей; нею ж відповідали й давали свої рішення король, судді й інші чиновники. За царювання синів Казимира Ягайла, які виховувалися й жили найчастіше в Польщі, мова польська ввійшла в ужиток при дворі і заступила місце південноруської.

До XVII ст. не мала Польща інших князів, крім князів руського сповідання, які вживали південноруську мову...

Чому ж така стародавня й прекрасна мова вийшла з ужитку? Чому ніхто тепер не говорить нею, крім лише простого народу південноруського, дрібномаєтного дворянства та духовенства грецького обряду? Чому в такій зневазі у нас південноруська писемність, в той час як вона відкрила для вітчизняної історії безліч найважливіших пам'яток? На це може дати нам відповіді історія Польщі, особливо ж у кінці XVI і на початку XVII ст. Пригнічення Русі дійшло до такого рівня, що для порятунку жителі стали зрікатися свого походження і соромитися мови своїх предків.

Могильницький І.

УДК 811.

Сергій Яценко (м. Житомир)

НАЗВИ ХМІЛЬНИХ НАПОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVII СТ

На основі широкого фактичного матеріалу староукраїнських пам'яток проаналізовано деякі давні назви хмільних напоїв, розглянуто їх походження та семантику, в окремих випадках звернуто увагу на дериваційні особливості та фонетичні зміни, що відбулися в процесі мовного розвитку, зроблено узагальнення щодо важливості цих назв у відтворенні матеріальної культури українського народу.

Ключові слова: пиво, квас, мед, назва, термін, семантика.

Назви напоїв — майже зовсім не вивчена група номенів староукраїнської мови (в академічній «Історії української мови» їм присвячено десь пів друкованої сторінки, переважно за матеріалами XVIII ст.) [11]. За своїм характером пам'ятки української мови XIV–XVII ст. не ряснують назвами напоїв, особливо хмільних, та все ж таки старовинні тексти містять загалом основну частину відповідних найменувань і дають змогу з'ясувати склад, формування та історію пономонів (гр. πόμα «напій»).

Варто сказати, що, як і нині, в старожитності було багато нагод до вживання хмільних напоїв: різні свята, зокрема храмові, хрестини, весілля, дружні зустрічі, приймання гостей, бенкети тощо. У Речі Посполитій XVI–XVII ст., до складу якої входила більшість українських земель, різні гостини й пиятики були поширеним явищем у магнатському та шляхетському середовищах [38: 185 — 192]. Польські писемні джерела повніше, ніж українські, зафіксували номенклатуру хмільних напоїв, гатунки яких ставали дедалі різноманітнішими. Оскільки застілля в українських військових, шляхетських і магнатських колах мало чим відрізнялися від польських, гадаємо, що й у старій українській мові назв напоїв було не менше, ніж у польській, які в нашій студії беремо до уваги.

До давніх назв на позначення напою належить *пиво* < **řivo*, пов'язане з дієсловом **řiti* «пити» [9 IV: 366]. Але варто відзначити, що це слово (пиво) в найдавніших слов'янських й українських писемних пам'ятках засвідчене також із первісною семантикою — «пиття» (пор. сучасний український номен **ПИТВО**): *кровь моѧ истинно естъ пиво* [39: 35]; *съсоудъ тѣ въ немъ же бѣ таковоє пиво опровратихъ* [35: 114]. Поки назва набула значення хмільного напою, сема *пиво* виражалася у спільнословянській мові іншим словом — *оѡ* [40: 404]. Як похідне від нього утворення в «Лексиконі славенороському» П. Беринди зафіксовано церковнослов'янську (дериват від *оѡ*) назву *оловина: напоѡ вшелѧкѡй кромѣ вина, напитокѣ, трѣнокѣ, питъе, напоѡ з пачменею, пиво* [14: 79]. Це слово трапляється ще в давньоукраїнських (1284 р.) пам'ятках: *медъ и оловину* [26 IV: 516]. У подальшому назва *оѡ* була забута в усіх слов'янських мовах, крім словенської, в якій функціонують лексеми *ol*, *vol* «пиво», *volar* «пивовар» (пор. лит. *alus* «пиво»; англ. *ale* «пиво» та ін., які зводяться до спільного індоєвропейського кореня *ǵlu-* «гіркий») [37: 70; 40: 404 – 405]. В окремих говірках сучасної російської мови продовжує вживатися назва *оловина* з деякими семантичними змінами: *оловина* — «осадки і залишки пива, браги» [30 XXIII: 189], *аланя* «пиво» [30 I: 231] та *лавина* «хлібна гуща, яка заливається водою, для приготування квасу» [30 XVI: 220]. Мабуть, давнім значенням поомоноена *пиво* (**řivo*) було «хмільний напій», про що свідчить наявність його в багатьох сучасних слов'янських мовах пор. пол. *řivo*, чес. *řivo* і т. ін.). Поомоноен *пиво* на позначення хмільного напою східнослов'янські пам'ятки засвідчують з XIII ст. [26: 390]. В українських пам'ятках XIV–XV і наступних століть лексема *пиво* — це назва хмільного напою: *питъ могоричь... пива за гривну* (1366 р.) [28 II: 145], *Просиль мя в домъ свой на пиво* (1565 р.) [32 II: 106], *cernisia, пиво* (1642 р.) [24: 119].

У досліджених пам'ятках староукраїнської мови виявлено тільки одну сортову назву пива — пшеницкое: *пива пшеницкого бочокъ пять* (1597 р.) [12]. Однак наступний контекст дає підставу припускати, що були й інші назви сортів пива, зокрема, житнє, гречане, вівсяне, ячмінне, оскільки саме таке збіжжя використовували для приготування солоду: *готовое збоже розное жита, пшеницы, гречки, **В**са, ечьмени дрѣгие позжавши тоє все молотили, продавали пива варечи, такъжъже продавали вар по двадцати золотых польскихъ* (1643 р.) [12]. Великим розмаїттям характеризуються старопольські назви пива за місцем виготовлення продукту, напр.: *řivo leszczyńskie, brzezińskie, smolińskie, wadowickie, kowieckie, końskowolskie* тощо. Між іншим, польський і український письменник XVI ст. С. Кльонович хвалив пиво, яке виробляли галичани [38: 495]. Очевидно, аналогічні назви були поширені і в українському середовищі, однак у пам'ятках досліджуваного періоду ми знайшли тільки назву *пиво кзданское* (1563 р.) [12] (від польського урбоніма Gdańsk).

На якісні та смакові властивості пива вказують виявлені в досліджуваних джерелах прикметники при поомоноенах *трояковыборное*:

пиво трояковыборное варите (1598 р.) та *смачнѣйшее* (1596 р.) [12]. Очевидно, колір напою, що сигналізував про його високу якість та добрий смак, передає назва *чорное пиво: отъ бочки пива чорного, отъ бочки меду питого, хто бы его за границу везъ* (1556 р.) [12]. У досліджуваних пам'ятках зафіксовано назву *праздничное пиво: в тую субботу прошлую на святой недели по Велицедни мѣца априла второгонадцат днѣя люди мои симоновские, пивши пиво праздничное, ишли до домовъ своих* [16: 91]. Очевидно, лексема позначала напій, який готували за особливою технологією, тому він смаком і відрізнявся від повсякденного. Прикметник *мартовое* вказував на час приготування пива [25: 466]. Між іншим, пиво вживали не тільки як хмільний напій, а й як компонент лікувального засобу: *с пивомъ ти надщесрдце въс болѣсти оуздоровляет*. (XVI ст) [12].

Основним продуктом для виготовлення *пива* було штучно пропущене хлібне зерно, якому в теплі й волозі давали прорости, а потім висувували. Позначалося воно успадкованою з давньоукраїнської мови лексемою праслов'янського походження *солодъ* < **solidъ*: *имали о(т) ихъ млинъ, на ка(ж)ды го(д), по дванадес(т) коло(д) соло(д)[у]* [28 II: 367 – 368].

У пам'ятках староукраїнської мови поряд із лексемою **ПИВО** фіксуються також похідні від неї назви, пов'язані з виробництвом та реалізацією позначуваного продукту. Місце продажу та розпиття пива називалося словом **ПИВНИЦЯ**: *а по коморах, по пивницяхъ навіть з огнем шукали*. (1649 р.) [12]. Апелятив на позначення особи, що варила пиво, фіксується і як антропонім: у *Демка Пивовара* (1584 р.) [12].

Із давніх давен звичайним нехмільним напоєм був *квасъ* < **kvasъ* «квас» (корінь той самий, що й у *кыс-нути*). Однак є припущення, що цей напій міг бути і хмільним, оскільки згадується поруч із медовим: [*Володимир Святославович*] *повелѣ ..медъ в бчелка(х). а в други(х) квасъ возити* [21: 37]. Якщо в наведеному контексті значення слова як хмільного напою не досить переконливе, то в пізніший період давньоукраїнської мови така семантика цього номена вже не викликає сумніву: *питиѣ же многоѣ медъ и кв(а)съ и вино* (XII–XIII ст.) [26 IV: 208].

Залежно від сировини для виготовлення продукту, номен *квас* мав означення: *грушковий*: *и въ квасе грушковомъ* (1624 р.); *хлѣбовий*: *хлѣбовый квасъ* (XVI – поч. XVII ст.) [11]. Як і в пам'ятках давньоукраїнської мови аналізоване слово знову ж таки часто трапляється поряд із назвами хмільних напоїв: *бочокъ две исъ квасомъ, а третяя пивная бочка у стижарни* (1590 р.) [12].

В українській та інших східнослов'янських мовах і їх говірках досліджуване слово широко відоме, але як назва нехмільного напою. Пор. закарпатське *квас* «кислуватий напій, приготовлений на воді з хліба з солодом, а також із ягід, фруктів», «мінеральна вода» [7: 11; 6 I: 166], *поліське квас*: 1) «росіл у квашених буряках»; «напій із води, настояний на житньому хлібі»; 2) «квашені буряки»; 3) «страва, приготована на квасі»; 4) «кисла рідка їжа із капусти, буряків»; 5) «страва з

квасу з покришеною в нього зеленою цибулею»; 6) «напій із березового соку»; 7) «квашений гриб» [2: 382]; 8) *квас, кваси* «напій з лісових груш і яблук» [18: 168]; пор. також рос. *квас* «квас из печеного хлеба с солодом, квас медовый, клюковный, грушевый, яблонный» [4 II: 103]. У літературних українській та білоруській мовах *квас* позначає «кислуватий напій, приготований із житнього хліба або житнього борошна з солодом»; «напій із фруктів, ягід або меду»; «кислий настій із буряків, якого вживають до борщу» [29 IV: 131; 33 II: 676].

Праслов'янський номен **medъ* є праіндоєвропейською спадщиною. При цьому привертає до себе увагу те, що праіндоєвропейське слово **medъ*^[h]ц- поряд із значенням «бджолиний мед» могло виражати сему «напій, приготований із меду», «варений мед», «солодкий п'яний напій» [3: 603-605, 703], «хмільний мед» [37: 70].

Як можна міркувати на основі матеріалів із сучасних слов'янських мов, у праслов'янську добу номен **medъ* мав два значення: 1) «відомий солодкий бджолиний продукт»; 2) «напій на основі цього продукту». *Хмільний мед* був типовим напоєм у давніх східних слов'ян, про що свідчить, зокрема, те, що переписувач або редактор старослов'янського тексту словом *мед* замінив помонімен *вино* 16 разів [22: 19].

Відносно приготування хмільного меду відомо, що бджолиний продукт варили на воді, а потім протягом 14 діб розчин бродив. Після ферментування в нього сипали хміль, від чого напій набирив міцність і силу [10: 139]. Давньоукраїнські літописи часто згадують цей напій. Ще в 945 році Ольга звертається до древлян зі словами: «*се ...иду к вам, да пристройте меды многы у города, идеже убисте мужа моего, да поплачюся над гробом его и створю тризну мужю своему...*» [31: 112].

Не менш популярним хмільним напоєм *мед* залишався і в староукраїнський період. Лексема зберігає свої лексичні значення, успадковані з давньоукраїнської мови, активно виступаючи також із значенням «легкий хмільний напій»: *А пить могоричь оу аньдрька оу дому лысого за двѣ гривнѣ вѣснии меду за гривну а пива за гривну* (1366 р.); *а еще есми имѣ дали волю што бы собѣ держати, оу сочавѣ, один домѣ, а оу том домоу корчмоу не держати, ни пива варити, ни мед* (1434 р.) [28 I: 582].

Напій із меду ще в праслов'янській мові мав назву **medovina* — дериват із суфіксом *-in-* від **medъ*, що мала лише одне значення — «напій із меду». Цей помонімен засвідчили й давньоукраїнські пам'ятки: *Се же ѣсть приносити къ олтареву млѣко і медъ і оловину или медовину* (1284 р.) [26 IV: 516]. Іменник *медовина* був добре відомий іншим слов'янським народам, зокрема словацька назва *medovina* позначає найдавніший медовий напій [19 I: 255]. В аналізованих текстах назву *медовина* ми не виявили, але в староукраїнській мові вона, поза всяким сумнівом, існувала, адже в окремих архаїчних говорах (закарпатських) назва збереглася — *медовина* «медове вино» [36: 182].

Для розрізнення значень лексеми мед «солодкий продукт» і «хмільний напій» вживалися прикметники *питый, питный* (пор. сучасне *питний* «придатний для пиття» [29 VI: 370]: *Панъ Юре Макаровичъ ... заграбил... // питого меду бочокъ семь* (1639 р.) [12]; *ляное насѣня виражити, потомъ стерти и питнимъ медомъ розвести* [32 II: 108]. Зафіксована також форма *пуйные* (тобто *пойные*, від *поити* «поїти»): *меды пуйные* (1597 р.) [12]. Хмільний напій міг позначатися і словосполучкою *солодкий мед*, адже її зафіксовано в одному ряді з іншими лексемами з аналогічною семантикою: *горілочки-аквавіточки, солодкого меду, п'яного пивця* [34: 378]. Припускаємо, що словосполучення *медъ квасный: отphaотелі, квасный медъ* [23: 291] також могло позначати хмільний напій (*квасный* тут, мабуть, «кислий», пор. грецьк. *ὄμφαξ* «нестиглий виноград» [5: 1176]). Варто згадати, що в російських пам'ятках XVI – XVII століть зафіксовані такі медові напої: *ставленные меды, медъ белый, красный, обарный, боярский* [13: 90]. Напевне, і в українській мові цього часу кількість помонимів на позначення хмільного меду також була значною.

Водний розчин ще з праслов'янських часів мав найменування *сыта* < **syta*, корінь той же, що й у *сытью* < **syty* (*jb*) «ситий» [21: 37–38], хоч єдиної думки про походження лексеми *сыта* немає. Ад'єктивований дієприкметник *сыченый* і прикметник *сытый* також конкретизували значення слова *медъ* – хмільний напій: *взял меду сыченого бочек десеть* (1584 р.) [12]. Похідне від *сыта* дієслово розсытити засвідчує «Повість временних літ»: *и повелѣ искати меду. Уни же шедше взяша меду лукно. бѣ бо погребено в княжи медуши. И повелѣ росытити велми. И вълѣти в кадъ в друзѣмъ колодѣзи* [17: 171]. Лексему на позначення дії на виготовлення напою з меду – *сычывати* й іменник на позначення частини відповідного процесу – *сыченье* зафіксували і староукраїнські пам'ятки: *Меды куповали и сычывали на вровичые свята* (1538 р.); *сыченье медовѣ* (1538 р.) [32 II: 382]. Людину, що готувала хмільний мед, у давнину іменували *медосытца* «медодар»: *Медосытцы грошей десеть широкихъ* (1589 р.) [32 I: 425]. Для одержання хмільного напою розчин меду проварювали: *Владимеръ ... створи праздни(к) великъ. Проваръ меду* [23: 125]. Дієслово *варити* позначало приготування не тільки медового, а й будь-якого хмільного напою: *а тым же подданымъ костелнымъ куповать, продавать, питя вшелякого шинковать albo варить не боронили* (1579 р.) [27 III: 179]. Кількість пива або хмільного меду, звареного за один раз, позначалася віддієслівним іменником *варѣ*: *С корѣчомъ идетъ на воеводѣ... ѡтѣ варѣ кажѣдого по грошѣ* (1552 р.) [27 III: 184]. У сучасній українській літературній мові назва *сыта* тлумачиться як «мед, розведений водою, або медовий відвар» і вважається архаїзмом [29 IX: 206]. У розмовній мові *сыта* – «солодка вода, яку подають до куті» [15: 194]. Пор. білоруське *сыта* «страва із солодкої води та покришеного у неї хліба» та «страва з тертої картоплі» [8: 225]; російське *сыта* «підсолоджена медом або цукром вода» [20: 321].

У другій половині XVII ст. пиття меду, особливо у вищих суспільних колах, стало рідкісним. Як зазначає Ян Бистронь, «зникало воно разом із контушем і підголоною чуприною за стариною» [38: 126]. Але в народному середовищі мед як хмільний напій побутує досі, і назва *мед* має старовинне значення «легкий хмільний напій» (виготовлений із медової маси) [29 IV: 662]. Пор. ще: *мед-вино*, *мед-горілку пити* і т. ін. — «бенкетувати, гуляти, розпивати різні напої» (народно-поетичне) [Там само].

Отже, найдавніші праслов'янські назви хмільних напоїв пройшли тривалий шлях розвитку і продовжують функціонувати в сучасній українській мові.

1. *Боплан де Г. Л.* Опис України. — К., 1990 (переклад із французького видання 1660 р.). — С. 112–113.
2. *Веитарт Г. Ф.* Названия пици в говорах Полесья // *Лексика Полесья*. — М.: Наука, 1968. — С. 366–444.
3. *Гамкрелідзе В., Иванов Вяч. Вас.* Индоевропейский язык и индоевропейцы / Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультур. — Т. 2. — Тбилиси, 1984. — С. 603–605, 703.
4. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 тт. — М., 1955.
5. *Дворецкий И. Х.* Древнегреческо-русский словарь. Т. 2. — М., 1958. — С. 1176.
6. *Дзендзелівський Й. О.* Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області: в 2 тт. — Ужгород, 1958 — 1960.
7. *Дзендзелівський Й. О.* Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я / В кн.: *Лексикографічний бюлетень*. — К., 1958. — Вип. VI. — С. 36–54.
8. *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*. — Мінск: Навука і тэхніка, 1989. — 290 с.
9. *Етимологічний словник української мови: В 7 тт.* — К.: Наукова думка, 1982 — 2006.
10. *Этерлей Е.Н., Кузнецова О.Д.* Неизвестное в известном: Рассказы о словах. — Л.: Наука, 1979. — 143 с.
11. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. — К., 1983. — С. 386 — 387.
12. *Картотека Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.* Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.
13. *Костомаров Н.И.* Очерк домашней жизни и нравов великорусскаго народа в XVI и XVII столітьяхъ. — СПб, 1860. — 215 с.
14. *Лексикон словеноросійкий Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом*. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 271 с.
15. *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. — К.: Наук. думка, 1974. — 260 с.
16. *Луцька книга 1561 року*. — Аркуш 91, ф. 15, опис 1 справа 1.
17. *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет». — М.: Наука, 1975. — 367 с.
18. *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. // *Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія*. — К., 1991. — С. 52–169.
19. *Народы зарубежной Европы / Под ред. А. С. Токарева, Н. Н. Чебоксарова*. — М.: Наука, 1964. — Т. 1. — 999 с.; Т. 2. — 639 с.
20. *Немченко В.Н., Синица Я.И., Мурникова Т. Ф.* Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики / Под ред. М.Ф.Семеновой— Рига, 1963. — 362 с.
21. *Німчук В.В.* Давньоруська побутова лексика // *Мовознавство*. — 1981. — № 6. — С. 30 — 40.
22. *Німчук В.В.* З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови // *Мовознавство*. — 1985. — № 3. — С. 17 — 25.
23. *Полное собрание русских летописей*. — Т. 1: *Лаврентиевская летопись*. — Вып. 1.: *Повесть временных летописей / Изд. 2-е*. — Л., 1926. — 580 с.

24. *Славинецький Є.* Лексіконъ латинский // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 59 – 420.
25. *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексікон словено-латинський // Там само. – С. 423 – 541.
26. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. – М.: Русский язык, 1988 – Т. 1 – 4.
27. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: В 12 тт. – Львів, 1994 – 2005.
28. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 тт. – К.: Наукова думка, 1977 – 1978.
29. Словник української мови: В 11 тт. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
30. Словарь русских народных говоров / Гл. ред Ф.П. Филин. – Л.: Наука, 1965 – 1985. – Вып. 1-23.
31. Софонович Феодосий. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
32. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI – XVIII ст. У 2-х кн. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – К. – Нью-Йорк, 2002.
33. Тлумачны слоўнік беларускай мовы: У 5тт. – Мінск: Выд-ва АН БССР: Навука і тэхніка, 1977–1984. – Т. 1–5.
34. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядн., вст. ст. та прим. В.І. Клеютня, М.М. Сулими. – К.: Наукова думка, 1992. – 679 с.
35. Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. Подгот. О. Я. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон / Под ред. С. И. Коткова. – М., 1971. – Т. 6. – 768 с.
36. *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь. – Будапешт, 1883. – 444 с.
37. *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии. (Древнерусский период). – М.: Издательство Московского университета, 1956. – 243 с.
38. *Bystron J.St.* Dzieje ovczajów w dawnej Polsce: wiek XVI – XVIII. – Т. II. – Wyd. 3-e. – Warszawa, 1976. – 626 s.
39. Slovník jazyka ztaroslověnskeho. – D. 3. – Praha, 1982. – 671 s.
40. *Snoj M.* Slovenski etimoloski slovar. – Ljubljana, 1997. – 900 s.

Sergiy Yatsenko

NAMES OF HEADY DRINKS
IN UKRAINIAN LANGUAGE IN XIV–XVII CENTURIES

On the base of wide, actual material of old ukrainian sources were analyzed names of heady drinks, observed their origin and semantics, in some cases attention was payed to their derivational and phonetical changes, that occurred during the process of their development.

Keywords: beer, kvass, honey, name, term, semantics.

УДК 81'282+81'373.45

Єлизавета Барань (м. Берегово Закарпатської обл.)

ЛЕКСИЧНІ ГУНГАРИЗМИ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ЗАКАРПАТТЯ

У статті розглянуто українсько-угорські міжмовні контакти на Закарпатті. Показано вплив угорської мови на лексику творів закарпатських письменників. Зіставлено частоти використання гунгаризмів у мові творів радянських та сучасних письменників.

Ключові слова: міжмовні контакти, лексичні запозичення, закарпатські діалектизми, гунгаризми в українських говорах.

Проблеми українсько-угорських міжмовних контактів досліджували як українські мовознавці (Й. Дзендзелівський, В. Німчук, П. Чучка, О. Рот, П. Лизанець, В. Лавер, В. Орос, С. Ковтюк), так і угорські (Л. Чопей, І. Кнежа, Е. Балецький, Ш. Мокань, Л. Деже, Л. Кіш, І. Удварі). Тема не втратила актуальності, адже народи-сусіди і сьогодні перебувають у тісних економічних, політичних та культурних зв'язках. Упродовж століть українські лексеми постійно потрапляли у мову закарпатських угорців, і навпаки, угорська мова мала вплив на закарпатські українські говори (хоч на сьогодні вже не такий інтенсивний). Вплив угорської мови на закарпатські українські говори досліджували на різних мовних рівнях.

В енциклопедії української мови подано таке визначення: «**Мадяризм*** (від угор. *magyar* — угорець, угорський) — різновид *запозичення*, слово або вислів, запозичений з угорської мови або утворений за її зразком. Зустрічається в українській літературній мові — *гуляш*, *паприка*, *чардаш* (Виділення наше. — Б.Є.); у західноукраїнських говорах — *банувати* 'гужити', *готар* 'межа', *марга* 'велика рогата худоба', *пугарик* 'чарка, келих', *хосен* 'вигода'. Особливо поширені у південноукраїнських говорах Закарпаття: *бутор* 'меблі', *вашар* 'ринок',

* У нашій статті мадяризм = гунгаризм

гордів 'бочка', левеш 'суп', подлаш 'горище', фійовка 'шухляда', церуза 'олівець'» [16: 326; 29: 274]. Понад сорок років тому Е. Балецький [4: 248] заявив, що серед сусідніх з угорською етнічною територією слов'янських діалектів «по кількості угорських запозичень одне з перших місць, якщо взагалі не перше місце, займають заркарпатські українські говори». Саме інтерферентні явища, що відбувалися на лексичному рівні, і спричинили появу українсько-угорського мовного взаємовпливу. Переважна більшість гунгаризмів потрапила до українських говорів безпосередньо усним шляхом, частина їх — опосередковано — через румунські, словацькі, рідше, польські діалекти.

Питання мови творів письменників Закарпаття було об'єктом вивчення як у діахронному [6: 129 — 133], так і в синхронному аспектах [1: 61 — 63]. Зокрема, П. Лизанець та Й. Дзензелівський дослідили лексику творів О. Духновича, у тому числі і гунгаризми [7: 151 — 169; 11: 51 — 55], П. Лизанець — і в творах М. Томчання [14: 71 — 75; 13: 106 — 111]. Обидва письменники, творчість яких належить до різних періодів історії української літератури, добре володіли угорською мовою. О. Духнович проживав на території тогочасної Угорщини, у деяких творах М. Томчання переважає угорська тематика (певний час він проживав в Угорщині). Однак використання гунгаризмів у художніх творах письменників Закарпаття вивчено лише частково.

Мета дослідження — показати вплив угорської мови на лексику творів письменників післявоєнних років ХХ століття, зокрема Федора Потушняка (1910—1960), Івана Чендея (1922 — 2005) та Петра Мідянки (1959 р. н.). Загальновідомо, що функціонування угорської мови на Закарпатті після 1944-го р. в адміністративній сфері припинилося. Закарпатські письменники, як і західноукраїнські взагалі, почали вживати українську літературну мову. Всупереч давнім традиціям вони навіть у діалогах персонажів уникали вживання діалектизмів, особливо іншомовних запозичень.

Ф. Потушняк, І. Чендей та П. Мідянка — члени Спілки письменників України, мали зв'язки з Угорщиною, угорською мовою: Ф. Потушняк певний час служив в угорській армії, брав участь у складанні етнографічного атласу Угорщини; у творчому набутку Чендея (у співавторстві з О. Маркушем) — переклади творів угорських письменників Жігмонда Моріца та Мора Йокаї на українську мову; Петро Мідянка підтримує зв'язки з науковцями Угорщини.

Початок літературної діяльності Ф. Потушняка [22: 592 — 603] припадає на другу половину 30-х років. Заслужене визнання принесли письменникові прозові твори, що ввійшли до книжок «Земля» (1938), «Оповідання» (1942), «Гріх» та ін. (1944). У повоєнний період Ф. Потушняк опублікував книгу оповідань «В долині синьої ріки» (1957), роман «Повінь» (1959). Після смерті письменника вийшли його збірки «Мати-земля» (1962), «Честь роду» (1963). Ф. Потушняк — письменник високої мистецької культури та філософської напруги.

Творчий доробок І. Чендея [22: 776 – 790] неабиякий: він автор оповідань, нарисів, повістей: «Чайки летять на схід» (1955), «Вітер з полонини», «Верховино, мати моя» (1960), «Березневий сніг» (1968), «Птахи полишають гнізда» (1965, 1970, 1984), «Скрип коліски» (1987, 1989) та багатьох інших. У 1987-му р. став лауреатом республіканської премії імені А.Головка за роман «Скрип коліски», а в 1991-му р. Український фонд культури присудив письменнику премію імені В. Винниченка за книгу «Калина під снігом».

Петро Мідянка [22: 487] – один із найяскравіших представників українського постмодернізму. У поезії останніх двох десятиліть минулого сторіччя він має своє осібне, неповторне й незаперечне місце. Поряд із різноманітністю тематики, лексики й оригінальним колоритом, його вірші відзначаються високою культурою, інтелектуальністю, а головне – справжністю поетичного дару. Дебютував збіркою «Поріг» у 1987-му р. У поважне коло «вісімдесятників» був прийнятий відразу ж. Не випадкова і його участь в поетичній антології «Вісімдесятники», що вийшла друком в Едмонтоні. Аналізована нами збірка «Фараметлики» є третім окремим виданням поезій Петра Мідянки, в яких часто звучать закарпатські діалектизми, подекуди й вузьколокальні.

Гунгаризми, наявні у творах трьох вищезгаданих закарпатських письменників, подаємо в алфавітному порядку у вигляді окремих словникових статей. Кожний гунгаризм аналізуємо за такою структурою: після реєстрового слова подаємо український літературний відповідник. Далі – угорський відповідник, після якого вміщено посилання на історико-лінгвістичні джерела та приклади із творів письменників. За відсутності у текстах головного слова подаємо його деривати, утворені на власне українському мовному ґрунті, наприклад, з угорської мови потрапив в українські говори іменник *биреш*, від якого на українському мовному ґрунті розвинувся дієслівний формант *бирешити*.

Банітувати 'бити, скаржити кого-небудь' < угор. *bánt* < похідне утворення від дієслова *bán* за фопомогою суфікса **-t** [25 I: 240 – 241] – *Ти Угри любимо, не Товти, не Волохи. Якби під бік прибрав нас таліян*, **Банітували** *б хлопчики потроху тих сицілійських вдітних остров'ян* [17: 181], – *бантувати* 'турбувати, штовхати, бурити; нищити' – запозичення з угорської мови; *bánt* – 'зачіпати, турбувати, ображати' [9 I: 135], у закарпатських українських говорах вживають варіанти *бантовати*, *бантувати* 'турбувати, скаржити кого-небудь' [14: 575];

бачі 'дядько' < угор. *bácsi* < угор. утвор. [25 I: 213 – 214]. – *Що, Золтан-бачі, шуба пропала? – сміються* [19: 152; 14: 576];

бирешити 'працювати найманим пастухом великої рогатої худоби' < угор. *béres* < невідом.; можливо, старотюркського походження [25 I: 280 – 281; 8: 161]. – *Потім привели старого Юру, який довго служив, а потім бирешив у Федорового батька* [19: 80]. – У закарпатських діалектах відомі такі фонетичні варіанти гунгаризма *биреш*: *бийреш*, *біреш* [14: 577; 24: 12];

бімбовка (евфемізм) < тут у значенні 'чоловічий статевий орган' < угор. *bimbó* 'бутон' < похідне утворення, але способи виникнення ще не зовсім з'ясовані [25 I: 303]. — *В одного югаса аж виперлась бімбовка, В шпиталях сплять кастровані русини* [17: 22]. — У закарпатських діалектах гунгаризм *бімбов* має такі семантичні відтінки: 1) неповоротка людина; 2) вид великої квасолі; 3) верхня колюча шкаралупа каштану; 4) пухлина на голові від удару; 5) бутон; 6) кличка вола з повільною ходою [14: 578]. В угорській мові іменник *bimbó* вживається у таких семантичних значеннях: 1) брунька; 2) сосок; 3) ягода; 4) зіниця [25 I: 303]. У сусідніх угорських говорах слово *bimbó* вжите у двох значеннях: 1) бутон; 2) кличка вола [27: 930]. Отже, П. Мідянка поповнив семантичний шар гунгаризма *бімбов* значенням 'чоловічий статевий орган';

бойти *множ.* 'шкіряні шнури для прикраси' < угор. *bojt* < невідом. походж. [25 I: 325 — 326]. — *В кишені у старого — піпа з китицею та капшук на тютюн з бойтами* [19: 170]. — Гунгаризм *бойта, бойти* у закарпатських діалектах вживають у значенні 'прикраса у вигляді шерстяного, шовкового кружка на головному уборі, хустині, домашніх туфлях, на мішку з тютюном і т. д.' [14: 580];

боканчі *множ.* 'грубі черевики' < угор. *bakancs* < похідне утворення: від іменника *boka* 'щиколотка', суфікса *-cs* та епентетичного приголосного *n* [25 I: 222]. — *І гайналі у високих кованих боканчах Натирали в танці мозолі* [17: 61]. *Боканки, боканчі* [9 I: 224; 24: 16], *баганча* [9 I: 108] запозичення з угорської мови, можливо, деякі форми через посередництво чеської і румунської мов, у закарпатських діалектах вживаються такі фонетичні варіанти гунгаризма **боканчі**: *боганчі, боканчі, боганч, баганч* [14: 579];

бокор 'пліт' < угор. *tutaj* 'пліт' < невід. походж. [25 I: 328 — 329; пор. 8: 160]. — *В нижніх селах зупинявся пліт. Бокор, пліт, по-галицьки — дараба, Фарканів на ньому і камрат* [17: 13]. Укр. *бокор* 'пліт' [24: 16], старе *бокора* запозичено з угорської мови, можливо, через румунську мову (рум. *boکور* 'кущ; купа; великий пліт') [9 I: 224];

бороцковий 'абрикосовий' < угор. *barack* < слов'янського походж., припускають, що в угорську мову західнослов'янським **brosky* 'персик' потрапив у період, коли у слов'янських мовах ще існували іменники з **u-** основою [25 I: 244]. — *Великі села в бороцковій піні, На колії — зелений паротяг* [17: 14]. У закарпатських діалектах вживають такі фонетичні варіанти слова **бороцк**: *бороцква, бороцка, барацка* [14: 580];

босорка, босорканя 'відьма, чаклунка' < угор. *boszorkány* < старотюрськ. походж. [25 I: 351 — 352]. — *Де ваші ниви, полонини й вівиці, Чаклунська сила владних босоркань?* [17: 18]. *То босорка в перемітці шовковій з готару шкодила...* [17: 57]. **Босорка** 'відьма, чаклуня', **босоркун** 'чаклун' [24: 17; 21 I: 90] — очевидно, запозичення з угорської мови [9 I: 237], у закарпатських діалектах вживають такі семантичні відтінки гунгаризма **босорканя**: 1) відьма; 2) метелик срібляста лунка (*Phalera busephala*); 2) нічний метелик — мертва голова (*Acherontia atropos*);

3) комаха — бабка плоска (*Libellula depressa*) [14: 581]. В угорській мові засвідчені обидві форми: *boszorkányi* і *boszorka*; виникнення діалектної форми *boszorka* спірне: припускається абстракція форми *boszorkányi* або зворотне запозичення словацького *boszorka* [25 I: 351 — 352];

бохтар 'сторож' < угор. *bakter* < байро-австрійського походж. [25 I: 225]. *Розбійників повели в свинний хлів, а двері замкнули на колодку і поставили на варту бохтаря з палицею* [19: 58]. — [24: 16], у закарпатських діалектах вживають такі фонетичні варіанти гунгаризма **бохтар**: *бохтер, бохтар, бактер* у знач. 'нічний сторож' [14: 581];

бунда тут у знач. 'шуба' < угор. *bunda* < невідом. походж. [25 I: 398; 8: 161]. *Тільки петек бунді не брат* [19: 41]. **Бунди** і *нави, коломийка втішна в цій ярмарковій денній суеті* [17: 46; 24: 21; 21 I: 110]. Український іменник **бунда** вживають у різних значеннєвих відтінках: 'вид суконного пальта'; 'короткий хутряний одяг'; 'кожух без рукавів'; 'тепла білизна'; 'занадто широке пальто', 'плаття'; 'сарафан'; 'дівоче плаття'; 'теплий дорожній балахон'. Він запозичений, мабуть, частково через польське і словацьке посередництво з угорської і східнонорманських мов [9 I: 295]. У закарпатських діалектах гунгаризм **бунда** має такі значення: 1) довгий хутряний кожух; 2) півпальтобезрукавка, виготовлене із хутра вівці [14: 581];

вашар 'ярмарок' < угор. *vásár* < перського походж. [25 I: 1096; 8: 162]. *Рутеніє, колоніє-державо, На політичнім вашарі шиши*. [17: 24; 24: 26]. Іменник **вашар** запозичений з угорської мови [9 I: 341; 14: 584];

вуйош 'піджак із сукна' < угор. *ujjas* < спірного походж., є припущення про успадкування з уральської доби [25 I: 1029]. *Був у солом'яниці, у новому вуйоші та у білих гатях, із яких стриміли тонкі поженята в купованих жовтих постолах з чорними волоками* [20: 11]. *Спереду сидить у новому вуйоші й білих гатях староста — гордо держить віжки* [19: 438]. Іменнику **уйош** дається пояснення 'верхній одяг долинян'. Напр., *Були тут гуцульські кожухи, гуні, лейбани, уйоші впереміш з панськими піджаками* [19: 70]. У закарпатських діалектах вживають такі фонетичні варіанти слова **вуйош**: *уйош, гуйош* 'теплий піджак, куртка' [14: 629];

габа 'хвиля' < угор. *hab* < давнє угорське слово з уральської доби [25 II: 7 — 8]. *Але подивився на той малий потік — Торкається габою верболозу...* [17: 49]. Укр. *габа* у значенні 'хвиля' — запозичення з угорської; словацьке *hab* 'т. с.' [9 I: 444]. У закарпатських діалектах гунгаризм **габа** вживають у таких семантичних значеннях: 1) річкова хвиля; 2) середня течія ріки [14: 586];

гаті 'штани' < угор. *gatyá* < сербсько-хорватського походж. [25 I: 1034 — 1035]. *Був у солом'яниці, у новому вуйоші та у білих гатях* [20: 11]. *Спереду сидить у новому вуйоші та гатях староста — гордо держить віжки* [20: 14]. *З натовпу виходить батько жінки Івана, старий, сивий дід, з довгим волоссям, з високою палицею в руках, одягнений по-стародавньому: в солом'янику, гатях, петеху, постолах* [19: 57]. У закарпатських діалектах слово **гаті** вживають у таких фоне-

тичних варіантах: *gati, gaci, gashi* у трьох семантичних відтінках: 1) штани із домотканого сукна; 2) кальсони; 3) жіночі панталони [14: 591; 24: 63].

готар 'межа, кордон' < угор. *határ* < похідне утвор. від іменника *hat* 'дійти куди-небудь' та девербального іменного суфікса **-ár** [25 II: 73 – 74] (пор. *határ gatap, хотар, хотарь, хўтар, хотарь* [пор. 8: 173]. *Ця митниця на польському готарі: Зелені смуги, білі та червоні* [17: 22]. *Тут у знач. 'кордон'. Коли минеш ти польовий готар: Свидина, вільха, білі осокори...* [17: 49]. *Тут у знач. 'межа'. Гатарь* [24: 51; 21 IV: 411] – *хотар* у знач. 'вся приналежачія селенію землі'; *готар* 'межа, кордон', *хотар* 'усі землі, що належать селищу' запозичення з угорської мови [9 I: 576], у закарпатських діалектах гунгаризм **готар** вживають у таких фонетичних варіантах: *гатар, гатара, хотар, хїтар* з семантичними відтінками: 1) територія села; 2) межа, яка розділяє села; 3) державний кордон [14: 590];

газда 'господар' < угор. *gazda* < слов'янського походж. [25 I: 1037 – 1038] (пор. *газда, казда* [8: 162]). *Андрійко дико дивиться довкола і хоче відійти, але його спирає грудьми старий газда – Мигаль* [20: 105]. *А раз на рік із села приходять поважні газдове, вилучають з череди вже старих корів і неплідних яловиць...* [20: 130; 24: 63; 21 I: 264, I: 345]. Українське *газда* 'господар' – запозичення з угорської мови; угорське *gazda* 'господар', у свою чергу, походить із слов'янських мов (< слов. *gospoda*) [9 I: 450 – 451], у закарпатських діалектах слово **газда** вживають у таких значеннєвих відтінках: 1) господар; 2) багач; 3) чоловік [14: 591];

дараба 'пліт' < угор. *darab* < слов'янського походж. [25 I: 593 – 594; 8: 164]. *В нижніх селах зупинявся пліт. Бокор, пліт, по-галицьки – дараба, Фарканів на ньому і камрат.* [17: 13]. *Дарабь* 'плоть із сплавного л'їсу' [24: 65; 21 I: 358]. Іменник **дараба** 'пліт із сплавного дерева', очевидно, походить із угорського *darab* 'шматок, штука'; зміна значення сталася вже на українському ґрунті у зв'язку з вимірюванням сплавного лісу на *дараби* „штуки”, кожному з яких становив окремий пліт [9 II: 12–3], у закарпатських діалектах гунгаризм **дараба** вживають у таких фонетичних варіантах: *дараб, дарап, дараба* з такими семантичними відтінками: 1) шматок, скиба, кусок; 2) рілля [14: 593];

йовсаг тут у знач. 'маєток, обійстя' < угор. *jószág* 'майно, маєток, обійстя' архаїзм < похідне утворення від прикметника **jó** 'добре' та давнього діалектного суфікса **-szág** [25 II: 280 – 281] (пор. [8: 165] *іосаг, іосак, іовсаг* у знач. 'маєток, обійстя', *ювсаг* [8: 174]). *Греко-східні, звісно, вбогі кметі. По йовсагах Угорії вони* [17: 35]. – [24: 437], у закарпатських діалектах гунгаризм **йовсаг** вживають у таких фонетичних варіантах: *йòвсаг, йивсаг* від угорського діалектного слова *jó^uszág* з такими семантичними значеннями: 1) худоба; 2) ділянка землі, яка призначена для забудови [14: 599];

кабат 'солдатський мундир; пальто' < угор. *kabát* < півд.-слов. (мабуть словац.) [25 II: 291]. *Хотів сховатися, та замітив, що клунюю*

біжить уже жандарм у розірваному **кабаті** і страшно кляне [19: 386]. «Люба наша тітко! Зніміть із себе того чорного плюшевого **кабатка!**» [23: 5]. Чорний плюшевий **каботок** полами сягав ледве не самих колін, гумові дешеві чоботи халявами хапалися під коліна [23: 57]. **Кабать** у знач. 'жіноча спідниця'; у значеннях 1) 'куртка, солдатській мундирь' 2) 'у женщинъ — юбка'; **кабати́к, кабатина** — одинь екземплярь [24: 140; 28 II: 203]; за ЕСУМ [9 II: 331] іменник **кабат** у знач. 'солдатська куртка; пальто; спідниця', 'довге жіноче плаття, часом на ваті', 'солдатський одяг' — запозичення з перської через посередництво угорської і польської мов, у закарпатських діалектах вживають ще у фонетичному варіанті **кобат** у двох значеннях: 1) пальто; 2) жіноча спідниця [14: 599];

Карпато́йю 'Підкарпаття' (угорська назва території сучасного Закарпаття) < угор. *Kárpátalja*. "Ще не здолали перевал *Верецький* і в **Карпато́йю** жоден не проник" [17: 39];

кочія 'карета' < угор. *kocsi* < угор. утворення [25 II: 514 — 515]. Пор. *коч'їй, коч'їя, котчія* [8: 166]. Потім почулися дзвоники, і побачив **кочію**, яка в'їжджала в браму [19: 419]; у знач. 'коляска'. *Пани вилізали з **кочії** і починають міряти* [20: 164]. *Кочій* 'візник' < угор. *kocsis*. *На козлах — **кочий** у похоронній уніформі* [19: 397]. **Кочи́га** [24: 158] *коч, кочи́га, кочія* [9 III: 65];

кру́мплі 'картопля' < угор. *krumpli* < німецького походж. [25 II: 650 — 651]. *Свині застав у чужих **кру́мплях*** [19: 422]. В ЕСУМ [9 III: 103] зазначено, що укр. **кромпель** 'картопля' — запозичення через польське посередництво зі словацької мови. Однак, на нашу думку, у закарпатських українських діалектах форма **кру́мплі** свідчить про вплив угорської мови (пор.: *крó'мпл'ї, кру́мпл'ї* (Pluralia Tantum), *крó'мпил', кру́мпил', крó'мпл'а* [14: 606];

лаба 'ніжка' < угор. *láb* < невідомого походж. [25 II: 698]. *У ку́ті стояла старовинна постіль на високих **лабах**, покрита веретою, у другому — така сама постіль, закидана різними речами* [19: 428; 24: 166; 21 II: 337]. Існує припущення про зворотне запозичення західнослов'янїзму **лаба** в польську та словацьку мови з румунської чи угорської [9 III: 173] і зазначається, що іменник **лаба** вживається у таких значеннях 'лапа', 'ніжка на козлах', 'ніжка у ступці; один із двох стовпчиків, які підтримують на припічку комин у гуцульській печі', у закарпатських діалектах слово **лаба** вживають у таких семантичних варіантах: 1) нога тварини; 2) ніжка стола [14: 606];

ла́мпаш 'гасовий ліхтар' < угор. *lámpás* < латинського походж. [25 II: 713 — 714] (пор. ломпаш [8: 167]). *Обидві жінки вийшли за ним надвір, та скоро повернулися назад, бо з хати вийшов і старий — без клібані, з **ла́мпашем** повів його через перелаз і показав дорогу навпростець* [20: 172; 24: 167; 21 II: 343]. Українське **ла́мпаш** 'ліхтар' запозичення з угорської мови [9 III: 189], у закарпатських діалектах гунгаризм **ла́мпаш** вживають у таких фонетичних варіантах: *ла́мпаш, ла́мпаш* [14: 607];

ла́нц 'ланцюг' < угор. *lánc* < невідомого, мабуть північнослов'янського походж. [25 II: 714 — 715; 8: 167]. *А кажіть, сестро, не*

мав проти Мошіняка крамницю горбатий Сруль з **ланцями**, вилами, мотиками і різним іншим заліз'яччям? [23: 23]. Де **ланці** для ланця, сріблом куті, Гужівки з ожини під труну? [17: 48]. Кого тримають на **ланцах** Карпати у березневім плинні акватинт? [17: 11]. Паралельно вживають і український літературний відповідник **ланцюг**, **ланцюжок**. Та ті блакитні **ланцюги** вершин — Шипи глогові, папорот в аршин... [17: 45]. Ми ще непомильні у молінні: **Ланцюжки** лампадок та кадил [17: 31]. Слово **ланц** запозичено із середньовісньонімецького *lanne* 'ланцюг' [9 III: 191 — 192] і вважається також зворотним запозиченням у слов'янських мовах з угорської або румунської; [14: 607; 24: 167; 21 II: 343];

левенте (історизм) 'лицар; член молодіжної організації для обов'язкової військової підготовки в гортистській Угорщині' < угор. *levente* < сербсько-хорватського походж [25 II: 763]. За Крайну рідну мучений і гнаний, Для п'яних «**левенте**» — принадлива мішень [17: 23]. У закарпатських діалектах вживають ще й фонетичний варіант **левента** 'примушена напіввійськова молодіжна фашистська організація' [14: 607];

легінь 'парубок' < угор. *legény* < невідомого походж. [25 II: 742]. А мені треба, бо треба дітям; шум веретена мені лихий, з оснівницею мені і з мотовилом мені так треба, як не було з **легінем** в танці... [23: 12]. Дико ріже музика, глухо дубають ноги, далеко несуться викрики п'яних **легінів** і тонкий вереск жінок [20: 104]. Звичайно — старий **легінь**, як пес [19: 41]. Див. також [24: 168; 21 II: 350]. Укр. **легінь** 'юнак, парубок' запозичення з угорської мови [9 III: 209]; у закарпатських діалектах відомі ще фонетичні варіанти *legin'*, *ledin'* у значеннях 1) парубок; 2) коханий [14: 607];

леквар 'повидло, варення' < угор. *lekvár* < словацького походження [25 II: 747]. На старих паперах «паровози» І... турянський з **лекваром** лантух [17: 19]. Також і в [24: 169; 21 II: 353]. Укр. **леквар** 'варення із слив; повидло' — через посередництво словацької і угорської мов запозичено з німецької мови [9 III: 215 — 216; 14: 607];

лугош 'альтанка' < угор. *lugas* < невідомого походж. [25 II: 799]. Лоза — по **лугошах**. І олень не мине [17: 14]. У закарпатських діалектах — гунгаризм **лугош** поширений у значенні 'дерев'яна чи металічна шпалера біля будинку, на якій в'ється виноградна лоза' [14: 608];

марга 'худоба' < угор. *marha* < байро-австрійського походж. [25 II: 845; 8: 167]. **Маргу** пасли газди й бідарі [17: 61]. **Марга** [24: 179; 21 II: 405], **маржина** 'т. с.' [21 II: 406]. Від іменника **марга**, запозиченого з угорської мови, утворилася форма **маржина** та похідні прикметники **маржний**, **маржечий** 'призначений для худоби' [9 III: 390]; у закарпатських діалектах, крім назви на позначення худоби, гунгаризм **марга** відомий і в переносному значенні 'тупа людина' [14: 609];

норонч 'апельсин' < угор. *narancs* < італійського походж. [25 II: 999]. **Норончів** немає на бескетті, **Норончами** марять русини [17: 35; 14: 613];

олгоднодь 'молодший лейтенант' < угор. *alhadnagy* < складне слово: частина **al-** частково калька німецького **Unter-**, у знач. 'нижчий (за рангом)' [25 I: 122], друга частина присвійна форма **had**, третя — **nagy** у знач. 'людина, яка керує', [25 II: 15] (пор. *годнодь, гаднадь, годнож* [8: 164]). На Федорові був новий мундир з медалями, з зірками **олгоднодя** [19: 24]. У закарпатських діалектах гунгаризм **годнод'** вживають у двох семантичних значеннях: 1) лейтенант; 2) староста на весіллі [14: 589];

пантлика 'стрічка' < угор. *pántlika* < основа *pántli* байро-австрійського походж. [25 III: 86]. У *тім селі — зелений розмарин у триколірні пантлички на свято* [17: 33]. *Пантликъ* [24: 247; 21 III: 93]. Укр. **пантлика** — запозичення з угорської мови [9 IV: 279]; у закарпатських діалектах слово вживають у двох родах *пантлик* (ч. р.) і *пантлика* (ж. р.) [14: 615], однак форма *пантлик*, на думку Е. Балецького [2: 401 — 402], у закарпатські українські говори потрапила не через угорське посередництво, а, мабуть, безпосередньо з німецьких говорів за зразком таких германізмів, як *griflyk* < Griffel, *kriglyk* < Krügel, *kapslyk* < Kapsel, *kiflyk* < Kipfel, *mantlyk* < Mantel;

пенге (архаїзм) 'грошова одиниця хортистської Угорщини' < угор. *pengő* < похідне утворення: форма дієприкметника недоконаного виду від дієслова **peng** 'дзвеніти' [25 III: 154 — 155]. *Висипав на долоню легкі білі пенги перемішаної дрібнішою монетою* [20: 64]. У закарпатських діалектах слово **пенге** вживають ще в таких фонетичних варіантах: *пенгив, пенг* [14: 616];

погар 'келих, чарка' < угор. *pohár* < мандрівне слово [25 III: 237]. *Хоч би скибочку хліба або погарчик паленки хтось дав!* [20: 34]. *Погар* [24: 267; 21 III: 230], *пугарчик* [21 III: 497]. Український іменник **погар** 'кубок, келих' запозичення з угорської мови, можливо, через словацьке посередництво [9 IV: 473; 14: 617];

рантовати 'підсмажувати в борошні або сухарях' < угор. *rántott* < невідомого походження, але є давнім елементом угорської мови [25 III: 345 — 346]. *Куманське рантоване кольрабі Для голодних з Відеку бригад* [17: 13]. *Ранташъ, рантовати* [24: 339], *ранташ* 'заправка з борошна', *рантовати* 'смажити' [14: 620];

руд 'жердина, дишло' < угор. *rúd* < невідомого походження [25 III: 461]. *Ось із каламуті виринуло ярмо, потім возове колесо і руд — це так ріка показує незвичайну силу і уміння* [20: 191 — 192]. Українське **руд** 'дишло в снях для перевезення дров' [24: 352] походить з угорського *rúd* [9 V: 134; 14: 622];

салаш 'стайня' < угор. *szállás* < утвор. від дієсл. **száll** за допом. суф. **-ás** [25 III: 442 — 444; 8: 170]. *Дмитро не був пустим чоловіком, мав п'ятсот овець, кілька салашів — полонинських стай* [20: 54]. *Старший раптом ударив ногою коня, аби стояв спокійно, скреготнув зубами і пустився у салаш* [20: 57]. *Увечері жене їх на стоянку або, як кажуть, на салаш* [20: 129]. *Звідси була видна широка поляна із салашем-стаєю* [19: 447]. У наведених реченнях гунгаризм **салаш** та український відпо-

відник *стая* вживаються паралельно. Пор.– *шалашь* ‘хатина, халупа’ < *kutyhó, kalyiba* [24: 355; 21 IV: 97]. **Салаш** у знач. ‘намет, накриття’ запозичення з угорської, можливо через румунське посередництво [9 V: 168]; у закарпатських діалектах слово **салаш** вживають у таких семантичних значеннях: 1) нічліг для вівців та пастухів; 2) нічліг для сторожів; 3) приміщення на полонині, де зберігають сир, молоко; 4) колиба, шатро; 5) будь-яка хата на окраїні, де ночують пастухи [14: 622];

телековий ‘земельний’ < угор. *telek* < похідне утворення: від основи **tel-** за допомогою суфікса **-k** [25 III: 880 – 881; 8: 171]. *Газди й неїмуці, Знов телекові слуги, як давно* [17: 51]. Зустрічаємо і в [14: 627; 24: 391];

тенгерія ‘кукурудза’ < угор. *tengeri* < угорське утворення [25 III: 888; 8: 171]. *Підхопився з тенгеріці, скочив під двері, одним махом відкрив їх і затяг за собою засу* [19: 386]. Так само і в [21 IV: 254; 24: 391]. Укр. **тенгерія**, **тендерія** [9 V: 544], **кендерія** – запозичення з угорської *tengeri* ‘т. с.’; [14: 627];

турня ‘вежа’ < угор. *torony* < німецького походження [25 III: 948 – 949]. *На турні давно віддзвонили десяту* [19: 426]. Укр. **турня** ‘башта, дзвіниця’ очевидно, запозичення з польської мови; можливо, через угорське посередництво [9 V: 684];

Унгар (угорська назва обласного центру Закарпаття) ‘Ужгород’ < угор. *Ungvár*. *Каталоги виставок барвисті, Давній Унгар – портош, міреш, гольд* [17: 19];

фейгоднодь ‘старший лейтенант’ < угор. *főhadnagy* < складне слово: частина **fő-** ‘керівник’, що, у свою чергу, походить від іменника **fej** ‘голова’ [25 I: 962 – 963], друга частина присвійна форма **had**, третя – **nagy** у знач. ‘людина, яка керує’, [25 II: 15]. *Але фейгоднодь не заходив до намету* [19: 75];

філер ‘угорська дрібна монета’ < угор. *fillér* < німецького походження [25 I: 910]. *Десять філерів... Дві з діркою – по двадцять...* [20: 64]. Див. і [14: 632];

хосен ‘користь’ < угор. *haszon* < невідомого походження [25 II: 69] (пор. *хасен, хосен, хосна, хусен* [8: 172 – 173]). *І права не маєш, бо він уже в хосен увійшов* [20: 158]. *Хоснувати* дієслівний дериват ‘користуватися’ – «*Ще один рік не дохоснував!*» [20: 158]. *Як зрахувати все, буде угрів із сорок. Є й пустир, а деяку люди хоснують.* [19: 133]. **Хосен, хісна** [21 IV: 411]; деривати *хосний, хоснувати (хіснувати)* [24: 172 – 173; 14: 634];

цімбора ‘друг, товариш’ < угор. *cimbora* < румунського походження [25 I: 437]. *Прийшли цімбори, молодість далека?* [17: 30]. У закарпатських діалектах слово **цімбора** [24: 423] має фонетичний варіант *цимбора* [14: 634];

чарда ‘корчма, шинок’ < угор. *csárda* < сербсько-хорватського походження [25 I: 482]. *Що знають стежку в придорожню чарду.* [17: 42]. – [14: 635]. *Чардаш* у знач. ‘вид угорського народного танцю’ < угор. *csárdás*. *Трохи відпочивши, музика б’є чардаш.* [20: 104]. І в [14: 635];

шаркань 'змія' < угор. *sárkány* < старотюрського походж. [25 III: 493 — 494; 8: 173]. *Єдвабний шаркань, полунична паста. Ще наша руська доля не пропаща...* [17: 44]. Див. і [24: 431];

югас 'вівчар' < угор. *juhász* < іменник *juh* 'вівця' невідомого походж. [25 II: 284). *В одного югаса аж виперлась бімбовка, В шпиталях сплять кастровані русини* [17: 22], а також в [21 IV: 531; 24: 438; 14: 599].

Упорядник творів Федора Потушняка під назвою «Повінь» [18] В.Л. Микитась подає словник маловживаних слів. При поясненні слів українською літературною мовою тільки біля слова **бачі** 'дядько' вказує на угорське походження. Пропускає пояснення слів **кабат**, **лам-паш**, **легінь** та **салаш**, мабуть тому, що вони є загальноновживаними у західноукраїнських говорах. А в збірнику під назвою «Честь роду» Василь Поп, автор післямови під назвою «Побачений талантом світ», подає пояснення таких слів: **гаті** 'домоткані штани', **кочія** 'коляска', **лам-паш** 'газовий ліхтар', **пенге** 'грошова одиниця хортистської Угорщини', **погарчик** 'скляночка', **руд** 'дишель', **філери** 'угорська дрібна монета', **хосен** 'користь'. В іншому виданні [19] він же пояснює значення назв військових чинів угорського походження: **олгоднодь** 'підпрапорщик, перший офіцерський чин' і **фейгоднодь** 'поручник' (у сучасному розумінні *олгоднодь* сприймається у значенні 'молодший лейтенант', а *фейгоднодь* у значенні 'старший лейтенант'); а також номенів **биреш** 'батрак', **бойти** 'шкіряні шнури для прикраси', **вуйош** 'напівпальто', **кочій** 'візник', **крумплі** 'картопля', **лаба** 'нога, ніжка', **тенгеріця** 'кукурудза', **турня** 'вежа'. Іменник **вуйош** у текстах творів Ф. Потушняка вжитий у значенні 'піджак', а не в значенні 'напівпальто', як і в українських говорах Закарпаття він розповсюджений у знач. 'теплий піджак', 'куртка' [14: 629].

Із вищенаведених прикладів видно, що В. Поп вважав за потрібне донести читачам значення закарпатських регіоналізмів. У збірці «Кринична вода» І. Чендея немає пояснень семантики наявних у мінімальній кількості діалектних слів. П. Мідянка вдається, хоч і рідко, до паралельного вживання гунгаризмів та їх українських літературних відповідників, наприклад, *бокор — дараба — пліт; ланц — ланцюг, ланцюжок*. У його збірці поезій «Фараметлики» діалектизм, у тому числі й гунгаризм, не дається пояснення.

Серед прикладів знаходимо декілька гунгаризмів, які за своїм первинним походженням є слов'янізмами в угорській мові. Але фонетичні та морфологічні особливості свідчать про їх зворотне запозичення в українських говорах Закарпаття.

До явищ зворотних запозичень в рутенській мові (тобто закарпатському українському діалекті) вперше привернув увагу мовознавців Ласло Чопей у статті «Magyar szók a rutén nyelvben» (Угорські слова в рутенській мові) [26: 270 — 294], в якій автор наголошує, що серед 436 зафіксованих ним гунгаризмів 14 є зворотними запозиченнями в рутенській мові. Найґрунтовнішою щодо слов'янських запози-

чень в угорській мові до сьогодні залишається двотомна монографія І. Кнежі [28]. Виявлені нами діалектні слова **бороцк, гаті, газда, дараба, кабат, левенте, леквар** за походженням є слов'янізмами, однак до українських говорів Закарпаття вони потрапили чепез посередництво угорської мови / угорських говорів. І. Кнежа указує на конкретну мову-джерело декількох зворотних запозичень: із сербсько-хорватської мови є запозиченнями в угорській мові номени **гаті** і **левенте**, щодо аналізу слова **кабат** указується, що це південнослов'янське, **леквар** — словакізм, а **газда** і **дараба** — без вказівки на конкретну слов'янську мову чи групу слов'янських мов називає слов'янізмами.

Гунгаризми **бойти** 'шкіряні шнури для прикраси' і **боканчі** 'грубі черевики' адаптовано до морфологічної системи української мови за зразком літературних відповідників **прикраси** і **черевики**, і вони перейшли до категорії іменників Pluralia Tantum.

Гунгаризм **голгош** 'мовчи' < угор. *hallgass* (угорське утворення від іменника **hall** 'чути', яке є давнім словом з фінно-угорської чи уральської доби, [25 II: 35] вжитий у прямій мові, після якого автор подає і український відповідник. Угорське слово **голгош**, узятє з ужитку угорської армії: *От я минулої неділі виголошую казання і чую з хорів: «Голгош! А будь тихо!»* [19: 183; 14: 589];

На основі вищенаведених прикладів можемо зробити наступні висновки:

1. У мові творів І. Чендея мало діалектних елементів, у тому числі гунгаризмів. Автор, мабуть, свідомо уникав їх використання, тому гунгаризми зустрічаються у його творах тільки подекуди. Угорські лексичні елементи (їх усього чотири) використано з певною стилістичною метою, зокрема, у трьох випадках у діалогах. Вжиті ним угорські запозичення **кабат, легінь, ланц, готар** виходять за межі закарпатських говорів, вони розповсюджені у галицьких, буковинських та лемківських говорах; детальніше в [2: 337 — 386; 5: 401 — 402; 10: 37 — 48].

2. Ф. Потушняк частіше вдавався до використання закарпатських діалектизмів, у тому числі й гунгаризмів; в аналізованих творах їх нарахувано біля тридцяти. Серед вживаних письменником угорських запозичень є й такі, які поступово архаїзуються, а деякі на сьогодні вже стали історизми, серед них **олгоднодь, пенге** тощо.

3. Мова творів П. Мідянки відображає сучасний стан лексичного складу говірки Тячівщини Закарпатської області. У його поезіях відчутний специфічний закарпатський мовний колорит, який, можливо, дещо утруднює сприймання поезій читачами інших регіонів України. Автор не оминає і використання іншомовних лексичних запозичень, у тому числі й гунгаризмів, що є прямим свідченням довготривалих контактів представників різних національностей цієї території. Тому мова творів П. Мідянки має неабияке значення у збереженні оригінальності діалектного мовлення українців Закарпаття.

Більшість наведених угорських лексичних запозичень — це глибоко закорінені слова у закарпатських українських говорах. Проникнення їх у мову художніх творів є свідченням цього.

1. Альбрехт А. Західноукраїнські лексичні запозичення у творах закарпатоукраїнських письменників. // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Зб. наук. праць. — Ужгород, 2001. — Вип. 4. — С. 61 — 63.
2. Балецкий Э. О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке. // *Studia Slavica*. IX. — Budapest, 1963. — С. 337 — 386.
3. Балецкий Э. Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. // *Studia Slavica*. — Budapest, 1958. — Т. IV. — С. 23 — 46.
4. Балецкий Э. Венгерское керт в закарпатских украинских говорах. // *Studia Slavica*. — Budapest, 1961. — Т. VI. — С. 247 — 265.
5. Балецкий Э. Из словарного состава украинских карпатских говоров. // *Studia Slavica*. — Budapest, 1958. — Т. IV. — С. 399 — 404.
6. Голомб Л. Г. Питання про мову творів письменників Закарпаття у працях І. Франка та М. Драгоманова. // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). — Ужгород, 1993. — С. 149 — 133.
7. Дзєндзелівський Й.О. Спостереження над складом лексики драми О. Духновича «Добродетель превышает богатство». // Матеріали наук. конф. — Пряшів, 1965. — С. 151 — 169.
8. Дژه Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. // *Studia Slavica*. — Budapest, 1961. — Т. VII. — С. 139 — 176.
9. Етимологічний словник української мови: В 7 тт. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 1982 — 2006. — Т. I–V.
10. Лизанець П.М. До питання про мадяризми в українській мові (На матеріалі творів О. Кобилянської). // Тези доп. та повідом. до наук. конф., присвяч. 100-річчю з дня народження О. Ю. Кобилянської. — Ужгород, 1964. — С. 37 — 48.
11. Лизанець П.М. Лексичні мадяризми в художніх творах О. Духновича. // Літературна та педагогічна спадщина О. Духновича. // Тези доп. та повідом. до наук. сесії, присвяченої 100-річчю з дня смерті О. Духновича. — Ужгород, 1965. — С. 51 — 55.
12. Лизанець П. М. Діалектизми-мадяризми та їх стилістичні функції в романі М. І. Томчанина „Жменяки”. // Тези доп. до XIX наук. конф. Серія мовознавча. — Ужгород, 1965. — С. 71 — 75.
13. Лизанець П. М. Лексичні мадяризми та їх стилістичні функції у новелах М. Томчанина. — Розвиток української радянської новели. // Тези доп. до міжвузівськ. наук. конф. — Ужгород, 1966. — С. 106 — 111.
14. Лизанець П. Н. Венгерско-украинские межъязыковые связи. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. — Будапешт, 1976. — 683 с.
15. Лизанець П. М. Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. — Ужгород, 1976. — Ч. III. — 326 с.
16. Лизанець П. Мадяризм. // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2004. — С. 326.
17. Мідянка П. Фараметлики. — Ужгород, 1994. — 64 с.
18. Потушняк Ф. Повінь. — Ужгород, 1985. — 540 с.
19. Потушняк Ф. Твори. — К., 1980. — 495 с.
20. Потушняк Ф. Честь роду. — Ужгород, 1973. — 246 с.
21. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. В 4 тт. / Упоряд. з дод. власн. матеріалу. Б. Грінченко. — К., 1907 — 1909.
22. Хланта І. В. Літературне Закарпаття у XX столітті. Біобібліографічний покажчик. — Ужгород, 1995. — 962 с.
23. Чендей І. Кринична вода (Сестри). — Ужгород, 1980. — 284 с.
24. Чопей Л. Русько-мадярский словарь. — Будапешт, 1783. — 446 с.

25. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. /Benkő Lóránd (szerk.). T. 1–4. — Budapest, 1967 — 1984.
26. *Csopey László*: Magyar szók a rutén nyelvben. // Nyelvtudományi közlemények XVI. — Budapest, 1881. — P. 270 — 294.
27. *Csíry Bálint*. Szamosháti szótár. — Budapest, 1935. — T. I. — 573 p. — 1936. T. II. — 480 p.
28. *Kniezsa István*. A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. — Budapest, 1955. — 1042 p.
29. *Markus V.* Hungarian loanwords. // Kubijovych V. (ed.) Encyclopedia of Ukraine. — University of Toronto Press, 1988. — P. 274 — 275.

Yelyzaveta Baran'

LEXICAL HUNGARIAN ELEMENTS
IN THE WORKS OF UKRAINIAN WRITERS IN TRANSCARPATHIA

The paper deals with the problems of Ukrainian and Hungarian interlanguage contacts. It provides a description of the Hungarian language influence on the lexical elements in the works of Transcarpathian writers and compares the frequency of usage of the Hungarian words in the novels of Soviet and contemporary writers.

Keywords and phrases: interlanguage contact, Transcarpathian dialects, lexical loanwords.

Відомі постаті про мову

Якби я задумав описати все те, що можна знайти цікавого в *Малій Росії* для людини, котра шукає в найменших речах безкінечно великих слідів премудрості Божої, то справа моя вимагала б не одного року, Детальний опис стародавнього й теперішнього, фізичного й морального стану країни цієї склало б превелику книгу. Кожний знає, що в ній були раніше свої власні *державці*, вона розділялася так, як і інші області нинішньої Російської імперії, на *князівства та наділи*, після того на *воєводства та повіти*, потім на *полки та повіти*, потім на *намісництва й повіти* і, нарешті, на виконання благословенного визначення керуючих усіма Росіянами доль, розділена на *губернії й повіти ж*, або *уїзди*. Всякий знає, що малоросіяни з усіма іншими слов'янами одноплемінні і зберегли досі деякі свої обряди і повір'я, властиві кожному народові доти, доки він виформується освітою. Всякий знає й те, як вони до цього часу відрізняються від усіх інших народів, і навіть від своїх земляків, одягом, мовою і багатьма іншими речами, частково описаними в різних *Історіях, Землеописах, Подорожах і Записках*. Отже, досить буде мені покласти на папір одну слабку тинь зникаючого наріччя¹ цього близького по сусідству зі мною народу, цих люб'язних моїх співвітчизників, цих моїх співбратів, що походять від єдиної зі мною гілки.

Коротко скажу, що кілька років живучи в Малій Росії, я міг досить пристосуватися до національного характеру її жителів. Я знайшов у них щось *приємно-меланхолійне*, що відрізняє їх, можливо від усіх інших мешканців земної кулі. Для них властива уважність, гострота, нахил до музики і співу. Хлібосолюство й простота вдачі їх суттєві риси. У вчинках дуже прості і ніби дещо грубі; у ділах справедливі, в розмовах відверті, хоча часто тонкі і дуже хитрі; у намірах ґрунтовні. Люблять охайність і чистоту. Займаються найбільше тим, що належить до економії; працюють повільно, але надійно. У пристрастях рідко спостерігають поміркованість. До наук схильні, здається, від природи. Пісні їхні майже завжди томливі, але цікаві, особливо для поетів, задуми, що криються в них, невимушена передача думок і завжди виблискуюча якась ніжність і невинність — незрівнянні! Що може бути більш вражаючого, як слухати, коли малоросіяни вечорами приємних літніх днів, зібравшись гуртом і сидючи на пагорбку в колі, співають свої тужливі пісні? — Тоді луна, що віддається навколо, приносить з полів і з лісів до чутливого серця найзворушливіші тони!

О.П. Павловский, 1818

¹ Слово наріччя виступає у Павловського як абсолютний синонім до мови.

УДК 811.161.2'373.7

В'ячеслав Васильченко (м. Київ)

ОБРЯДОВОМОТИВАЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОФРАЗЕМ (на матеріалі поховальних фразеологізмів)

У статті розглянуто фразеологічні одиниці української мови, генеза яких закорінена в традиційній поховальній обрядовості. Внутрішня форма таких одиниць відображає стереотипи сакралізованої поведінки, визначеної обрядовими канонами. У них реалізується специфіка національного світосприймання. Символічна природа обрядової реальності детермінує появу обрядових фразеологізмів, генотипами яких є переважно назви обрядодій.

Ключові слова: архетип, реалема, поховальний обряд, фразеологізм, обрядодія.

Фразеологізми, несучи у собі залишки різних (родинних, календарних) давніх обрядів, разом з рештою стійких мовних одиниць, що відображають стихію народної духовної культури (етнофраземи), утворюють “сакральну народну фразеологію” (М. Толстой). Етнокультурна інтерпретація таких фразеологічних одиниць, на думку В. Ковалю, пов'язана з численними складнощами, адже перед дослідником-лінгвістом у такому разі постає потреба апелювати не тільки до власне мовних, але й до складних (зазвичай архаїчних) позамовних закономірностей, малодоступних відомостей [18: 193]. Водночас взаємоперехрещення фразеології та етнографічної науки має давню дослідницьку практику. Так, у багатьох слов'янських збірниках паремій, укладених протягом XVIII–XIX ст., часто містяться етнографічні коментарі, а в етнографічних працях дослідники використовують фразеологічний матеріал для ілюстрації, увиразнення того чи іншого об'єкта як своєрідну етномовну даність. Останнім часом помічаємо посилення цього “взаємодисциплінарного” тяжіння, яке в етнографів зумовлене загальною зацікавленістю етнолінгвістикою та пошуком нових, точніших методів опису, а у фразеологів — потребою

© В.М. ВАСИЛЬЧЕНКО, 2009

використання екстралінгвістичного матеріалу для коментування багатьох мовних фактів, з одного боку, і відкриттям унаслідок цього загальнометодологічних перспектив, з іншого [26: 379].

Загалом же, справедливість ідеї комплексного підходу до вивчення багатьох історичних об'єктів, у тому числі — й історії мови [63: 18—19], підтверджується очевидною проекцією мовного феномена на культуру етносу, його філософію, історію, психологію, побут, релігію, звичаї, менталітет, художню творчість, етнографію, етнопедагогіку. Ці багатопланові зв'язки виступають об'єктом вивчення етнолінгвістики — міждисциплінарної науки, яка розглядає мову як творчий продукт її носія (певного етносоціуму), як ключовий компонент і водночас рушій етнокультури [13: 8]. Етнолінгвістика, отже, — це наука про національно-мовне життя [20: 47].

Етнолінгвістичні студії останнім часом набирають в україністиці усе нових обертів, оскільки сучасний світ характеризується намаганням народів “визначити власне обличчя, глибше пізнати національний дух, менталітет, культуру, мову” [34: 55]. Саме “наявність” власного національного обличчя дає шанс Людині бути у вічному; та й сенс існування будь-якої нації (народу), як вважають дослідники, полягає у її культуроносності [62: 327]; саме через національну індивідуальність людина входить у людство [6: 63]. Водночас для того щоб певний соціум зрозуміти цілком, потрібне розкодування хоча б деяких фрагментів його родової пам'яті, уміння зчитувати інформацію про нього, яка у різних формах продовжує жити з нами [9: 8]. Однією з таких “інформаційних форм” є, звичайно, мова. У тріаді “етнос — мова — культура” мові належить особливе місце: саме мова є “водночас і знаряддям, і продуктом духовної діяльності людей, і матеріальним носієм міжсуб'єктної інформації, що інтегрує духовну діяльність людини в поле духовної діяльності етносу, лежить в основі цього нерозривного взаємозв'язку” [27: 29]. Аналізуючи зв'язок мови і культури, Е. Сепір вважав, що культура — це те, *що* робить і думає певне суспільство, а мова — це те, *як* воно думає [42: 193]. Займаючи провідне місце серед національно-специфічних компонентів культури, мова виступає одним з найвиразніших засобів репрезентації національної самобутності. Вважаючи мову душею народу, дослідники душею мови справедливо визначають її фразеологію, адже фразеологічний склад є яскравим і своєрідним носієм національно-культурних особливостей мовної системи, оскільки фразеологія виступає тією сферою мовної діяльності, “де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, — чітко простежується вплив мови на формування його менталітету” [13: 33].

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю етнолінгвістичних розробок у сфері відображення мовними одиницями етнокультурного (обрядового) фону.

Метою дослідження є з'ясування аспектів відображення українськими поховальнообрядовими фраземами етнокультурної семантики.

Об'єктом дослідження обрано українські поховальнообрядові фраземи.

Розглядаючи фразеологізм як "текст у тексті", "мікротекст", варто пам'ятати, що в системі мови він виступає репрезентантом "макротексту", того вербального етнокультурного утворення, у процесі згортання якого і виник обрядовий фразеологізм (далі — ОФ). У такому разі міжкатегоріальний мотиваційний вектор у діалектичній діаді "культура ↔ мова" спрямовується від культури до мови, засвідчуючи факт вторинної семіотизації, яка констатує наявність подвійного знакового відбору, що у свою чергу робить вищим ступінь аксіологічності відібраних у процесі вторинної семіотизації смислів [3: 20]. Про те, що свої епічні перекази (resp. культурні тексти) народ зберігає в окремих висловах (загадках, коротких замовляннях, прислів'ях, приказках), говорив ще відомий український етнограф Г. Булашев, стверджуючи, що "поема скорочується до загадки; прислів'я народжується з легенди" [24: 16]. На думку О. Потебні, "певна частина байки стає прислів'ям завдяки тому, що інша частина її міститься в думці й готова з'явитися на нашу першу вимогу для пояснення цього вислову; але перша частина байки наявна, залишається без будь-якої зміни" [31: 97].

Намагаючись "розгорнути" текст фразеологічної "згортки", слід пам'ятати, що фразеологія — перш за все історична дисципліна і що дані історичної фразеології для загальної теорії фразеології мають більш важливе значення, ніж для інших дисциплін [43: 82]. Пов'язане це з тим фактом, що історія формування національної фразеосистеми перебуває у діалектичній єдності з формуванням світоглядних засад етнічного розуміння макрокосму в онтологічному його осягненні, оскільки відбір ментальних образів, їх вербальне втілення — це "результат культурної інтерпретації самих фрагментів дійсності з метою виразити ставлення до них — ціннісне чи емоційно значуще" [Там само].

Як відомо, антропологічна парадигма гуманітарного циклу наукових досліджень щодо лінгвістики центральним об'єктом визначає людський фактор у мові. Крізь призму фразеосистеми цей постулат набирає особливо актуального звучання, оскільки у фразеологічному корпусі мови "концептуалізовано не тільки знання про власне людську, наївну картину світу і всі типи відношень суб'єкта до її фрагментів, але й начебто запрограмовано участь цих мовних сутностей разом з їх вживанням у міжпоколінній трансляції еталонів і стереотипів національної культури" [43: 9]. Справедливо визначена дослідниками здатність фразеології до "історичної акумуляції" (тобто збереження у своєму складі застарілих слів, архаїчних форм і синтаксичних конструкцій) особливо яскравий вияв знаходить у змістовому спектрі [25: 5].

Фразеологізми, на думку О. Конової, — це "універсальний банк даних", який утримує в собі інформацію про навколишню дійсність

певного етнічного хронотопу, про особливості виникнення у свідомості сучасника цієї дійсності (який творив її, пізнавав і відображав вербальними засобами) образів, що стали основою фразеологічної номінації [21: 35].

Поряд з народженням та одруженням смерть є головним, “пороговим” етапом життя людини [22: 197]. Людина обрядової (міфологічної) свідомості смерть ніколи не сприймала як акт природний і неминучий: для її примітивних поглядів і вірувань це — результат дії якоїсь злої сили, ворогів чи іноплеменників. Розуміння природності смерті приходить пізніше, коли свідомість розвивається до рівня “реалізму думки” [7: 145]. В екзистенціальній системі українського народного світогляду вона мала неабияке значення: з одного боку, смерть усвідомлювали як невинне і невимовне горе, а з іншого — як невідворотний і — тому — закономірний фінал будь-якого існування, як природне явище [30: 11]: *Як народишся, то треба й померти; Як не живеш, а все ж труни не минеш; Сей світ позичений; Уродився, оженився та й вмер; Від смерті у в печі не заховаєшся; Від смерті а ні відхреститися, а ні відмолитися* [76: 369 – 370]; *Боятися смерті — на світі не жити; Нехай мруть, та дорогу труть, а ми сухарів насушимо, та й собі рущимо* [1: 215].

Смерть людини супроводжували відповідними (похоронним і поминальним) обрядами, звичаями щодо яких визначалась модель сакралізованої поведінки соціуму, реалізація якої мала на меті забезпечити здійснення переходу “на той світ”, де буде продовжуватися життя померлого члена роду. Похоронний обряд належить до *les rites de passage* (А. Геннеп) — обрядів переходу, — адже у процесі його відправи здійснюється перехід людини з одного стану до іншого, який ритуально закріплює зміну її статусу, що осмислюється “у просторових категоріях — як в і х і д з одного локусу... та в х і д до іншого” [33: 31]. Особливістю похоронного обряду було те, що він повинен був забезпечити правильний перехід душі померлого в інший (той) світ, світ померлих предків. Водночас поховальна обрядовість мала на меті охорону живих від небезпечного пливу духу небіжчика. Цей факт і зумовив поділ похоронної обрядовості на дві основні частини — похорон і поминки [29: 179]. Покійник в обряді лімінальна істота: він втратив ознаки попередньої сутності, але ще не набув наступної, він наблизився до межі, яку за допомогою обряду перейде.

Для етнолінгвістики (як і для етнології) похоронна обрядовість виступає необхідним і багатим матеріалом, за допомогою якого можна інтерпретувати багато інших традиційних обрядів як життєвого, так і календарного циклів (шлюбний обрядок комплекс, зимові святки); водночас поховальна обрядовість перебуває у зв'язках з багатьма найдавнішими фольклорними мотивами та метафорами: вона може як пояснювати їх, так і сама пояснюватись багатьма жанрами усної народної поезії (особливо — її малими формами: загадкою, замовлянням, прокльонами) [33: 18 – 19].

Парадигму похоронного обряду складали обрядодії та форми ритуальної поведінки, функціональним призначенням яких було сповістити про смерть члена соціуму, підготувати його до проведення самого похорону, саме поховання, а також прощання соціуму з небіжчиком.

Услід за С. Толстою вважаємо цілком виправданим підхід О. Седакової до вивчення похоронного обряду, який полягає у розгляді змістовної єдності трьох його планів: ментального (народні уявлення про смерть та загробне існування), ритуального (геср. акціонального. — В.В.) (традиційний комплекс поховально-поминальних обрядодій) і вербального плану (мовні способи їх позначення та вираження) [48: 8].

Коли людина помирала, її хоронили відповідно до обрядових норм соціуму — “як належить”: “Умерла старуха; ее *как следует* (виділення наше. — В.В.) похоронили” [16: 345]. Такі космологічні уявлення знайшли своє відображення у білоруському сталому вислові *люцка смерть и похова* — “правильно здійснений поховальний обряд” [33: 223]. Порівняймо щодо цього українські паремії, які вміщують ідею тяглості споконвічних народних традицій і звичаїв: *Так за батьків було, так и нам треба; Як діди и батьки наші робили, так и ми будемо* [76: 70].

Невиконання поховального обряду (і поминальних ритуалів) вносить хаос у життя, що є деструктивним станом екзистенції, оскільки в її результаті відбувається руйнація космосу (впорядкованого, узвичаєного, відлагодженого життя) певної родини (роду). У відомій роботі Дж. Фрезера наводиться картина передбачення пророка Єремії про спустошення Юдеї: “Народ буде вмирати і нікому буде ховати покійників і здійснювати за ними звичайні траурні обряди. І умруть великі і малі на землі сій; і не будуть поховані, і не будуть оплакувати їх, ні терзати себе, ні стригтися ради них” (Єр., 16,6) [61: 442]. Як бачимо, згідно зі звичаєвими канонами багатьох етносів смерть неодмінно повинна супроводжуватись відповідними обрядодіями. Порівняємо українське: *Умер козак та й лежить, та й нікому затужить; Голосить, наче по мертвому* [76: 75, 139].

Водночас відправа поховального обряду за всіма канонами (він, до речі, виявився найконсервативнішим елементом культури через стійкість уявлень, що лягли в основу його формування), “з усякою увагою, щоб не порушити інтересів покійника, не образити його і не зіставити в потребі по щось вертатись до старого житла і до покиненої родини” [7: 146], гарантувала “дружні стосунки” з померлим, страх перед яким для живих переважив архетипне почуття вшанування предків: за народними уявленнями, порушення обрядових канонів (скажімо, невиконання ритуалу принесення обов’язкової жертви померлому) призведе до того, що покійник “не пробачить, а своє візьме” [11: 41].

Про регулятивну функцію поховального обряду щодо наведення балансу в універсумі родини після внесення в нього хаосу смертю

свідчать факти захоронення труни без померлого (це стосувалося випадків, коли людина гинула десь далеко чи пропадала без вісті) з дотриманням усіх визначених звичаєм обрядових норм, як це робиться при справжньому похованні.

Будучи багатоплановим структурним утворенням, обряд залишив свої глибокі сліди (поряд з іншими царинами діяльності соціуму) також і в мові. Тому залучення обрядового дискурсу до етнолінгвістичних розробок у сфері відображення мовними одиницями етнокультурного фону видається нам цілком закономірним та перспективним. Цікавим у цьому контексті виступає з'ясування аспектів відображення українськими поховальнообрядовими фразами етнокультурної семантики. Як показують наші спостереження, багато поховальнообрядових номінацій виступили генотипами відповідних обрядових фразеологізмів. Розглянемо деякі з них.

Обрядовий етап підготовки людини до останнього на цьому світі ритуалу відображає фразеологічна одиниця (далі — ФО) **дбати про ладан і домовину** — “готуватися до смерті” [60: 161]. Опис цієї обрядодії зафіксовано в етнологічних записах: *“Тодив за десять до смерти покійний панотець (царство их души!..) зробили собі домовину; горбатой не хотили, а таку — з дошкою, з лисковими колками, та й латку вкинули в рижку (щоб души полегкість була виходити на страшний суд); дубову та просторну, та й лягли в ню, та й попробовали, чи не буде коротка або вузька. “Гарна, — кажуть нам, — хата, буде вична!” Потім поставили ии у комори, та й насипали повну самои кращои пшеници, та ту пшеницю кожен год старцям и роздавали, а новою насипали уп்யать”* [75: 202]. Очевидно, ритуал підготовки домовини ще за життя — явище хронологічно раніше, оскільки в записах Чубинського повідомляється, що виготовлення домовини задовго до смерті трапляється доволі рідко [Там само], а нерегулярність обрядодії свідчить про її відмирання.

Про наближення кінця чийогось життя народна свідомість робить висновок, апелюючи до обрядової концептосфери. Порівняємо щодо цього фразеологізм **скоро вже коржики будуть** “про наближення чиєїсь смерті”, який М. Номис етимологізує так: “Се б то, вмре зато. Коржики роздають за душу, під церквою або в хаті, найпаче дітям [76: 369]. У тій же збірці М. Номиса натрапляємо на сталі вислови, що передають ритуал поминального дарування: *“На вареника та помъяни чоловіка Каленика!” — “Чорт би твого батька з Калеником, попік руки вареником!”; “На, дідусю, панпушку, та помъяни дочку Марушку!” — “Бодай чорти твого батька з Марушкою, попік руки панпушкою!”* [76: 527]. У записах поховального обряду П. Чубинським повідомляється про роздавання солодоців під час руху жалобної процесії: “...кто-нибудь из пожилых, идя за гробом до могилы, раздает “коржики з медом и бублики” [75: 203]. Про чийось скору смерть сигналізує також семантика ФО **сорочка цвинтаром смердить**, до складу якої входить реалема “цвинтар”, що функціонує у

фразеологізованому контексті сталого вислову *Сорочка цвінтаром смердить, а ще б танцювалось* [76: 547]. Близьку семантику мають ФО *скоро лапті сплетуть, скоро будуть лапті* “скоро хтось помере” [60: 161], внутрішня форма яких відображає ритуал взування померлого (Пор. “Як умре чоловік, то його обмивають и кладуть на його все те, в чим ходив. *На ноги надивають йому постолы, а на голову шапку*” [75: 197]).

Спосіб подолання відстані до сакрального місця переходу померлого до іншого світу відображає цілий ряд українських фразеологізмів. Серед них — ФО *посадовити на санки (на саночки)* репрезентує зв'язки з реліктовим обрядовим способом поховання, який дослідниця поетики поховального обряду О. Седакова називає “легендарним давнім обрядом убивання старих” і кваліфікує як український [33: 230]. За свідченням відомого фразеолога В. Ужченка, “на Русі раніше покійників *ховали на санях*, навіть улітку. Волоком тягли їх на горб, обкладали хмизом, оббризкували півнячою кров'ю і запалювали” [58: 56]. У літописах знаходимо описи згаданих обрядодій: “В літо 1015... загорнули Володимира в килим... Потім, *поклавши його на сани*, відвезли й поставили у десятинній церкві, яку він сам збудував”; “В літо 1078. Тіло ж убитого Ізяслава взяли і повезли в човні, і вийшов назустріч йому весь Київ. *Поклали його на сани* і з печальними співом *повезли в місто*” [Там само]. Порівняємо щодо цього білоруський діалектний вислів *глядзець на паповы сани* — “погано себе почувати, готуватися до смерті”. Етнокультурний фон аналізованого фразеологізму підтримується фразеологізованими формулами, вміщеними у збірці М. Номиса: *Не в свої сани вліз та Сання ізда — ангельська ізда, але дідчий виворот* [76: 427, 504]. Отже, в системі одного з різновидів поховального обряду реалема “сани” виступала своєрідним “засобом транспортування” небіжчика до місця переходу до іншого світу. Ця обрядова особливість відображена українським фразеологізмом *посадовити на санки (на саночки)*.

Фразеологізм *вирядитися на той світ* — “померти” (“*Ну що ж, пане доне Луїсе, іншої ради нема — наберіться терпіння та вертайтесь мерщій додому, як не хочете вашмость, аби татко ваш, а мій пан, на той світ не вирядився*”) [71: 389] відображає один з поховальнообрядових канонів, відповідно до якого померлого одягали у найкращу (як колись казали на Україні, “празничну”, одягу), про що знаходимо інформацію у матеріалах П. Чубинського: “*Померлого обмивають і потім одягають в кращу святкову одягу*” [75: 191]. Смерть — це дорога, а в дорогу українці завжди одягаються у найкраще.

Внутрішня форма частини українських поховальнообрядових фразем відбиває особливості обрядового розташування тіла померлого та його органів. До таких ФО належить фразема *руки згорнулися* “хто-небудь помер” (“*Так вік вкоротився... Згорнулися руки, Що й камінь змогли б чарувать*”) [70: 769]. Генотип цього обрядового фразео-

логізму уміщують українські голосіння: *“Мамко моя, зозулько моя,... / Нащо сьте свої ручки навхрест склали”* [7: 154]. Наявний він і в записах похорону П. Чубинським: *“Молчишь, сложивши ручки; идешь на встречу Спасителю, и твои уста уже славословят Его. Ты уже не здесь, а там, там ликуешь со святыми”* [75: 193].

Поховальнообрядовий фразеологізм *витягти (витагнути, простягти, простягнути, протягнути, випростати) / витягати (витагувати, простягати, випростувати) ноги* наділений конотацією зневажливості і має значення “померти (про людину)” (*“Ген скільки дурних, що тягнуться, тягнуться, піт їм очі заливає, вони його злизують, а потім — бац — простягнув ноги, нічого вже йому не треба”*) АБО “здохнути (про тварину)” (*“Візьмеш моїх пару коней, бо і їм тут не солодко. Того й дивись, що ноги простягнуть”*) [70: 110] (пор.: *витагнути ноги* — “гинути, помирати” (*“Як фіурер ваш / В кінці дороги / Прийняв пілюлю й витяг ноги”*)) [45: 49]. Генотип цього фразеологізму теж виступає фрагментом опису ритуального розташування органів тіла померлого. Порівняємо щодо цього уривок з голосіння: *“Мамко моя, зозулько моя, / Що сьте свої ніжски зложили”* [7: 154].

Іншим фразеологізмом аналізованого типу є *заплющувати (закривати, замикати і т. ін.) / заплющити (закрити, замкнути і т. ін.) очі*, який означає “умерти” (*“Хіба ти не бачиш, яка я стара? Мені в домовину лягати пора. Як очі закрию, що буде з тобою”*) [70: 316]. Знаходимо його і в словнику Грінченка: *заплющити очі* — “умереть” (*Тоді я тебе забуду, як очі заплющу”*) [44 II: 81]. Як свідчать етнологічні записи, у процесі обрядової підготовки померлого до поховання його *“кто-нибудь из родных следит за тем, чтобы у покойника глаза были плотно закрыты; если же они закрыты не совсем, то значит, что еще кто-то умрет в том доме. Проверь это повсеместное”* [75: 191]. Генотип аналізованого фразеологізму наявний у текстах голосінь: *“Мамко моя, зозулько моя, ... / Нащо сьте свої очка зажмурили”* [7: 154]; *“Отец и мать покинуты тобою, отец и мать проливают горячие потоки слез. Они перестанут плакать, когда очи их высушатся и закроются навеки. Тебе бы следовало схоронить меня. О, лучше бы я не видела божьего света”* [75: 193]. Образну підтримку аналізованому фразеологізму надають народні прикмети та приказки. Так, у роботі М. Номиса зафіксовано одиницю *“Не на вмірущого!”* і дається її тлумачення: *“Як у мерця очі не заплющені — на вмірущого, а заплющені — ні”*, а також приказку *“Умер та й дивиця!”* [69: 51, 372]. Пор.: *Ото вже не люблю, як хто вмере, та ще дивиця* [69: 249].

Генотипом фраземи *лягти вздовж лави (на лаву, на лаві, на столі і т. ін.)* — “померти” (*“З такої страви ляжеш вздовж лави”*) [70: 455], а також синонімічної їй *лежати на лаві (на лавці, на столі)* — “померти, бути покійником” (*“Далі з'являвся голубий ряс, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати... а хто не*

встигне — тому на той рік рясту не топтати, **на лаві лежати**”) [70: 419 – 420] виступає назва однієї з похоронних обрядодій, опис якої знаходимо в матеріалах П. Чубинського: “Покойника, после смерти омытого и одетого в чистое белье, **кладут на лавке**, под тою стеною, где два окна. В головах ставят зажженную свечку, а на окне стаканчик с чистою водою. Крестьяне верят, что душа может возвратиться к телу покойника в продолжение трех дней после смерти — она в это время пьет воду”; “Погребение помолвленной невесты весьма трогательно. Ее одевают в нарядное платье, как под венец, голову убирают цветами и потом **кладут на стол**, подле окна, вокруг зажигают свечи; в головах читают псалтырь”; “При похоронах детей в Каневском уезде отличительная черта от прочих местностей та, что **на столах кладут** только тех детей, которые не достигли еще шестилетнего возраста. Если же ребенку исполнилось шесть лет, то его **кладут на лавках**” [75: 192]. Фольклорний дискурс теж фіксує генотип аналізованого фразеологізму: “Той чоловік як прыгнав додому волив, ввійшов в хату и баче, що жинка его **лыжить мертва на лави**” [28: 367].

У синонімічних зв'язках зі згаданою ФО перебуває фразема з конотацією зневажливості **витягтися (витагнути) вздовж лави**, що означає “померти (про людину)” (“Але я колись таки сплишу твою шкуру вздовж і впоперек! — у жовтих очах густішає злоба. — То й сам **вздовж лави витягнешся!** — стиснув сухий кулак”) [70: 110].

Отже, генотипи згаданих фразеологізмів фігурують як назви обрядодій, які вчинено над тілом небіжчика для надання йому статусних ознак: перерахунок зовнішніх характеристик померлого, яких він набув уже як об'єкт обрядового дійства, виступають символами його нового статусу.

Походження фразеологізму **винести/виносити ногами вперед (наперед) кого** — “умерти або поховати кого-небудь” (“Якщо живим не можна вийти звідси — **вперед ногами винесуть мене**”) [70: 96] закорінене у здійсненні ритуалу “прощання” небіжчика з хатою, що був пов'язаний з культом померлих предків і виступав складовою частиною похоронного обряду: померлого виносили ногами вперед, щоб він уже не повернувся [23: 228]: “Покойника из избы **выносят ногами вперед** и при выносе «домовиною» стучают трижды о порог — “семьянин одкланяется послідний раз семьи” [75: 203].

Одним з двох значень фразеологізму **розбити (побити) глек (глека, горщик, горщика, макітру і т. ін.)**, окрім “розірвати, порушити дружні стосунки, посваритися”, є також і “розірвати сімейні узи; розлучитися” [70: 743 – 744]. Це значення пов'язується з обрядодією, яка виконується в системі поховального обряду: “В приднестровских деревнях при выносе мужа из дому жена **бьет** новий **горшок** и по всему двору посыпает овсом” [75: 203]. На думку В.Ужченка, “цим позначається запад господарства після смерті чоловіка” [60: 293].

Фразеологізм *ставити / поставити хрест* має два значення: “1. Переставити покладати надії на когось, щось, думати, згадувати про кого-, що-небудь (*І сей туди ж, докоряє! Я ж йому писала: поставте наді мною хрест! Чого ж йому ще треба?*); 2. Переставити займатися чим-небудь, робити щось” (*Порфірові стало тоскно на душі. Піти б у школу та сказати: — Ось я вернувся й на минулому ставлю хрест!*) [70: 857]. Отже, як видно, обидва цих значення сигналізують про завершення чогось, якоїсь певної дії. Саме таку семантику має однойменна похоронна обрядодія, виконувана після закопування гробу з тілом: “*плач матери ужасен: она кричит и вырывается из рук поддерживающих ее, но вот гроб засыпан уже, тогда в головах покойницы вкапывают большой деревянный крест*”; “*гробокопатели остаются на могиле до тех пор, пока не засыпят могилы и не поставят на ней деревянного креста*” [75: 204, 205]. Як видно, обрядодія “закопати/поставити хреста” має семантику закінчення. Назва цієї обрядодії виступила генотипом відповідного фразеологізму.

Цікавим з погляду своєї внутрішньої форми виступає фразеологізована формула *вистися в човні* (або: в дубі) [69: 576] — “випишся після смерті”. У матеріалах казкового епосу знаходимо ілюстрації давніх народних вірувань, відповідно до яких смерть уявлялася як сон (“*Два королевича*” [13: 285]; “*Настасья Прекрасная*” [13: 303], “*Іван Богданець*” [14: 162]). На зв'язок смерті і сну вказує Л.Дунаєвська, яка вважає, що “мотив сну — як мотив смерті і відродження — споріднений з давньоміфологічним мотивом вмираючого і воскресючого божества”, він “сягає генези тотемного покровителя, здатного воскресити посвяченого у світ предків” [10: 387].

Одним з численних архаїчних способів захоронення було поховання у човнах: оскільки, за прадавніми віруваннями, царство мертвих, куди необхідно було відправлятися душі після смерті людини, розташовувалось за морем (океаном), то й дістатися до нього можна було тільки на човні. Звісно, така обрядова функція човна могла виникнути й утрадиційнитися у народів мореплавного способу життя. Звідси — казковий летючий корабель: “*Дурень прокинувся, коли гляне — аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а паруси шовкові так і понадимались — тільки летіти! От він, недовго думавши, сів на корабель, той корабель знявся й полетів... Як полетів та й полетів — нижче неба, вище землі — й оком не зглянеш!*” [14: 94]. Він, як і крилатий кінь, що у міфології та фольклорі теж виступав засобом подолання шляху до царства мертвих (того світу), розвинувся з птаха, можливо, через етап спалювання чи підняття на поміст. До речі, човен теж міг мати форму птаха, як обрядова хатина в обряді ініціації мала форму змія. В. Пропп свідчить про існування форм поховання на деревах та у стволі дерева [32: 176 — 180].

Як свідчать українські історичні лексикографічні джерела, слово “дубь”, окрім прямого, мало також значення “большая выдолб-

ленная изъ цѣльнаго дерева лодка“[5: 125]; “большая лодка, выдолбленная изъ дерева“[44 I: 451]. Ці уявлення та архаїчні обрядодії лежать також і в основі внутрішньої форми ФО *до свого берега причалив навіки* (“умеръ”) [44 III: 451].

У пізніші часи останню свою дорогу небіжчик міг долати у двох варіантах: його або везли на волах, або несли на марах. За свідченням П. Чубинського, “якщо кладовище далеко, то тіло покійника ставлять на віз і везуть на волах; якщо близько, то несуть на марах” [75: 203]. Марами називаються “поховальні ноші” [33: 223]. Цю обрядову форму “транспортування” тіла небіжчика відображає фразеологізм-прокльон **бодай (чи щоб) на марах винесло (винесли) кого**, який “уживається як побажання комусь смерті” (“**Бодай уже на марах винесли або мене, або її, бо ми ніколи не помиримося!**”) [70: 96]. У Словнику Б. Грінченка, крім згаданого, (*Щоб тебе на марах винесло!* “желаю тебѣ смерти (проклятіє)”) [44 II: 406] зафіксовано також сталий вислів **щоб тебе на дрюччі винесли!**, значення якого подається як “пожеланіє смерті” (дрюччя — толстыя палки) [44 I: 450]. Про місце, до якого несуть на марах, говорить в паремії “*як візьмуть на мари та понесуть до ями*” [69: 269]. Форма цих фразеологічних одиниць відображає обрядову дійсність, а в значенні використано обрядову символіку. Порівняємо щодо цього вислів з Номисової збірки “*Жаль батька, та вон несуть*” [69: 185], який уміщує фонову інформацію про спосіб пересування небіжчика до місця вічного спочинку (“несуть”). Образно подає дорогу до могили дискурс української загадки: “*Бігуниці біжять, ревуниці ревають, сухе дерево везуть (мертвяк)*” [69: 651].

Серед побажань смерті комусь у Словнику Грінченка зафіксовано фразеологізовану формулу **щоб тебе очеретиною зміряли** і наведено фонову інформацію, у якій походження вислову виводиться з “обычая мѣрять мертвеца камышиною” [44 III: 81].

Іншим побажанням смерті, походження якого корениться в поховальному обряді, виступає фразеоформула **щоб, бодай подзвонилося!** — “пустъ зазвонять (надъ тобой мертвымъ)” — (*Що не по їх, зараз: “щоб і подзвонилося, щоб і закурилося!*”) [44 III: 240]. Оповіднення церковними дзвонами про смерть якогось члена громади здійснювалось уже в християнські часи. Раніше знаками оповіщення виступали розпалювання вогнища перед двором померлого, вивішування на вікнах білих хусток, звуками трембіти [17: 178]. Факт смерті активував у соціумі відповідні стереотипи соціонормативної культури, призводив до зміни культурно-побутової символіки й атрибутики, перетворюючи хату, де був померлий, на сакралізовану територію: дівчата у такій хаті ходили з розпущеним волоссям, а чоловіки — без головних уборів; віталися тут не звичайним “добрий день”, а ритуальною формулою “здорові будьте” [28: 200].

Обрядовий спосіб оповіщення громади про чиюсь кончину за допомогою дзвону мотивував цілий ряд “дзвонових” фразеологізованих формул: **по душі дзвонити** “звонить по мертвомъ” [44 I: 460];

дзвонять по душі “сповіщають про чиюсь смерть” (*Царство небесне, вічний спокій переставшійся душі* (кажуть, як почують, що **дзвонять по душі**) [69: 372, 55]; *кивати дзвонами* “звонить” (*За шинкаром молоденьким дзвонами кивають, а шинкарку Явдосеньку кінми ростягають*) [44 II: 236]; *дати на дзвони* “заплатить, чтобы звонили по умершемь” (*Дали на дзвони й панахиду*) [44 I: 355]; *давати на подзвіння* [75: 192] “заплатити за оповіщення про смерть”.

В етнологічних записках знаходимо свідчення і коментарі щодо призначення і функцій аналізованої обрядодії: “Если кто долго «ко-нае» и при этом сильно мучится, звонят «по души» и «дают на подзвине». (...) Во времена козачества, и даже в недавнее время, тому назад лет 25, похороны сопровождалась всеми жителями. Если кто умирал, звонили по душе в колокол протяжно и заунывно. (...) Когда умирает кто-нибудь, то родные сейчас бегут к пономарю и просят его **позвонить по душе покойника**” [75: 191 – 192].

У текстах голосінь народна уява образ дзвону перекодовує із засобу сповіщення про смерть на засіб повернення померлого з лімінального стану до світу живих “**Задзвоніть дзвони, задзвоніть, / Та мою мамку збудіть!**” [7: 154].

Походження побажання **тут тобі й хата!** (“туть тебѣ и смерть, тут тебѣ и конець”) Б. Грінченко виводить з обрядової опозиції “хата (могила) — курінь (дім): ”Въ Подоліи **хатою** называють иногда могилу, а домъ тогда **курінем**. **Хати** наші на цвинтарі, а вас просять до **куріня**...” [44 IV: 388]. Іншу опозицію маємо у записках Чубинського, де протиставляється “стара” і “нова” хата. Так, наступного дня після смерті когось із членів родини йдуть до сусідів чи далеких родичів, щоб запросити робити домовину та копати яму: “**Прийдить, будьте ласкави, до нас, та поможете построиць моему батькови (чи матери) нову хату; не схотив у старий жить...**” [75: 202]. Взагалі ж, теза про те, що могила носіями архаїчної (обрядової) свідомості уявлялась як дім (домовина) — житло померлого — досить поширена в археологічній літературі; вона впливає з характеру конструкції та облаштування місця поховання [35: 31]

Залишки поминального обіду, які забиралися духовенством та жебраками, називалися **хавтурами**. Так іноді жартома називали і сам поминальний обід. З цією особливістю обряду поминання Б. Грінченко пов'язує появу ФО **хавтури справляти** “давать поминальный обѣдъ по умершемь” [44 IV: 383]. У словнику П. Білецького-Носенка слово “хавтура (хаптура)” пов'язується з “хабарем”. Ці синоніми мають значення “Взятки. Лихва. Мзда. Лихоимство” [5: 373].

Отже, як свідчать проведені спостереження, у фразеологічній системі української мови наявні фразеологічні одиниці, що перебувають у мотиваційних зв'язках з традиційною похоронною обрядовістю. Внутрішня форма таких ОФ відображає стереотипи сакралізованої поведінки, визначеної обрядовими канонами. У них реалізується специфіка національного світосприймання. Символічна природа

обрядової реальності детермінує появу обрядових фразеологізмів, генотипами яких є переважно назви обрядодій та конструкції з реалемами — обрядовими речами, наділеними сакральною символікою.

У процесі виконання поставлених на початку статті завдань фокус дослідницької уваги зосереджувався на вербальному плані обряду (обрядовому дискурсі), що виступив контекстом (разом з акціональним його планом) викристалізації певних складених обрядових номінацій в одиниці вторинного семіозису — обрядові фразеологізми, які маніфестують архетипи обрядової свідомості. У цьому полягає безсумнівна перспективність розроблюваної тематики.

1. *Багмет А, Дащенко М, Андрущенко К.* Збірка українських приказок та прислів'їв: з репринтного відтворення вид. 1929 р. — К., 2004. — 224 с.
2. *Байбурин А.К.* Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб., 1993. — 238 с.
3. *Байбурин А.К.* Фольклор обрядовый // Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1991. — С. 144 — 146.
4. *Березович Е.Л.* К этнолингвистической интерпретации семантических полей // Вопросы языкознания. — 2004. — № 6. — С. 3 — 24.
5. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови. Підготував В.В. Німчук. — К., 1966. — 424 с.
6. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К., 1993. — 590 с.
7. *Геннеп А.* Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. — М., 1999. — 198 с.
8. *Гнатюк В.* Остатки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1992. — С. 383 — 406.
9. *Грабовська І.* Філософія українського буття // Українознавство — 2005. Календарщорічник / Упорядн. В. Піскун, А. Ціпка, О. Щербатюк. — К., 2004. — С. 60 — 68.
10. *Грушевський М.С.* Історія української літератури: В 6 тт. 9 кн. Т. 1. / Упоряд. В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Приміт. Л.Ф. Дунаєвської. — К., 1993. — 392 с.
11. *Давидюк В.Ф.* Кроковеє колесо: Нариси з історичної семантики українського фольклору / НАН України. Ін-т народознавства. — К., 2002. — 187 с.
12. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. — К., 2001. — 334 с.
13. *Драгоманов М.* Малорусские народные предания и рассказы / Свод М. Драгоманова. — К., 1876. — XXV. — 436 с.
14. *Дунаєвська Л.Ф.* Українська народна проза (легенда, казка): Еволюція епічних традицій / Київськ. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1997. — 410 с.
15. *Еремін В.И.* Ритуал и фольклор. — Л., 1991. — 206 с.
16. Етнічна історія давньої України / П.П.Толочко, Д.Н.Козак, О.П.Моця та ін. — К., 2000. — 276 с.
17. *Жайворонок В.В.* Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2007. — 262 с.
18. *Зварич І.М.* Архетип і основа художньої традиції: Конспект лекції. — Чернівці, 2005. — 47 с.
19. *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. — М., 1991. — 507 с.
20. *Иванов П.В.* Народные рассказы о доле // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1992. — С. 342 — 374.
21. *Івановська О.П.* Український фольклор як функціонально-образна система суб'єктності. Монографія — К., 2005. — 228 с.

22. Коваль В. Украинская этнофразеология: проблемы интерпретации // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців. — К., 2002. — С. 193 — 196.
23. Козяр С. Українська родинна обрядовість. Віхи людської долі: весілля, похорон. — Хмельницький, 2000. — 72 с.
24. Кононенко В.І. Етнологічні засади вивчення української мови // Українська мова в освіті. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції “Українська мова в освіті”. — Івано-Франківськ, 2000. — С. 43 — 56.
25. Кононова О. А. Отголоски мифов и суеверий древних германцев в современной немецкой фразеологии // Проблемы идиоэтнической фразеологии: Доклады на межвузовском семинаре «Идиоэтническая фразеология романских, германских и славянских языков», 10-11 ноября 1999 г. — СПб., 2000. — Вып. 3. — С. 33 — 41.
26. Копаниця Л. Метапонягійна модель української ліричної пісні. — К., 2000. — 504 с.
27. Лановик М.Б., Лановик. З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. — К., 2005. — 591 с.
28. Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1992. — С. 52 — 169.
29. Міфи України. За кн. Георгія Булашева “Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях”. — К., 2006. — 383 с.
30. Мокиєнко В. Українська етнофразеологія в загальнослов'янському висвітленні // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців. — К., 2002. — С. 379 — 385.
31. Мокиєнко В.М. От автора // Бирих А.К., Мокиєнко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. — СПб., 1999. — С. 5 — 14.
32. Пінчук О.Ф. Нариси з етно- та соціолінгвістики. — К., 2005. — 151 с.
33. Пономарьов А.П. Сім'я і родинна обрядовість // Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. — К., 1993. — С. 175 — 202.
34. Пономарьов А.П. Сім'ейні звичаї і обряди // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В.Косміна та ін. — К., 1993. — С. 166 — 181.
35. Пономарьов А.П. Царина народної уяви та її класичні розробки // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1992. — С. 5 — 24.
36. Потебня О.О. Естетика і поетика слова: Збірник. — К., 1985. — 302 с.
37. Протт В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — М., 2000. — 336 с.
38. Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. — М., 2004. — 319 с.
39. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) — К., 1999. — 148 с.
40. Скиба Л. Світогляд племен Середньої Наддніпрянщини на рубежі нової ери. — К., 1992. — 50 с.
41. Скрипник Г. Царина народної уяви та вірувань // Українці: історико-етнографічна монографія: У 2 кн. / Л.Артюх, В.Балушок, В.Борисенко та ін. — Опішне.: Укр. народознавство, 1999. — Кн. 2. — 1999. — С. 257 — 574.
42. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. — К., 1973. — 280 с.
43. Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. — М., 1994. — 270 с.
44. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4 тт. — К., 1996 — 1997.
45. Словник українських ідіом. Уклав Удовиченко Г.М. — К., 1968. — 464 с.
46. Смерчко А.А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу: Автореф... кандидата філол. н.: 10.02.01. — К., 1997. — 22 с.
47. Соколова В.К. Об историко-этнографическом значении народной поэтической образности (образ свадьбы-смерти в славянском фольклоре) // Фольклор и этнография: Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. — Л., 1977. — С. 188 — 195.

48. Соколова В.К. Об этнографических истоках сюжетов и образов преданий // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов: Сб. науч. тр. — Л., 1984. — С. 132 — 137.
49. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993. — С. 248—258.
50. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — 288 с.
51. Тишков В.А. Единство и многообразие культур // Народы и религии мира: Энциклопедия. — М., 1999. — С. 5 — 14
52. Тищенко О. До проблеми міжобрядового стереотипу у слов'янських мовах // Проблеми слов'язнавства. — 2000. — Вип. 51. — С. 149 — 158.
53. Токарев С.А. Ранние формы религии. — М., 1990. — 622 с.
54. Толстая С.М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии // Фразеология в контексте культуры. — М., 1999. — С. 229 — 234.
55. Толстая С.М. Ученая проза поэта // Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. — М., 2004. — С. 3 — 11.
56. Толстой Н.И. Избранные труды. (Язык. Семиотика. Культура). — Т.1.: Славянская лексикология и семасиология. — М., 1997. — 520 с.
57. Толстой Н.И. К реконструкции праславянской фразеологии // Славянское языкознание: VII Международный съезд славистов. Варшава, 1973. Докл. сов. делегации. — М., 1973. — С. 272 — 293.
58. Толстой Н.И., Толстая С.М. Заметки по славянскому язычеству. 5. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах // Славянский и балканский фольклор: обряд, текст. — М., 1981. — С. 44 — 120.
59. Топоров В.Н. Космогонические мифы // Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 тт. — М., 1982. — Т. 2. — 1982. — С. 6 — 9.
60. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифологического: Избранное. — М., 1995. — 623 с.
61. Топоров В.Н. Предисловие // Евзлин М. Космогония и ритуал. — М., 1993. — С. 7 — 30.
62. Трошина Н.Н. Введение // Этнокультурная специфика речевой деятельности. — М., 2000. — С. 5 — 7.
63. Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингв. исследование. — М., 1991. — 269 с.
64. Ужченко В.Д. Историко-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореф... доктора філол. н.: 10.02.02. / Дніпропетровський ун-т. — Дніпропетровськ, 1994. — 34 с.
65. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. — К., 1988. — 279 с.
66. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. — Луганськ, 2003. — 262 с.
67. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. — Луганськ, 2005. — 400 с.
68. Українські народні казки: Для мол. та серед. шк. віку / Упоряд., передм. та адаптація текстів Л.Ф.Дунаєвської. — К., 1992. — 415 с.
69. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М.Номис / Упоряд. М.М.Пазяк. — К., 1993. — 768 с.
70. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. — К., 1993. — 980 с.
71. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. — К., 2002. — 735 с.
72. Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом завете. — М., 1990. — 542 с.
73. Хмельовський О.М. Теорія образотворення: Кн. 2. Образологіка системи бог і Бог. Кн. 3. Категорія образу. — Луцьк, 2002. — 352 с.
74. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія. — Дніпропетровськ, 1998. — 324 с.
75. Чубинський П. Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. / С.К.Горкавий, Ю.О.Іванченко (упоряд). — К., 1995. — Кн. 2. — 224 с.

Vyacheslav Vasylchenko

RITUAL MOTIVATIONAL CONNECTIONS OF UKRAINIAN ETHNIC IDIOMS
(a study of the funeral phraseological units)

Phraseological units of the Ukrainian language, an origin of which relates to the traditional funeral ceremonies, are considered in this article. The inner form of such units reflects the stereotypes of the sacred behavior, determined by ceremonial canons. The specific character of national perception of the world is realized in them. The symbolic nature of ceremonial reality determines the appearance of ceremonial idiomatic expressions originated from the names of the ceremonial acts.

Keywords: archetype, realem, funeral ceremony, phraseologism, ceremonial act.

Відомі постаті про мову

Південноруська мова, якою розмовляли наші перші літописці, котрі ніби в ковчег від потопу часу вберегли заповіт прабатьків Руського царства до нащадків, південноруська мова. Якою батьки наші оспівали в думках своїх життя і славу Південної Русі, усїєї священної колиски могутнього Царства, – мова, якою, вірогідно, звучали промови князів київських, прабатьків наших царів православних, слова й вирази якої і понині звучать у Святому Письмі. Південноруська, кажу, мова з дня на день забувається і вмовкає, і – прийде час – забудеться і вмовкне.

І слова її тільки, можливо, в тужливих піснях долетять до нащадків, і слова її знайдуть нащадки в темних для себе місцях літопису, подивуються на цих рідних незнайомців, назвуть їх недоглядом переписувача і виправлять.

Проте можливе й таке, що в часи зневаги південноруської мови любов до неї прокинеться. Хто ж збере, як добрий син прах батьків своїх, залишки південноруського слова, яке зникає? Їх розсіяно від Вісли до Кубані.

Уже світла увага уряду і освічених людей благовісною зіркою засяяла над світом Слов'янщини, і жодна риса народності не зникне, жодна будова мови не зруйнується, жодна православна думка не вмере бузплідно в цьому світі. У журналі, який діяльно утврджує ґрунтовну освіту в нашій батьківщині, уже покладено перші кроки розробки південноруської мови, і, мабуть, ці перші кроки – початок, але не кінець наших вітчизняних досліджень з цього предмета.

Метлинський А.Л. 1839

УДК 8Г373.46.23

Людмила Туровська (м. Київ)

ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ НАЗВ ОСІБ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті зроблено спробу проаналізувати різні ступені термінологізації назв осіб за видом діяльності, належністю до певного колективу, політичної партії, за місцем проживання тощо.

Ключові слова: *термін, термінологізація, лексико-семантична група.*

Назви осіб складають значну частину словника будь-якої літературної мови: людина завжди була об'єктом прискіпливої уваги оточуючих, і її різноманітні характеристики на основі стосунків з іншими людьми, впливу явищ і предметів дійсності знайшли відображення у тисячах слів. Лексикографічне визначення їх має ідентифікатори: *особа, людина, робітник, працівник, спеціаліст, народ, прихильник, той, хто* та ін. В українському мовознавстві дослідники звертали увагу на різні аспекти цієї тематичної групи: історію виникнення, лексико-семантичні особливості, генетичну характеристику тощо [1; 3; 5; 12]. Однак, залишилися поза увагою проблеми термінологічного характеру: чи всі назви осіб є термінами? Які властивості отримує слово в процесі термінологізації? Чи можна встановити ступінь термінологізації у різних назв осіб?

Термінологія складає особливу сферу літературної мови, функціонуючи в сферах науки і техніки. З огляду на це, за основу взято визначення терміна як слова або словосполучення спеціальної сфери вживання, що є назвою спеціального поняття і вимагає дефініції [4: 15]. Для визначення ступеня термінологізації того чи того поняття, коротко зупинимось на відмінностях терміна від загальноновживаної лексеми.

Від літературної лексики термін відрізняє, по-перше, його дефінітивна функція: «Загальновідомо, що перш за все слово виконує

номінативну, або дефінітивну, функцію, тобто, або є засобом чіткого позначення, і тоді воно — простий знак, або засобом логічного визначення, тоді воно — науковий термін» [2: 16]. Дефініція — це «логічна операція, у процесі якої розкривається зміст поняття» [9: 355]. Визначити поняття — це передусім визначити межу, що відділяє предмети, охоплені цим поняттям, від усіх подібних, виділивши його істотні ознаки. По-друге, специфікою терміна є сфера його вживання: «Термінологія — це властивість науки, техніки, політики, тобто сфер інтелектуально організованої соціальної дійсності», — зазначав О.О. Реформатський [11: 80]. Спеціальні сфери функціонування термінів передбачають організацію, тобто контроль і керування в галузі використання слів. По-третє, термін системний, тобто взаємообумовлений іншими словами певної сфери вживання. Форма і зміст терміна залежать від характеру термінополя: дефініція терміна визначається розвитком понять спеціальної сфери знань і практики, мовна оболонка — системними засобами термінотворення.

Усі названі ознаки можуть виявлятися в слові неоднаковою мірою: чіткість відмежування терміна від слів загальноновживаної мови, спеціалізація сфери вживання, системність виявляються по-різному.

Т.Л. Канделаки у системі значень науково-технічної термінології виділяє такі категорії спеціальної лексики: категорія предметів, категорія процесів, категорія станів, категорія режимів, категорія властивостей, категорія величин, категорія одиниць вимірювання, категорія наук та галузей, категорія професій і занять [7: 10]. Як бачимо, автор відносить назви осіб за професією до системи науково-технічної термінології.

Іменники на позначення назв осіб, як правило, розподіляються на такі семантичні групи: а) назви осіб за видом діяльності: *бурильник, вальцювальник, будівельник, бомбардувальник*; б) назви осіб за предметом, що визначає їхню професію: *альтист, аквалангіст, апаратник, барабанник, скейтбордист, валютник*; в) назви осіб за домінують ознакою, властивістю: *безхатник, грубіян, страждалець, новосел, розпусник, пустун*; г) назви осіб за походженням, країною, належністю до певного народу: *американець, росіянин, австралієць*; ґ) назви осіб за їхньою належністю до певної політичної партії, суспільної організації, закладу: *анархіст, скінхед, абстракціоніст, комуніст, б'ютівець*.

Більшість слів всередині цих груп об'єднується обмеженим набором суфіксальних моделей, а це дає підстави говорити про їхню формальну спорідненість. Спільність змісту виявляється в узагальненому словотвірному значенні «той, хто..», яке підтримується граматичною семою предметності, що знаходить формальне вираження в категоріях істоти, роду, числа і відмінка. Винятком є слова іншомовного походження, непохідні та неподільні (зрідка подільні) з погляду сучасної української мови: *агроном* (спеціаліст з агрономії), *дзюбер* (біржовий посередник, який здійснює операції за власний рахунок та може укладати угоди тільки з іншими біржовими посередниками — членами бірж), *андеррайтер* (маклер в операціях з цінними паперами; людина,

яка оцінює страховий ризик), *лайфгард* (вільнонайманий працівник у курортних готелях, який слідкує за безпекою у басейні, на пляжі, на атракціонах, *мерчандайзер* (продавець, який допомагає знайти покупцеві найбільш вдалі речі, що підкреслять його особистість).¹ Такі та подібні слова знаходяться на периферії розгляданих лексико-семантичних об'єднань і можуть відчувати певний тиск мікросистеми, що виявляється передусім у підвищеному ступені членування. Так, функціонування у межах лексико-семантичної групи назв професій осіб і виникнення нових слів сприяли поповненню активних словотвірних засобів елементом **-навт**, виокремлюваним у словах *астронавт* (те саме, що космонавт), *космонавт* (той, хто здійснює політ у космічний простір), *океанавт* (дослідник океану), *гідронавт* (той, хто проводить роботи у воді). Новий словотвірний елемент отримав вузьке словотвірне значення через обмеженість основ, до яких він приєднується: слова з цим компонентом позначають спеціаліста, який працює у незвичному для людини середовищі.

Єдиною категоріальною семою для всіх виділених лексико-семантичних груп є сема «особа», яка значною мірою впливає на характер диференційних сем, задаючи певні аспекти уточнення значення. Типові диференційні семи можуть бути визначені відповідно до наведених раніше лексико-семантичних груп: «діяльність», «предмет», «властивість», «соціальна належність», «належність за місцезроташуванням». Дві останні семи явно пов'язані з однією з названих раніше, оскільки поняття «країна», «місцевість», «народність», «суспільна течія», «суспільна організація», «ідеологічний рух» виражаються іменниками, а, отже, набувають предметності. Можна уточнити класифікації, об'єднавши всі назви осіб всього у три лексико-семантичні групи: «назви за відношенням до діяльності», «назви за відношенням до субстанції», «назви за властивістю».

«Жодна мова не була б здатна виражати кожную конкретну ідею самостійним словом чи кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови обмежені. Мова виявляється змушеною розносити безмежну множину значень за тими чи іншими рубриками основних понять, використовуючи інші конкретні чи напівконкретні ідеї як опосередковані функціональні зв'язки»², — писав В.В. Виноградов [2: 18]. Використовуючи зазначені відношення, можна вичленувати з позиції узагальнення й упорядкування позамовного змісту три ономасіологічні категорії, що об'єднуються спільним ономасіологічним базисом «особа, носій відношень»: «категорія носія відношень до дії», «категорія носія відношень до субстанції», «категорія носія властивості».

¹ Туровська Л.В., Василькова Л.М. Нові слова та значення. Словник. — К.: Довіра, 2008. — 284 с.

² Переклад наш. — Л.Т.

Категорія носія властивості не диференційована, монолітна, оскільки властивість сама виявляється лише як деякий спосіб відношень, а інші категорії диференціюються залежно від характеру вираженого чи не вираженого мовними засобами відношення. При аналізі термінологічної лексики ономасіологічний погляд переважає над аналізом семантики, оскільки завданням термінолога є передусім логічний аналіз, що передбачає виявлення логічних категорій, своєрідних «сходинок пізнання світу» у вигляді гнізда «річ — властивість — відношення» [10: 199].

Оскільки семантика терміна — це дефініція, задана термінопоняттям певної сфери науки чи галузі виробництва, техніки, сільського господарства, дослідник іде від змісту до мовної форми, створюючи чи добираючи з наявних слів найвідповідніше.

Найважливішими особливостями терміна визнаються: однозначність, визначена співвіднесеністю з певною термінологічною системою, стандартизованість відношень до мотиваційного, регулярність більшості моделей, структурна прозорість. Відповідно, щоб довести, що назви осіб, віднесені до однієї з ономасіологічних категорій, є термінами, потрібно: схарактеризувати ті властивості і відношення всередині логічної категорії, які треба позначити у сучасній українській мові; виявити характер тієї терміносфери, до якої ці назви осіб могли б входити; виявити характер словотвірних структур: стандартизованість відношень, регулярність моделей, семантичну прозорість.

Однак всі ці ознаки не можуть бути виражені однаково повно. Ступені наявності і вираження ознаки можуть бути різними, тому, аналізуючи назви всередині кожної з трьох категорій, потрібно виявити слова, які можуть бути названі термінами в повному розумінні цього слова, а також ті назви, які підлягають різному ступеню термінологізації.

Необхідність термінологізації назв осіб, тобто зарахування їх до терміносистеми з певним чітким змістом, зумовлена причинами, що перебувають за межами мовної системи. Проте результат термінологізації має і лінгвістичний зміст. Вхідження слова до термінологічної системи може бути ядерним, центральним або периферійним. Від цього залежить ступінь термінологізації.

Можна виділити кілька ступенів термінологізації: нульовий, тобто повна відсутність термінологізації. У такому випадку слово має значення, що залежить від контексту, належить до неспеціального, загальноживаного словника і не входить до жодної терміносистеми (*плакса, мовчун, приймак, старожил, відлюдок*); *перший*: слово використовується як засіб спеціального позначення, функціонує у відносно замкненій системі професійного мовлення, має варіативний характер без чітко визначеного змісту (*дайвер, блогер, парансихолог*); *другий*: замкнена система позначення понять, більш диференційованих, ніж у загальнолітературній мові, які мають закріплені у спеціальному вжитку зміст (назви рослин, риб, топонімів у діалектах, так звана «народна етимологія»); *третій*: слово використовується як офіційно ви-

знаний кодифікований знак для чітко визначеного, закріпленого у спеціальній літературі, навчальних посібниках, довідниках змісту. За необхідності терміни офіційно-ділової сфери підлягають уніфікації та стандартизації як всередині держави, так і в міжнародних організаціях. Очевидно, що найвищий ступінь термінологізації простежується у слів третього порядку, найнижчий — першого. Чим вищий ступінь, тим більша умовність, штучність утворень.

Найбільший ступінь термінологізації мають назви осіб за професією. Диференціація і розподіл праці покликали до життя чималу кількість нових професій, а, отже, і появу нових назв або використання старих слів з термінологічним значенням (*тіарник, підприємець, політехнолог, рекрутер, селекціонер*). Зазначимо, що такі назви відмежовані від загальноживаних слів. Лише незначна частина з десятків тисяч найменувань професій входить до загальноживаної лексики, основна маса професійних позначень вузькоспеціальна і співвідносна з термінами різних галузей науки, техніки, мистецтва, управління. Окрім того, використання назв осіб за професією поруч із загальноживаними словами часто викликає небажані асоціації.

Ці назви складаються в процесі тривалого становлення виробництва, науки, мистецтва і змінюються залежно від змін соціально-економічних умов, зв'язок з трудовою діяльністю, такою важливою для існування суспільства, робить їх стійкими і соціально значущими.

Назви осіб за професією, спеціальністю, посадою не завжди чітко розмежовуються. Посадова особа, яка здійснює організаційно-розпорядні чи адміністративно-господарські обов'язки є однією з найважливіших ланок державного управлінського апарату. Номенклатура посад співвідносна, а іноді й перетинається з професійним складом: професії і посади можуть збігатися за назвою.

Усі перераховані позначення за постійним, професійно виконуваним, суспільно вагомим заняттям протиставлені назвам осіб за тимчасовим чи аматорським заняттям, з нульовим ступенем термінологізації: *аферист* — людина, яка займається аферами; *гастролер* (крим.) — той, хто здійснює свої злочинні наміри не за місцем проживання, а їдучи до іншого регіону країни.

Терміни — назви осіб за професією, посадою утворюють основу лексико-семантичних груп, ті ядерні структури, за якими моделюються нетермінологічні назви. Чим ближче до центру терміносистеми, тим більший контроль, тим офіційніша сфера використання, тим штучніші утворення. Периферійні утворення не настільки контрольовані.

Услід за В.П. Даниленко, виділяємо білятермінологічну лексику, тобто назви, утворені від термінів або за їхніми моделями, але які виходять за межі терміносистеми, оскільки позначувані ними поняття не властиві певній термінології, а супроводжують її, використовуючись у розмовній практиці [4]. Так, від назв професій у розмовній мові утворюються дієслова *бондарювати* — працювати бондарем, *слюсарювати, вчителювати* тощо.

Зазначимо, що розмежування назв професій, використовуваних в офіційно-діловому мовленні, і розмовними словами закріплюється практикою справочинства.

Можливість громадського контролю, що виявляється у свідомому відбиранні термінів для офіційного використання зумовлює обмеження словотвірних засобів для цієї лексико-семантичної групи. Так, аналіз «Класифікатора професій» дозволяє говорити про обмеження використання суфікса **-щик(-чик)** та тенденцій до регулярного використання компонентів **авіа-, аеро-, гідро-, теле-, електро-, радіо-** при словоскладанні: *аерографіст, аерозольник, гідролог, гідромоніторник, гідрогеолог, гідроакустик, електромеханік, електромонтер, електрослюсар, радіотехнік, радіомонтажник телеграфіст* тощо. Можна помітити регулярне використання суфікса **-іст(-ист)** для називання музикантів (*флейтист, гітарист, піаніст*), суфікса **-ик(-ік)** — учених (*фізик, хімік, історик*).

Назви за професією, посадою, спеціальністю входять до двох ономасіологічних категорій, вказуючи на відношення до діяльності (*водій, давильник, бронювальник*) та відношення до субстанції (*автоматник, машиніст, шаблонник, апаратник*). Переважають назви, що вказують на відношення до субстанції, семантично складніші, оскільки характер таких відношень може бути різноманітним. Невираженими залишаються такі відношення, як «виготовлення» (*карамельник, діжник, медовар, пиріжник, цегельник, словар, ложкар*), «оброблення» (*мідник, морильник, лудильник*), «обслуговування» (*апаратник, мартенник, рентгенотехнік, машиніст*), «вивчення» (*зоолог, лімнолог, міколог, палеонтолог, романіст, ботанік*). В середині терміносистеми ці не виражені мовними засобами відношення уточнюються, конкретизуються. У розмовному мовленні омонімічні термінам назви мають різне значення залежно від того, яке відношення актуалізується в конкретній ситуації: *цукерник* — той, хто любить солодощі; той, хто продає цукерки.

Уплив термінологізації на цю групу лексем виявляється у специфічній сполучуваності: якісні прикметники **хороший, прекрасний** у сполученні з такими назвами вступають у синонімічні відношення з прикметниками **кваліфікований, досвідчений**, отримуючи нові відтінки значення: *хороший модельєр* — кваліфікований, досвідчений модельєр, *прекрасний лікар* — висококваліфікований лікар. У спеціальному вжитку терміни мають обмежену сполучуваність. Переважно офіційна сфера функціонування термінологічних назв осіб за професією підкреслюється сполученням з прикметником **кваліфікований**, іменниками **спеціальність, професія, кваліфікація** тощо. «Дослідження синтаксичної сполучуваності може дати певні критерії для віднесення слів до тих чи інших лексико-семантичних груп» [15: 15]. З погляду сполучуваності до цієї групи можна зарахувати назви на позначення людей того чи іншого професійного колективу: *залізничники* — працівники залізничного транспорту, *машинобудівельники* — працівники машинобудівної промисловості, *метрополітенівці* — працівники метрополітену.

Проте ці та подібні назви не термінологізуються, оскільки функціонують у загальномовному словнику, не мають чіткої дефініції і не входять до ядра жодної терміносистеми. Значення їхні широкі і часто розпливчасті: *автомобілістами* називають і працівників автомобілебудівництва, і водіїв-аматорів, і професійних перевізників. Проте як тільки лексема **автомобіліст** потрапляє до офіційного списку професій і входить до тарифно-кваліфікаційного довідника, їй приписується чітка дефініція, пов'язаний з нею характер праці та її оплата, слово отримує ознаки терміна і стає омонімом відносно розмовного варіанта. Деякі омонімічні термінам загальноживані слова отримують яскраве емоційне забарвлення (*наяц* — поганий актор), що свідчить про певну автономність функціонування спеціальної лексики. Проте набагато більше слів, які у повсякденному житті мають значення, яке спирається на дефініцію терміна. Іноді вони належать до цілого ряду галузей виробництва і характеризують економіку й організацію суспільного життя в цілому: з вузькогалузевих вони стають термінами соціально-економічними і легко запозичаються літературною мовою: *робітник, інженер, директор, капітан, майстер, секретар* тощо.

Отже, назви осіб за їх участю у суспільно корисній діяльності можуть входити до термінологічних систем і отримувати статус термінів, що позначатиметься на їхній мовній формі. Стандартним, регулярним, з чіткою дефініцією офіційним термінам протистоять аморфні за значенням розмовні утворення і лексеми, створені за термінологічними моделями. Літературна мова запозичає зі спеціальних галузей назви професій, спеціальностей, посад, надаючи їм багатозначності й оцінного характеру, розширюючи їхню сполучуваність та асоціативні зв'язки.

Проте спеціальні словники рідко включають назви осіб до свого реєстру. Так, наприклад, словники лінгвістичних термінів не мають дефініцій численних назв осіб за професійною класифікацією: *граматист, дериватолог, лексиколог, синтаксист, фонетист, фонолог, термінолог* та ін., хоча тут же подано терміни **лінгвістика, філологія, граматики** та под. Очевидно, наявність таких термінів і пряме походження від них назв осіб за галуззю наукової діяльності зумовили рішення не включати до словника назви спеціалістів.

Подібна непослідовність в лексикографічній практиці хоча й пояснювана, однак має бути науково обґрунтована. Адже якщо визнати, що всі назви осіб належать до розмовної чи вузькоспеціальної лексики і тому не заслуговують уведення до термінологічних словників, то це означає відмовитися від особистісного фактора у науці й виробництві, знеособити їх. А це суперечить не лише законам побудови людського суспільства, але й законам мови, де особа — одна з найважливіших категорій.

Чітка визначеність основних понять терміносистеми робить відношення всередині неї логічними й упорядкованими, що дозволяє не включати назви осіб до термінологічних словників, оскільки вони мають доволі прозору і регулярну внутрішню форму. Ще одна при-

чина їхнього виключення зі словників — їхня велика кількість. Саме з цієї причини до словників не входять патронімічні назви.

Назви жителів мають другий ступінь термінологізації: вони використовуються поруч з офіційно закріпленими географічними та етнографічними термінами як диференційованіші позначення, необхідні у мовленні, але зайві у суто науковому описі. Позамовні відношення, виражені патронімічними назвами, доволі однозначні: для їхнього тлумачення у словниках використовуються ідентифікатори «народ», «мешканці»: *грузини*, -ів, одн. *грузин*, -а — народ тюркської мовної групи, який складає основне населення Грузії.

Слід визнати, що назви мешканців словотвірно пов'язані з термінологією географії, але функціонують як соціальні терміни переважно у засобах масової інформації. ЗМІ закріплюють один з варіантів назв: *луганчанин*, *киянин*, *вінничанин*. Отже, патронімічні назви утворюють замкнену систему, основою якої є відібрані з народної термінології слова, які за офіційного використання набувають ознак термінів.

Оскільки етнографія — це наука, основним об'єктом якої є народи світу, назви народів та народностей повинні входити до її термінологічного ядра. Помітною є регулярність утворень із суфіксом **-анин** для вказаної лексико-семантичної групи, що виявляється і в появі словотвірних варіантів до назв за місцем проживання: *татарин*, *египтянин*, *кримчанин*. Стандартизованість, регулярність моделей патронімічних та етнографічних назв дають підстави стверджувати, що ця кількісно численна лексико-семантична група зазнає термінологізації. Її ядро складають етнографічна термінологія та назви мешканців, закріплені частим офіційним вживанням, на периферії знаходяться варіанти та діалектні назви, не використововані в офіційно-діловому стилі.

Назви осіб за належністю до колективів (громадських організацій, закладів, суспільних рухів, ідеологічних напрямів) мають найвищий ступінь термінологізації, оскільки супроводжують офіційно прийнятну і закріплену у довідковій та навчальній літературі термінологію. Тісний зв'язок слів цієї групи зі спеціальними об'єктами виявляється в тому, що вони використовуються як похідні основи. Специфіка їхня в тому, що такі утворення, як правило, okazіональні та недовговічні. Чисельні напрямки в мистецтві та літературі зумовили появу великої кількості новотворів, які з часом ставали історизмами: *натуралісти*, *акмеїсти*, *класицисти*, *романтисти*, *сентименталісти*, *футуристи*. Така сама доля спіткає і назви осіб у галузі політичної термінології. У періоди загострення політичної боротьби виникає ціла низка ідеологічних течій, політичних спілок: *опортуністи*, *меншовики*, *більшовики*, *махісти*, *нунсівці*.

Велика кількість назв осіб за належністю до різних колективів підприємств, закладів, спілок з'являється в наш час: *довженківець* — працівник кіностудії імені О.Довженка, *побутовик* — працівник закладу побутового обслуговування, *податківець* — працівник податкової служби.

Потенційно будь-яка назва громадської організації, закладу може стати основою для назви особи. Такі назви виходять за межі термінології і номенклатури підприємств, легко створюються за необхідності.

Назви осіб третього ступеня термінологізації, що позначають належність до певного громадського руху, течії, закладу, як правило, не підлягають упорядкуванню через свою оказіональність та недовговічність.

Зроблені за останні роки спроби уніфікації термінології торкнулися й назв осіб. Насамперед варто вказати на велику роботу з упорядкування системи професійних і посадових позначень у зв'язку зі створенням «Класифікатора професій». Зазначимо, що упорядкування назв осіб потребує передусім уніфікації галузевої термінології, усунення невиправданих варіантів позначення спеціальних понять.

Урахування ступеня термінологізації тієї чи іншої назви особи сприяє чіткішій їх диференціації при лексикографічному опрацюванні.

1. *Борисюк І.* Історія та сучасний стан найдавніших найменувань робітничих професій // Українська термінологія і сучасність: Збірн. наук. праць. — К., 1998. — С. 41 — 48.
2. *Виноградов В.В.* Русский язык: (Грамматическое учение о слове) / 3-е изд. — М.: Высшая школа, 1986. — 640 с.
3. *Годована М.П.* Автохтонні та запозичені назви осіб за видом діяльності в українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. VII. — К., 2007. — С. 99 — 101.
4. *Даниленко В.П.* Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
5. *Дідківська Г.* Назви осіб за професією у сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості) // Мовознавство. — 1969. — № 5. — С. 18 — 23.
6. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К. Довіра, 2006. — 703 с
7. *Канделаки Т.Л.* Семантика и мотивированность терминов. — М.: Наука, 1977. — 167 с.
8. *Класифікатор професій.* — К.: Соцінформ, 2001. — 584 с.
9. *Кондаков Н.И.* Логический словарь. — М.: Наука, 1971. — 656 с.
10. *Панфилов В. З.* Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. — М.: Наука, 1982. — 357 с.
11. *Реформатский А.А.* Введение в языкознание. — М.: Просвещение, 1967. — 542 с.
12. *Савельева Л.С.* Семантичні кореляції іменників-назв осіб // Наукові праці. Серія філологія. — Миколаїв, 2007. — Вип. 54. — С. 64 — 69.
13. *Стаховська Н.* Проблеми унормування агентивно-професійних назв у металургійній термінолексичі // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. V. — К., 2003. — С. 175 — 178.
14. *Словник української мови: В 11 тт.* — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.
15. *Шмелёв Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики: на материале русского языка. — М.: Наука, 1973. — 279 с.

Ludmyla Turavska

TERMINOLOGICATION OF THE PERSONS' NAMES IN UKRAINE LANGUAGE

An attempt to analysis the different degrees of the persons' names terminology according to their belonging to the certain collective, political party, residence and so on is made.

Keywords: term, terminology, lexical-semantic group.

УДК 811.

Василь Німчук (м. Київ)

Ю. ШЕВЕЛЬОВ І ПРОБЛЕМИ НАШОГО ПРАВОПИСУ (до 100-річчя від дня народження Ю. Шевельова)

У статті йдеться про проблеми сучасного правопису й “навкіл правопису” історію а також значення праць Ю. Шевельова у становленні наукового підходу до проблем української орфографії. Наголошено на необхідності відновлення роботи Правописної комісії при Кабінеті міністрів України.

Ключові слова: Ю. Шевельов, український правопис.

Торік наукова громадськість країни відзначила 100-річчя від дня народження видатного діяча вітчизняної культури, лінгвіста зі світовим ім'ям Ю.В. Шевельова. Непоміченими залишилися дві важливі дати в історії української літературної мови, на які варто було звернути увагу: 2008-го р. минуло 80 років відтоді (6. IX. 1928 р.), як народний комісар освіти М. Скрипник підписав, зробивши його чинним і загальнообов'язковим, „Український правопис”, котрий опрацювали визначні мовознавці, і 75 років від того часу (5. IX. 1933 р.), коли народний комісар освіти В. Затонський підписав кардинально перекраяний „Український правопис” тому, що ніби „Правописна комісія на чолі з М. Скрипником провела націоналістичну лінію в побудові, в літературному оформленні правопису”.

2009-го р. настануть ще два не менш важливі ювілеї: 8.VI.1994 р. Уряд України своєю постановою затвердив склад Української національної правописної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (їй виповниться 15 років). У серпні 2009-го р. виповниться 10 років „проектів найновішої редакції „Українського правопису”, створеного під нашим керівництвом.

А ось 17. XII. 2009 буде п'ять років відтоді, як Українська національна правописна комісія останній раз збиралася.

Ю. Шевельов був учасником, сучасником деяких подій, пов'язаних з українською орфографією. Про „Український правопис” 1928 і 1933 рр. писав лише як дослідник історико-мовного процесу в Україні періоду тоталітаризму. Він сказав своє вагоме слово й про наші правописні проблеми кінця ХХ–ХХІ ст.

Перша його праця на тему орфографії — **„Головні правила українського правопису”** (61 с.) — вийшла 1946 р. (без місця, видавництво „Прометей”).

Наступна праця про орфографію — **„Принципи сучасного українського письма”** — надрукована в 1949-му р. [4: 364] в „Енциклопедії українознавства”. Вона невелика, але важлива тим, що Ю. Шевельов чи не перший із українців у дусі нового європейського мовознавства заявив: „В основу українського письма покладено фонематичний принцип, себто засаду, що одна літера відповідає одному звукові мови (фонемі). Проте від цього є відхилення... [Там само]. Про це ми говоримо тому, що в нас донедавна ходила хибна думка (та в когось і досі тримається), що український правопис ґрунтується на фонетичному принципі.

Ю. Шевельов був ще молодою людиною, але сучасником дискусій навколо проблем орфографії в кінці 20-х — на поч. 30-х рр. ХХ ст. Уже поважним і знаним фахівцем він писав про них у великій монографії про українську мову в першій половині двадцятого століття. Через 60 літ про правопис 1928(29) р. Ю. Шевельов говорив безсторонньо, але з глибоким знанням справи, суспільного та психологічного клімату доби наступу на все українське. Ю. Шевельов стисло, але виразно зазначав: “З дискусії про те чи те орфографічне правило проступали дві відмінні культурні традиції, дві лінгвістичні школи. Поєднання їх у правописно-мовній компромісовій нормі не задовольняло ні одну, ні другу. Що гірше, нова норма не відповідала жадній традиції, жадній школі і запроваджувала деякі форми вимови й правопису, що ніде не вживалися...”

Таким чином, з кількома винятками, *всі* чужі слова на центрально-східних українських землях мали **л** чи **ль**, як у російській мові, а російське **g** послідовно передалося через **г**; на Західній Україні всі чужі слова мали **ль** та **г** (для західного **g**). Вишукування інших джерел може задовольнити почуття власної гідності українців, але з історичного погляду воно безпредметове...

Не знати, чи такий експеримент вдався б у незалежній державі; з впевненістю можна твердити, що при двомовній інтелігенції і невисокому рівні освіти серед решти суспільних прошарків, коли частина мовців щойно проходила українізацію, — шанси на його успіх були невеликі. ...Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі” [2: 160–161].

Хоч Ю. Шевельов і критикував окремі вади „Українського правопису” 1928-го р. (1929 р.), проте дотримувався його правил і вважав, що він „може бути змінений тільки у вільній українській державі” [1: 4].

Ще стисліше, але не менш влучно, Ю. Шевельов сказав про „Український правопис” 1933-го р.: „Як каже Хвиля... у старий правопис внесено 126 поправок, багато з них суттєвих, а розділ про чужі слова переписано в цілості. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської мови. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з **-и** на **-і** (*радості, солі*). Такі форми зустрічаються переважно у південно-східних діалектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови. В деяких випадках запроваджено форми, яких нема в жадному більшому діалекті (напр., *імені* в родовому однини замість *імени* як було)...

Правопис іншомовних слів майже повністю змінено на російський. Літеру **г** усунено цілком, так що, скажімо, Goethe перетворилося на Гете. Правило, коли писати **л** чи **ль**, скопійовано з російського з усіма непослідовностями, зумовленими історичними впливами (Ісландія, але Фінляндія)... На центрально-східній Україні позичені слова потрапляли до мови переважно в їхній російській формі, отже для мовців тієї — більшої — частини країни це була бажана інновація (чи радше повернення до старої практики). Але західних українців, що здебільша засвоювали чужі слова в польській формі, це означало цілковите відкинення їхньої мовної традиції. На радянській Україні в ті роки розпалювано ворожнечу до всього галицького” [2: 195].

Правописних проблем Ю. Шевельов не міг не торкнутися у відомій нині (але до т.з. „перебудови” незнаний у нас розгорнутій праці „Українська мова в себе дома сьогодні і завтра”, надрукованій у журналі „Сучасність” у 1986 р., у частині, названій „Так нас навчали правильних проізношень”, що була відповіддю на цькування його та інших українських лінгвістів, котрі перебували на еміграції, в журналі „Мовознавство” Інституту мовознавства ім.О. Потебні АН УРСР та брошури, яка вийшла під псевдонімом М.М. Тарасюк.

Ю. Шевельов, зокрема, переконливо спростовує доводи проти вживання букви **г** і обґрунтовує необхідність збереження цієї літери для відбиття фонемної структури української мови: „Інші аргументи Русанівського в справі **г** — мала частота вживання й наявність дублетів типу господар — господар теж не витримують критики. Єдине, що тут важить, це те, що **г** — фонема, фонематичний принцип лежить в основі українського письма — певні відхилення морфофонетичного й історичного характеру до проблеми **г** не стосуються. Якби була навіть одна пара слів, де **г** має розрізнявальну роль — скажімо *грати* — *гра-ти*, *гніт* — *гніт* — цього вистачало б для визнання **г** за фонему, і фонемний характер **г** змушений визнати і Русанівський. Інші слов'янські мови теж мають фонему низької частоти **г** з дублетами..., але ніхто й на думці не має ці літери з абетки тих мов усувати. Звичайно, замов-

чувана суть дискусії про **г** зовсім не в низькій частоті й дублетах, а в тому, про що Русанівський не згадує, — що **г** нема в російській абетці. Постишев, кому належить заслуга викинення **г**, був одвертіший щодо цього” [6: 250-251].

Тут автор торкнувся дуже актуальної й нині теми — втручання соціолінгвістичних факторів, яке веде до втрати власної шкали вартостей, і переключення на систему вартостей другої і фактично панивної мови. Одним із яскравих прикладів цього автор вважав сприймання відмінювання іменників середнього роду на **-о** іншомовного походження. З глибоким знанням справи Ю. Шевельов писав: Яскравий приклад з морфології — трактування відмінювання іменників середнього роду, що закінчуються на **-о**. До 1933 р. чужі слова на **-о** типу *кіно, бюро, ситро* нормально відмінювалися, так само, як власні слова типу *вікно, ребро*, як вони відмінюються в розмовній мові. Такі чужі слова відмінюються і в російській мові, але тільки позалітературній, тоді як у літературній мові такі відмінкові форми вважаються за вульгарні, погляд, що йде, либонь, ще з тих часів, коли російські вищі класи вживали французької мови в щоденному побуті. Така оцінка закорінена в російській мовній свідомості глибоко, плекана школою й літературою. Тепер її перенесено на українську мову, і всі позначки показують, що вона прищепилася цілком широко серед українських освічених кіл, що вони справді відчувають, що форми, наприклад, родового відмінка *кіна, бюра, ситра* — вульгарні й неприпустимі в мові освіченої людини. Тим часом нічого посутньо вульгарного в них нема. Форми типу *biura* нормальні в польській мові, чехи кажуть у родовому відмінку *byra*, по-своєму відмінюються такі слова і в сербо-хорватській літературній мові — *біроа* тощо. Тут, отже, до української мови застосовано специфічну шкалу вартостей російської мови й повірено в її універсальність, якої справді нема [6: 272].

Мимохідь справ орфографії Ю. Шевельов торкнувся у праці „У довгій черзі: проблеми реабілітації”. Зокрема він зазначив: „Порушу ще питання правопису, хоч свідомий того, що це означає відчинити скриньку Пандори... Але я не робитиму пропозицій щодо змін правопису, обмежуючись проблемою історизму в регулюванні орфографії. Усі наші правописи, починаючи щонайменше від 1917 року, виявилися нежиттєздатними, бо не виходили з розуміння чи хоч бажання розуміти процеси, що відбувалися й відбуваються в мові...”

Усі правописи, починаючи від 1933 року, відкинули цю настанову, але так само ігнорували живомовні процеси, намагаючись тепер за всяку ціну наблизити українську мову до російської. Пізніше додано до цього засаду спрощення, щоб не обтяжувати бідні школярські голівки, а насправді часом краючи мову по живому м'ясу. Знову панували які завгодно, але не внутрішньоісторичні критерії. Назви, географічні чи особові, що прийшли з християнством, природно, пройшли ту ж еволюцію, яка відбувалася в українській мові. Приміром, відбув-

ся в них перехід „і” в „и”. Так постали форми *Єгипет, Єрусалим*. Але заради якого „спрощення” порушено послідовність, наприклад у словах *Сирія, Вифлеєм*, що їх завернено до написання з „і”? Так само географічні назви суміжних земель підлягали українським фонетичним змінам, але — з чемності до сусідів? — українізовані їх форми влягли прямій забороні, і не сміємо говорити про *Люблин, Вороніж, Білгород, Дін...* А от поляків зречення Львова зовсім не примусило заборонити їхню стару форму *Lwów*. Історично правильні написання аж ніяк не ведуть до територіальних претензій або, не дай Господи, імперіалістичних замахів на чужі території. З того, що скажемо Париж, а не Парі, не впливає, що хочемо анексувати Париж” [3: 20].

Але автор підкреслює, що було б абсурдним викидати з мови те, що спільне з російською, хоч потрібна реабілітація несправедливо усуненого [3: 19].

Та найактивніше над українською орфографією Ю. Шевельов почав працювати після створення Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України 15.VI.1994 року і затвердження її персонального складу, до якого ввійшов і наш видатний ювіляр. Він був її членом до 19.11.2002 року, коли вийшла постановка КМ України №198, якою затверджено новий склад Комісії. Акад. Ю. Шевельова та інших іноземних учених у ній не було. Думаю, що про це він знав, бо пішов у небесні засвіти 12.IV.2002 році.

Чи не на першому засіданні новоствореної Української національної комісії з питань правопису при КМ України виступив Ю. Шевельов із доповіддю [5: 68], яку аудиторія слухала завмерши: виступав патріарх вітчизняного мовознавства, визнаний у світі лінгвіст (з не багатьох таких людей у наші часи). Відразу після виголошення доповідь стала класикою української лінгвістики в галузі правописознавства (орфографістики), теорії так званого прескриптивного мовознавства. Виступ Ю. Шевельова як статтю кілька разів передруковано в різних журналах (що тепер трапляється вкрай рідко). Це роздуми мудрої людини-лінгвіста, що створив класичні праці з українського і слов'янського мовознавства.

На самому початку Ю. Шевельов зауважив: „Обізнаність пересічного українського інтелігента в справах мовознавства мала і чим вона менша, тим палкіші дискусії в справах правопису. Здебільшого, це виступи в обороні того, до чого дана особа звикла і що їй до вподоби”. Розглянувши побіжно історію українського правопису за останні 150 років, акад. Ю. Шевельов підкреслив, що українська орфографія еволюціювала від стихійності через певну міру демократичності до урядового наказу. У різні часи застосовувано різні критерії (чи їх комбінацію), але не ставлено питання про міру доцільності певного критерія або поєднання його з іншими в тій чи іншій пропорції. Ось ці принципи:

- 1.”Бо так ми говоримо”.
- 2.”Критерій національної єдності”.
- 3.”Взорування на російській мові й правописі”.

Але критерій 1 не захищений від “суб’єктивності”, критерій 2 втратив своє значення внаслідок успішного мовного „перевиховання Галичини” (починаючи від 1939 — 1945 рр.), а критерія 3 важко дотримуватися одверто від часу проголошення незалежності України” [5: 72].

Автор пропонує взяти до уваги ще два „призабуті або занедбані” критерії, а саме:

1. „Збереження (обережне консервування) підсистем мови, таких як фонологічна, морфологічна, синтаксична тощо”, взятих у їхній динаміці” [5: 72–74].

2. „Увага до історичної традиції” [5: 74].

Про нині чинні норми Ю. Шевельов у підсумку сказав: „УП '93 — латанина із слідами праці багатьох упорядників, часом взаємозаперечними, не цілість, а конгломерат, позбавлений єдності й систематичності... Саме рівновага запропонованих принципів, зокрема двох останніх, зможе витворити і втримати життєдайність і прийнятність УП '95” [5: 74, 75].

Коли група лінгвістів — членів Національної комісії з питань правопису — у 1999-му р. опрацьовувала проект орфографічних змін, крім власних міркувань, було враховано думки акад. Ю. Шевельова. Під час обговорення проекту 1999-го р. Ю. Шевельов прихильно поставився до наших пропозицій. В останньому в житті інтерв’ю, опублікованому в газеті „Свобода” 1 лютого 2002 року на питання: „Мовознавство — центральне місце вашої наукової кар’єри. Який правопис української мови, до формування якого ви також доклали чимало зусиль, найбільш прийнятний сьогодні?” акад. Ю. Шевельов відповів: „Сучасний правопис під редакцією Василя Німчука. Він не ідеальний, але це найкращий варіант з усіх запропонованих” [7: 9].

Про правописні митарства і долю проекту „Українського правопису 1999 р. лінгвісти добре знають. Хотіли б лише згадати про події п’ятирічної давності й про правописну справу нині.

Лише в травні 2003 р. (через чотири роки після обговорення з 1999 р. проекту нової редакції „Українського правопису”) під керівництвом акад. В.М. Русанівського вироблено „альтернативний” проект, але він фактично не містив жодних змін у чинній нині орфографії. Цей проект обговорювано й узято за основу на засіданні Правописної комісії 19.12.2003 р. Ухвалено: 1. Писати букву **г** в українських засвоєних загальних назвах та онімах згідно з вимовою: *дзига, Гонга, Горонда*. Але це правило нині чинне й без проекту 2003 р. 2. Писати слово **пів** завжди окремо від сусідніх слів, коли воно має семантику „половина”: *пів години, пів яблука, пів Києва*. Правило взято з проекту 1999-го р. 3. У запозичених загальних назвах писати лише **г** незалежно від того **h** чи **g** вимовляються у мові-джерелі: *гербарій, гол*. Та це правило чинне з 1933-го р. 4. У загальних назвах іншомовного походження подвоєння приголосних звичайно не передаємо: *тона, нето, бруто*, але *ванна, вілла* та ін. Перші три написання — з проекту 1999-го р. 5. Поширити „правило дев’ятки” на правопис ін-

шомовних власних назв: *Аристотель, Един, Занзибар, Сиракузи*. Це запропоновано в проекті 1999-го р. 6. Не писати зайвої букви *й* у словах *параноя, секвоя, феєрверк, фое* та ін. Але лексеми *параноя, секвоя, феєрверк* були, і *є* в чинному правописі. З проекту 1999-го р. взято *фое*. Кворуму на засіданні не було, тому й ці рішення Комісії є нелігітимними. Мабуть, через це ніхто організовано не наважився ввести в дію зазначені нечисленні зміни.

Питання про нову редакцію „Українського правопису” залишається відкритим. Ми мали намір виступити про це в ЗМІ, але утрималися, бо побоювалися, що перед виборами Президента України реакційні кола знову зчинять галас на шкоду справі.

Уважаємо, що Національній комісії з питань українського правопису треба повернути первісний (1994 р.) статус, відновити її первісний склад, вивівши з нього справді „мертві душі”. Украй необхідно скликати її пленум або II Всеукраїнську правописну конференцію (перша відбулася в Харкові понад 75 літ тому — у 1927 р.) і ще раз обміркувати запропоновані зміни в орфографії *й*, нарешті, ухвалити нову редакцію „Українського правопису”. Правописна комісія фактично припинила роботу. Один її співголова — В.Г.Кремінь — уже давно не є міністром освіти, а інший — М.Ф.Курас — помер. Насамперед необхідно, щоб КМ України затвердив нового голову чи нових співголів та заступників голів Правописної комісії.

1. *Вірний М.* Він пам'ятник створив собі всевітнього визнання (17 грудня 1908 — 12 квітня 2002) // *Рідна школа*. — 2002 (травень). — Рік XXXIX. — 4.2. (132). — С. 3–6.
2. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941). Тан і статус. — Б.м. — „Сучасність”. — 1987. — 295 с. (англійською мовою з'явилася 1989 р.).
3. *Шевельов Ю.* У довгій черзі: проблеми реабілітації / Вісник Міжнародної асоціації українців. — 1991. — №2. — С. 12–23.
4. *Шерех Ю.* Принципи сучасного українського письма і правопису // *Енциклопедія українознавства*. — К., 1994. — С. 364–366.
5. *Шевельов Ю.* Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // *Український правопис: так і ні. Обговорення нової редакції „Українського правопису*. — К., 1997. — С. 68–76.
6. *Шевельов Ю.* Так нас навчали правильних проізоношень // *Шерех Ю.* Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 236–280.
7. *Шевельов Ю.* Я ніколи нікого не зрадив // *Газ. Свобода*. — 2002. — №5. — 1 лютого (п'ятниця).

Vasyl' Nimchuk

JU. SHEVELIOV AND THE PROBLEMS OF OUR ORTHOGRAPHY
(on the 100th anniversary of the Ju. Sheveliov's birthday)

Keywords: Ju. Sheveliov, Ukrainian orthography

ДОСЛІДНИК РУХУ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ І ФРАЗЕОБІОГРАФ (до ювілею професора Л.І. Коломієць)

Це слово — про вченого, чий погляд подібний до погляду чи то годинникаря, чи то досвідченого кінооператора, який фіксує живу природу. Маючи неоціненну для дослідника граматики увагу до дрібних деталей і здатність розрізняти їхні найтонші відмінності, вона наділена даром уявно розкласти нерівномірний поступ живої мови на безліч кадрів, чітко фіксуючи кожен рух, уловлюючи зміни, структурні і значеннєві. Саме такі люди в національному мовознавстві копіткою працюють, деталь за деталлю, прописують портрет мови — точніше, відразу багато її портретів «у різному віці»: щось на зразок особистої галереї. І саме завдяки таким людям наука отримує величезну базу лінгвістичних «особливих прикмет», здатних прислужитися дослідникам наступних поколінь. 17 березня 2009 р. докторові філологічних наук, професору Лідії Іванівні Коломієць виповнилося 80 років, із яких майже шістьдесят вона присвятила викладацькій і науковій діяльності.

Л.І. Коломієць народилася 1929-го р. в с. Рябухине тепер Нововодолазького району на Харківщині. Одержавши освіту на мовно-літературному факультеті Харківського педагогічного інституту, з 1950-го р. працювала вчителем української мови та літератури в Харкові. Незабаром вступила до аспірантури при кафедрі української мови Харківського університету. Із цього часу й розпочалася її педагогічна діяльність у вищій школі. Після закінчення аспірантури Лідія Іванівна захистила кандидатську дисертацію «**Мова українських грамот XIV—XV ст.**» (у січні 1954 р.), викладала в Ужгородському (1953—1955 рр.), Харківському (1956 — 1964 рр.) університетах, а також у Харківському педагогічному інституті.

У 1964—1994 рр. Л.І. Коломієць працювала в Ніжинському педінституті ім. М. Гоголя (протягом 1978—1988 рр. завідувала кафедрою

української мови), викладаючи дисципліни історико-лінгвістичного циклу, сучасну українську літературну мову. Керувала науковою роботою студентів, довгий час була головою наукової ради товариства «Знання» на філологічному факультеті. Після захисту докторської дисертації 1979-го р. Лідія Іванівна здобула науковий ступінь доктора філологічних наук, а 1981-го р. їй було присвоєно звання професора.

Нині професор Л.І. Коломієць працює Харківському національному економічному університеті і Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна.

І знайомство з науковим доробком Л.І. Коломієць, і будь-яка розмова з нею на фахові теми засвідчують: найцікавіше для цієї людини, що тільки може бути в мові, — то історичні джерела й факти, етимологічні, семантичні та граматичні особливості, які дозволяють зануритись у давні часи існування мови й виявити, як вона тоді функціонувала, що несло в собі слово і як це вплинуло на теперішнє його побутування. Викликає щиру повагу різноманітність мовних проблем, які порушує непересічна дослідниця, — по суті, немає жодного вагомого періоду в історії української мови, який вона б оминула. Ґрунтовно опрацьовані в її статтях найрізноманітніші мовні факти — від ознак дохристиянського світосприйняття у фразеологізмах до контекстів із науково-популярної періодики другої половини ХХ ст.

Галузь науки про мову, яка цікавила Лідію Іванівну від початку наукової діяльності й продовжує спонукати до наукових пошуків нині, — історична граматика. Серед перших її праць — стаття **«До питання про формування категорії дієприслівника в українській мові»** (1958). У ній ідеться про ті ознаки, які вказують на перехід нечленних активних дієприкметників у певних синтаксичних функціях у дієприслівники в українській мові XIV—XV ст. Систематизувавши складний матеріал, дослідниця зуміла, зокрема, дійти висновку про відмінність між сполучниковими і безсполучниковими конструкціями з дієприслівником. Безсполучникові дієприслівникові конструкції у писаних ділових документах XIV—XV ст. вживались у складному синтаксичному цілому, коли необхідно показати, що дія, виражена дієприслівником, виступає складовою частиною іншої дії, вираженої особовим дієсловом, або що ці дії разом утворюють складне ціле» [3: 210 — 211]. Окремим виданням опублікована лекція для студентів-філологів **«Дієприкметник і дієприслівник в історії української мови»** (1959, у співавторстві з А.В. Майбородою). Згодом у полі зору дослідниці також опинилися дієприслівники та дієприслівникові конструкції в українських поезіях Т. Шевченка (1962); зокрема, Л.І. Коломієць звертає увагу на використання письменником «синтаксичних архаїзмів», наприклад конструкцій з підметом у складі дієприслівникового звороту: *«Розбивши вітер чорні хмари, / Ліг біля моря одпочить»* [4: 38].

Чималу увагу вже кілька десятиліть науковець приділяє специфічній граматичній рисі української іменникової словозміни — флексії **-ові (-еві)** іменників другої відміни. Про це йшлося в роботі **«З історії флексії давального відмінка однини іменників чоловічого роду на -ові (на матеріалі ділових пам'яток доби української народності)»** (1962), надрукованій у харківському збірнику «Питання історичного розвитку української мови». Л.І. Коломієць наголосила на

тому, що зазначена флексія не могла з'явитися в українській мові під впливом польської, хоча близьке польське сусідство могло *підтримувати* в українській мові це закінчення. Кілька років тому (2002 р.) дослідниця знову звернулася до цієї специфічно української флексії, простеживши її в «Слові о полку Ігоревім».

Загалом «Слово о полку Ігоревім» — то, без сумніву, знаковий (кажучи сучасною мовою мас-медіа, «культовий» — цей прикметник видається нам тут доречним, попри науковий контекст) для ювілярки твір. Вона вивчає саму пам'ятку, зокрема, спеціальні розвідки присвятила смисловим опозиціям, звертальним конструкціям; простежила генетичні зв'язки метафоричних текстових конструктів у романі М. Стельмаха «Дума про тебе» з вираженням поняття битви через образ жнив і молотби, характерним для «Слова...». Залучення мовних одиниць із пам'ятки є регулярним у студіях Л.І. Коломієць, присвячених історії та семантиці фразеологізмів.

Саме праці з історичної фразеології становлять найвагомішу частину доробку професора. Варто згадати, що саме Лідії Коломієць належать параграфи про фразеологію XIV—XV і XVI—XVIII ст. у курсі «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983). Проте інтерес дослідниці до цієї ділянки знань про мову склався значно раніше. Так, ще статті «Про деякі особливості фразеологічних сполук української актової мови XIV—XV ст.» (1960), «О фразеологических сочетаниях языка украинских актов XI—XVI веков» (1961) є важливим внеском Л.І. Коломієць у розуміння шляхів виникнення фразеологічних одиниць. Дослідниця розробляє теорію про полісемічність слів старої української мови як причину появи фразеологізмів. Такими фразеологізмами були складені терміни, виникнення яких зумовила необхідність уточнити значення полісемічного слова конкретизаційними атрибутивними лексемами. Розуміння такого шляху виникнення фразеологічних одиниць, зазначає науковець, вимагає пильної уваги до значення слова в кожному конкретному фразеологізмі. І Л.І. Коломієць послідовно дотримується цього принципу, переконливо обґрунтовує семантику компонентів фразеологізмів, наводячи велику кількість яскравих прикладів, залучаючи на підтвердження своєї думки спостереження інших мовознавців. Цінність такого дослідницького погляду, наприклад на сполуки *держати правду* («присягати»), *карати на горло* («позбавляти життя») тощо [1], — у нестандартності, специфічності лексичних значень слів *правда*, *горло* в цих випадках (так само, як і слів *животь*, *рука*, *голова*, *путь* та інших у багатьох подібних сполуках, які розглянуто в статтях). Тож ретельна праця з фразеологізмами дає тут щедрі плоди: як елементарне розуміння слова з минулого, так і можливість відтворити дуже цікаві фрагменти картини світу.

Л.І. Коломієць наголошує й на стилістичному розмаїтті фразеологізмів у староукраїнських грамотах, зазначаючи, що серед них є і типові для актових документів складені терміни, дієслівно-іменні сполуки, позбавлені образності; і стійкі вирази, що мають у своєму значенні та оформленні специфічні ознаки художньо-поетичного характеру; і фразеологічні конструкції, які належать до розмовної мови.

Уже в цих історико-мовних студіях, присвячених конкретному періоду функціонування фразеологічних одиниць певного стилю, ви-

робився принцип досліджування фразеологізмів у динаміці. Л.І. Коломієць, розглядаючи стійкі сполуки, що трапляються в актовій мові XIV—XVI століть, залучає для їх пояснення набагато ширший контекст: простежує наявність цих фразеологізмів у народнорозмовній мові, фольклорі (причому не лише українському, а ширше — слов'янському). Крім того, авторка виявляє вживання давніх фразеологізмів у первинному чи трансформованому вигляді в текстах пізнішого часу, зокрема художній літературі XIX—XX ст.

Велику увагу Л. І. Коломієць приділяє дієслівно-іменним сполукам — «характерній рисі дієслівної системи східнослов'янських мов», «одній з найдавніших і дуже стійких конструкцій» (*набивати ціну, побачити світ, копати яму, подавати голос, держати слово, дати раду*). Такі описові звороти, що «доповнюють і без того багату систему дієслова сучасної української мови» [2: 8], стають предметом розгляду в працях, присвячених мові літописів, українських грамот, полемічної літератури, «Лексикону» Памва Беринди. Л.І. Коломієць присвятила також низку статей дієслівно-іменним сполукам у мові письменників: Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Стельмаха. Тут Лідія Іванівна простежує традицію використання дієслівно-іменних сполук у мові письменників-попередників, а потім зупиняється на особливостях уживання фразеологізмів у творах досліджуваного автора. Її цікавлять формальна семантика таких зворотів (дослідниця звертає увагу на те, що носієм значення в дієслівно-іменних сполуках найчастіше є іменник, дієслово ж зберігає тільки граматичні ознаки), їхнє походження (питомо українське чи іншомовне, вплив діалектної стихії на вживання фразеологізмів у літературних творах, зокрема в О. Кобилянської), індивідуально-авторські трансформації давніх фразем, функції фразеологізмів у мові письменників (комунікативна, експресивна тощо).

Цікавими є статті, присвячені групі фразеологічних одиниць, які створюють один мовний образ певного явища, або й окремому фразеологізму. У них Л.І. Коломієць простежує динаміку розвитку мовної одиниці протягом усієї історії її існування. Так, стаття **«З життя фразем»** (1973) цілком присвячена виразу *положити (приложити, сложити) голову* та його варіантам. Авторка зазначає, що цей вислів, який віддавна побутує у східних слов'ян (зустрічається в літописах Київської Русі, «Слові о полку Ігоревім», літописі Самійла Величка), охоче використовують письменники XIX і XX ст. Видається цінним те, що увагу Л.І. Коломієць привертають лінгвопрагматичні аспекти: дослідниця аналізує і функціонування сполуки *лягти трупом*, що з'являється в XVII ст. При цьому не лише вказано на стилістичну й семантичну відмінність між цим виразом і «фраземами високого звучання»: *положити голову, полягти головою*, а й зазначено, що в літературі здавна простежується тенденція вживати фразему *лягти трупом* переважно для змалювання смерті ворожого війська.

У статті **«Поетична традиційна фразеологія на позначення БИТВИ»** (1976) Л.І. Коломієць розглядає групу фразеологізмів, об'єднаних репрезентацією образу битви. Крім уже згаданого образу жнив, молотби, дослідниця простежує властиве слов'янам порівняння битви з весіллям, бенкетом, на яке звертав увагу ще О.О. Потебня. Вона залучає широкий матеріал: тексти фольклору, літописів, «Слово...»,



Професор Л.І. Коломієць серед співробітників кафедри української мови (Харків)

твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, письменників ХХ століття й радянську періодику, а також порівнює функціонування цього образу у творах російської літератури.

Фразеологізми, пише дослідниця, живуть у мові віками, зберігаючи свою граматичну структуру й загальну семантику, однак протягом життя змінюється їхній лексичний склад, стирається чи, навпаки, завдяки індивідуально-авторським перетворенням увиразнюється образність. Продуктивна модель породжує інші мовні одиниці, що відрізняються відтінками семантики, стилістичним забарвленням, емоційно-експресивним навантаженням. А все разом — сталість граматичної структури і гнучкість семантики — і дозволяє фраземі «жити» в мові, бути «живим», яскравим засобом увиразнення, органічно вживатися в текстах різних епох. Ці твердження, важливі для розуміння сутності мови, дістають численні обґрунтування в працях ювілярки.

Важливе місце в науковому доробку Л.І. Коломієць посідають студії з етимології фразеологізмів. Серед них і суто наукові, і науково-популярні розвідки **«Декілька етногенетичних етюдів до фразеологічних одиниць»** (1975; складається з двох «етюдів»: «Чому говорять «Погибоша аки обры?»», «Чому чекають, як каня дощу?»), **«Чому кидають (вергають) перуни, дають перунів і йдуть до грому?»** (1976). Роблячи історичні й етнографічні екскурси, розкриваючи міфологічні та інші суттєві нашарування у фразеологізмах, дослідниця подає мовні звороти як лінгвокультуреми. У статтях **«Рудименти дохристиянського світосприйняття у фразеологізмах»** (2004), **«Наслідуючи традиції**

О.О. Потебні (етимологічні пошуки в царині фразеології)» (2006), написаних у співавторстві з О.А. Майбородою, ідеться про шляхи формування фразеологізмів, умови, у яких вони розвиваються з вільних сполук. Особливу увагу авторів привертають фразеологізми, яким «не пощастило» з тлумаченням у науковій чи популярній літературі: неправильне пояснення фразеологізму може спричинити й неправильне розуміння тексту художнього твору, у якому цей фразеологізм ужито. Завдання ж дослідника — залучаючи етимологію, численні контексти вживання сполуки, встановити її справжнє значення.

Саме спостереження Л.І. Коломієць над історичною фразеологією стали основою для докторської дисертації **«Фразеологія української мови другої половини XVI — першої половини XVII століть (Генезис і стилістичне використання)»**.

Лідія Іванівна також є одним із співавторів колективної академічної праці **«Сучасна українська мова. Морфологія»** (1969) за редакцією І.К. Білодіда (розділи «Прислівник», «Сполучник», «Частки»). Опубліковані у співавторстві з А.В. Майбородою посібники — збірники вправ і завдань зі старослов'янської мови (з'явилися у 1960-ті роки й потім не раз перевидавалися) та з історичної граматики української мови — стали надзвичайно цінними для викладачів і студентів української вищої школи в ході вивчання складних курсів, утамували, за словами колег, які працювали в той час, голод на такі видання, вкрай необхідні в повсякденній роботі.

Сама ж Лідія Іванівна нині також працює зі студентами, викладаючи українську і старослов'янську мови, є заступником голови спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій при Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна. Її доповідь на конференції, присвяченій 100-літтю від дня народження Ю. Шевельова, знов-таки стосувалася проблем історичної граматики; до друку подано статтю, у якій наголошено на українських рисах «Ізборника» 1076 року...

Анастасія Колоколова, Роман Трифонов (м. Харків)

1. *Коломієць Л.І.* О фразеологических сочетаниях языка украинских актов XIV—XVI веков // Начальный этап формирования русского национального языка. — Л., 1961. — С. 237 — 254.
2. *Коломієць Л.І.* Дієслівно-іменні звороти у творі М. Стельмаха «Кров людська — не водиця» // Тези і рефер. доп. з мови і літ. на XVIII звітній наук. конф. Харк. педінту. — Харків, 1963. — С. 8 — 11.
3. *Коломієць Л.І.* До питання про формування категорії дієприслівника в українській мові // Уч. зап. Харк. ун-ту. — 1958. — Т. 99: Труды філол. ф-ту. — Т. 6. — С. 201 — 213.
4. *Коломієць Л.І.* Синтаксичне функціонування дієприслівників і дієприслівникових конструкцій в українських поезіях Т.Г. Шевченка // Праці Одеського держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова. — 1962. — Т. 152: Сер. філологічних наук. — Вип. 15: Питання слов. філології: Мовознавство. — С. 33 — 43.

Anastasia Kolokolova, Roman Tryfonov

GRAMMAR FORMS MOVEMENT INVESTIGATOR AND PHRASEOBIOGRAPHER
(on the anniversary celebrations of professor L. Kolomyets')

The article is devoted to the jubilee of Professor L.I.Kolomyets', a language historian. It contains biographical information about her and a survey of her scientific works.

УДК 939:811.161.2Грещук

ОБРАНЕЦЬ НАУКИ ЯК ДОЛІ (до 60-річчя професора В.В. Грещука)

Що посієш в юності, те пожнеш у зрілості

Г. Ібсен

Це мудро — стати початком продовження

Т. Мельничук

Цікавість до світу, яка з'являється ще змалку, ставить перед нами багато запитань. Запитання стають ключем до його пізнання. Спрага пізнання народжує ідеї, як зерня. Щоденна копітка праця дає їм зрости. У зрілості збираємо плоди, засіяні в молодості.

Професор Василь Васильович Грещук належить до тих людей, котрим вдалося зреалізувати прагнення до осягнення світу на мовознавчій ниві. Він, не порушуючи наступності наукових поколінь, тяглості наукових традицій, продовжив пошуки в галузі дериватології свого вчителя І.Ковалика. Створивши дериватологічну школу, заклав підвалини для розвитку власної справи в учнях.

Народився В.Грещук 2-го червня 1949-го р. у мальовничому селі Старі Кривотули на Івано-Франківщині в сім'ї Ганни й Василя Грещуків. Названо його на честь маминого брата Василя, котрий у 1945-му р. трагічно загинув у партизанці. У родині збереглася добра українська традиція давати дітям імена їхніх родичів. Це, з одного боку, сприяє збереженню пам'яті роду, а з іншого — покладає певну відповідальність на того, хто успадковує чиєсь ім'я, зобов'язує людину своїми вчинками не осоромити минулі покоління (син Василя Васильовича Богдан також названий на честь одного зі своїх дідусів).

З 1955-го р. до 1966-го р. В.Грещук спершу навчався у Старокривотульській восьмирічці, а згодом — у Отинійській середній школі. Він був частим відвідувачем місцевої бібліотеки, тому не дивно, що вже в

учнівські роки виявляється його потяг до слова. Тоді, окрім перших художніх спроб пера, він пише замітки до місцевих газет про найрізноманітніші події в селі. Однак захоплюється й точними дисциплінами, зокрема математикою. Спочатку хоче пов'язати своє майбутнє саме з цією наукою, а тільки згодом зароджується мрія стати журналістом. Але не даремно кажуть, що до свого призначення ми часто йдемо манівцями. Плануємо одне, а доля веде нас своїми шляхами. І люди, які зустрічаються на цій дорозі, і те, як складаються обставини, скоріше не випадковість, а якась закономірність, прописана зверху. Особливістю талановитих людей є різнобічність їх обдарувань, і чим би в житті вони не займалися, це завжди яскраве самовираження. Хто зна, може б і Василь Васильович став світилом природничих наук чи відомим журналістом, однак як багато би втратила філологія! Тепер, згадуючи свої юнацькі мрії, він жартівливо каже, що філолог завжди ще може стати добрим журналістом, але не кожен журналіст може стати добрим філологом.

У ті роки, щоб вступити на відділення журналістики, потрібно було мати виробничий стаж. За порадою свого шкільного вчителя-словесника В. Грещук у 1966-му р. вступає на українське відділення філологічного факультету Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. Стефаніка, щоб згодом перевестися на журналістику. Цей крок визначить наступні кроки і, зрештою, долю Василя Васильовича.

Навчання зацікавило юнака. У читальному залі бібліотеки, на заняттях він все більше відкриває для себе світ філології. Бере активну участь у студентському житті, танцює у відомому ансамблі "Верховинка" з дня його заснування.

У той час молодий кандидат філологічних наук А. Зеленько набирав студентів у науковий гурток. Бажаючих спочатку виявилось близько п'ятдесяти, однак згодом залишилося всього шестеро осіб, які справді цікавилися різними мовознавчими проблемами, хотіли їх обговорювати. Серед них — В. Грещук та майбутній дослідник в галузі ономастики М. Габорак (він згодом захистив кандидатську дисертацію під керівництвом Василя Васильовича). Саме робота у гуртку стала поштовхом до наукової діяльності В. Грещука. Пізніше наукові зацікавлення студента помітив декан філологічного факультету В. Верещака. Він знайомить третьокурсника Василя Грещука з професором Львівського університету ім. І. Франка І. Коваликом, котрий у той час читав спецкурс зі словотвору для четвертокурсників івано-франківського вузу. Тоді В. Грещук за власним бажанням відвідує лекції професора, який згодом відіграє у його житті важливу роль, стане для нього не тільки науковим керівником, а й ідеалом Вченого та Людини.

Навчаючись в інституті, В. Грещук брав участь у багатьох студентських наукових конференціях, виступив із доповіддю на республіканській студентській науковій конференції у Вінниці.

У 1970-му р. В. Грещук закінчує інститут з відзнакою. Як випускник-відмінник має право першочергового вибору при розподілі майбутнього місця роботи, однак з властивими йому романтизмом та ентузіазмом їде працювати у восьмирічну школу на Рівненщину (Дубровицький район, село Мочулище). Там молодий учитель швидко знаходить спільну мову з доброзичливими щирими поліщуками (часто й тепер з теплом та ностальгією згадує ті роки). Навчаючи



дітей, помічає основні труднощі в засвоєнні ними літературної мови, пов'язані з впливом місцевого діалекту. Тому розробляє методичні матеріали, спрямовані на допомогу учням. У той час коло його наукових зацікавлень — методика викладання мови у школі. Він неодноразово виступає на районних та обласних педагогічних читаннях. У республіканському журналі "Українська мова та література в школі" друкує статтю під назвою "З досвіду роботи над діалектизмами".

Увесь цей час В. Грещука не покидає бажання ґрунтовного наукового вивчення мови, він вирішує вступати до аспірантури. Працюючи в школі, успішно складає кандидатські іспити з філософії та іноземної мови.

У 1971-му р. В. Грещук готується до кандидатського іспиту з мови, везе документи до Львівського університету ім. І. Франка. Там завідувач відділу аспірантури радить йому звернутися на кафедру української мови, де незабаром мав відбутися вступний екзамен до аспірантури. Доля вдруге дарує йому зустріч з проф. І. Коваликом, який погоджується стати його науковим керівником.

Навчання в аспірантурі повинно було розпочатися 1-го листопада, однак ще два місяці чекав Василь Васильович повідомлення про зарахування. Як з'ясувалося згодом, така затримка була пов'язана з вивченням "компетентними органами" його біографії. Чи то перевірка не була такою ретельною, чи то односельці повелися порядно й не згадали "ганебної" історії вуйка Василя, котрий у далекі 50-ті рр. віддав своє життя за ідею незалежної України, але в грудні 1971-го р. В. Грещук офіційно став аспірантом кафедри української мови Львівського університету ім. І. Франка.

У 1979-му р. В. Грещук захищає кандидатську дисертацію на тему: "Словотвірна й лексико-семантична структура українських деад'єктивів на *-ість, -ство, -ота, -ина, -изна*". З 1977-го р. він працює в Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника (до 1992-го р. — Івано-Франківський державний педагогічний інститут ім. В. Стефаника), де й тепер продовжується його плідна наукова діяльність. Спочатку розпочинає свою роботу асистентом, у 1980-му р. — старшим викладачем, у 1983-му р. — доцентом, а в 1994-му р. — професором кафедри української мови.

У 1985-му р. В. Грещук кілька місяців працював заступником декана філологічного факультету. Як людині обов'язковій та відповідальній, йому запропонували посаду декана. З 1985-го р. В. Грещук — декан філологічного факультету. В 1988-му р. він звільняється із посади декана у зв'язку зі вступом до докторантури, а вже в 1993-му р. успішно захищає докторську дисертацію на тему "**Типологія українського відприкметникового словотвору**" (науковий консультант — професор А. Грищенко, з яким у Василя Васильовича склалися теплі дружні стосунки).

У свої 60 років Василь Васильович Грещук багато чого досягнув у житті. Він — не тільки люблячий батько й чоловік, але й доктор філологічних наук, професор, директор Інституту українознавства, завідувач кафедри української мови, заступник голови спеціалізованої ради із захисту кандидатських дисертацій у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника та член спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій у Львівському національному університеті ім. І. Франка, член експертної ради ДАК України з напрямку "Педагогічна освіта, культура, мистецтво". Також є головним редактором журналу Інституту українознавства "Українознавчі студії", головою редакційної ради Вісника Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, член редакційної колегії науково-теоретичного журналу Інституту української мови НАН України "Українська мова", член редколегій ряду наукових вісників і журналів.

В. Грещук продовжує наукові традиції, започатковані професором І. Коваликом. Тому проблематика його досліджень в основному пов'язана з теоретичними питаннями дериватології та словотвору української мови.

Узагальненням багаторічної праці професора В. Грещука в галузі вивчення особливостей українського словотвору стала монографія "**Український відприкметниковий словотвір**" (1995), присвячена світлій пам'яті І. Ковалика. У ній дослідник не тільки детально аналізує прикметники як твірну базу в сучасній українській літературній мові, встановлює чинники детермінації словотворчої спроможності різних класів твірних ад'єктивів, а й обґрунтовує необхідність застосування поряд із поширеним і загальноприйнятим формантоцентричним підходом основоцентричного підходу до вивчення словотвору, розглядає теоретичні проблеми основоцентричної дериватології. Власне, у цій монографії на практиці реалізовано основоцентричний підхід до аналізу словотвірних одиниць.

Згодом В. Грещук зі своїми учнями Р. Бачкуром, І. Джочкою та Н. Пославською видає монографію "**Нариси з основоцентричної де-**

риватології" (2007), у якій, не заперечуючи комплексного підходу до словотвору, звернуто увагу на формуванні основоцентричного аспекту вивчення словотвору з його специфічними завданнями та прийомами аналізу мовного матеріалу. Зроблено фрагментарний опис відіменникового, відприкметникового та віддієслівного словотвору сучасної української мови на засадах основоцентричної дериватології.

Багато зроблено професором і в дослідженні українського історичного словотвору, зокрема ним виявлено закономірності історичного розвитку словотвірної категорії "абстрагована якість" від праслов'янської доби й до наших часів.

У 2001-му р. на базі кафедри української мови та Інституту українознавства Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника спільно з Інститутом української мови АН України створено Прикарпатський дериватологічний центр ім. І. Ковалика, співголовою якого став проф. Василь Грещук. Одне із основних завдань центру — різнобічне вивчення теоретичних проблем дериватології, визначення й розробка актуальних питань українського словотвору, координація зусиль лінгвістів у дослідженні словотвору. Науковий дериватологічний центр працює над залученням провідних дериватологів вузів до вивчення актуальних проблем словотвору, рекомендує здібних дериватологів до навчання в аспірантурі та докторантурі. Значна увага центру, очолюваного В. Грещуком, спрямована на організацію та проведення наукових конференцій. Так, до 95-річчя І. Ковалика в 2002-му р. Прикарпатський дериватологічний центр ім. І. Ковалика, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника разом з Інститутом української мови АН України та Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України організували та провели Всеукраїнську наукову конференцію "**Актуальні проблеми українського словотвору**", за матеріалами якої був опублікований збірник наукових статей. Згодом, у 2007-му р., до 100-річчя від дня народження І. Ковалика, науковий центр бере активну участь в організації та успішному проведенні Всеукраїнської наукової конференції "**Іван Ковалик і сучасне мовознавство**". Її учасників приймає у своїх стінах Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. На пошану професора виходить ювілейний випуск вісника цього вузу.

Однак коло мовознавчих зацікавлень Василя Васильовича значно ширше, воно охоплює проблеми лексикології, діалектології, історії української літературної мови, мови художньої літератури, лексикографії.

Низку праць В.Грещук присвятив питанням художнього слова. Особливе зацікавлення вченого викликала мова новел В. Стефаника, не випадково він стає співавтором колективної монографії "**Василь Стефаник — художник слова**" (1996), а ще публікує статтю про лексику новел видатного письменника, укладає частину Словника мови художніх творів В. Стефаника (на літери К, Л). У полі зору науковця також мовний феномен новел Марка Черемшини, оказіональне слововживання Богдана-Ігоря Антонича, поетичне слово С. Пушика, роль поетичної творчості І. Франка у розвитку лексики української літературної мови кін. XIX — поч. XX ст.

Окремою сторінкою у творчій діяльності В. Грещука є проблема використання говорів, передовсім південно-західних, у мові української художньої літератури. Під цим кутом зору предметом пильної уваги дослідника стала мова І. Франка, В. Стефаника, М. Черемшини, Л. Мартовича, теоретичні питання взаємодії територіальних діалектів і літературної мови у художній мові. Наукові напрацювання у цій ділянці привели лінгвіста до ідеї створення словника **"Гуцульська лексика в українській художній мові"**, роботу над яким В. Грещук зі своїми колегами уже розпочав.

Ученого також цікавить мовна ситуація в Галичині у ХІХ–ХХ ст. та формування тут літературної мови і граматичної думки. У річищі цих досліджень В. Грещук підготував до друку і опублікував першу наукову лінгвістичну розвідку в Галичині **"Вѣдомѣсть о руском язичѣ"** І. Могильницького (2003), яка давно стала бібліографічною рідкістю, та кілька статей. З цієї проблематики як співавтор і відповідальний редактор публікує колективну працю **"Євген Желихівський у національно-культурному відродженні України"** (1999), у якій висвітлено багатогранну діяльність свого земляка на науковій і педагогічній ниві. Сучасна мовна ситуація в краю знайшла відображення у розділі колективної монографії **"Етнос. Соціум. Культура. Регіональний аспект"** (2006).

Не оминув своєю увагою вчений і такого актуального питання, як роль рідної мови у національній самоідентифікації і консолідації, у національному самозбереженні. Праці зазначеної тематики стали органічною складовою розгортання і розвитку українознавчих студій.

У 90-ті рр. виникла потреба різноаспектного наукового осмислення багатьох проблем українознавства, на які в радянські часи було накладено табу. Василь Васильович наприкінці 1996-го р. організовує та очолює Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника, і ставить за мету згуртувати творчий колектив провідних вузівських вчених гуманітарного й суспільного профілів задля розв'язання низки наукових проблем українознавства.

Незважаючи на скрутні економічні умови в державі, В. Грещуку завдяки підтримці ректорату та обласної державної адміністрації, а також шляхом залучення спонсорських коштів вдалося добре налагодити роботу Інституту та видавничу справу. Діяльність цього інституту є прикладом того, як кожен, від кого це залежить, не гучними гаслами, а щоденною працею може сприяти державотворчому процесу.

За невеликий проміжок часу Інститут українознавства підготував і опублікував понад 30 монографічних досліджень, які розширюють і поглиблюють наші знання про Україну, її мову, державність, культуру, історію, народ тощо. Повернуто із забуття чимало імен славних діячів культури й науки, відкрито широкому загалу наукові та літературно-мистецькі праці, які раніше були забороненими, однак не втратили своєї цінності та актуальності й сьогодні. Василь Васильович упорядкував, підготував до друку й опублікував ряд збірників українознавчих матеріалів, зокрема **"Іван Огієнко і національно-духовне відродження України"** (1992), **"Просвіта": історія, постаті, чин"** (1993), **"Актуальні проблеми українського словотвору"** (1995), **"Україно-**

знавство: документи, матеріали, раритети" (1999), "Українська мова: навчально-методичні та виховні аспекти" (1999), "Українська мова в освіті" (2000), "Актуальні проблеми українського словотвору" (2002), Іван Ковалик "Вчення про словотвір" (2007), "Листування І. Франка та Бодуена де Куртене" (2008).

Інститут видає щорічник "Українознавчі студії" та неперіодичний збірник "Українознавство: документи, матеріали, раритети".

За наукові досягнення в ділянці українознавства В. Грещук удостоєний премії імені В. Стефаніка та Почесної грамоти імені Президента НТШ Михайла Грушевського Наукового товариства ім. Шевченка в Америці.

В цілому у творчому доробку професора В. Грещука близько 150-ти праць, присвячених різним актуальним проблемам мовознавства. Він неодноразово брав участь у багатьох міжнародних конференціях не тільки в Україні, а й за її межами (Варшавський, Люблінський, Ягеллонський університети (Польща), Мінський інститут іноземних мов, Гродненський університет (Білорусія), Оломоуцький університет (Чехія), Український вільний університет (Німеччина), Інститут російської мови (Росія)).

Чимало зусиль доклав В. Грещук до укомплектування кафедри висококваліфікованими фахівцями, зростання їх науково-методичного рівня та згуртування у творчий колектив, здатний на високому рівні здійснювати лінгвістичну підготовку філологів. Зараз на кафедрі працюють два професори доктори наук (крім завідувача, добре знана у науковому світі М. Голянич), вісімнадцять кандидатів наук доцентів. Поява плеяди творчих особистостей зумовлює розмаїття напрямків наукової проблематики кафедри: словотвір і семасіологія, лінгвопоетика, лінгвостилістика, діалектологія, синтаксис, історія літературної мови.

Колектив кафедри переважно жіночий, багато молодих. Однак Василю Васильовичу як мудрому завідувачеві вдається, з одного боку, організувати всіх до науково-педагогічної роботи, з іншого — підтримувати дружню теплу атмосферу у стосунках між працівниками (при нагоді каже нам, молодим, щоб цінували і в майбутньому зберігали ті кращі традиції, які склались на кафедрі).

Ті, кому пощастило безпосередньо працювати й спілкуватися з Василем Васильовичем, знають його як інтелігентну, надзвичайно ерудовану, тактовну, добру, але, водночас, тверду й непохитну в принципових питаннях людину. Він має дар розважливою порадою усувати різні непорозуміння, а то й жартом "розряджати" конфліктні ситуації. Уміє не тільки радіти успіхам колег, а й переживати їхні труднощі та невдачі. До В. Грещука як до авторитетної людини часто звертаються зі своїми проблемами колеги та підлеглі, бо знають: якщо пообіцяє чимось допомогти, то завжди дотримає свого слова. Часто, розуміючи труднощі інших, першим робить кроки назустріч, намагається підтримати і добрим словом, і справою — делікатно, ненав'язливо.

Василь Васильович — не тільки відомий науковець, добрий керівник і просто порядна хороша людина, а й мудрий педагог, досвідчений викладач та прекрасний оратор. Мені пощастило ще на першому курсі навчання в університеті слухати його лекції. І я, як багато інших студентів, прийшовши на філологію з любові до літератури, після його

"Вступу до мовознавства" зацікавилась проблемами лінгвістики. Тонко володіючи словом, професор В. Грещук уміє складні мовознавчі теорії пояснити доступно, захопливо і, головне, викликати бажання пізнавати мову як людський феномен.

Василь Васильович завжди намагається залучати здібних студентів до науки. Під його керівництвом підготували і захистили кандидатські дисертації 13 аспірантів і здобувачів. Ті, кому випала честь мати такого наукового керівника, знають його як надзвичайно вимогливу до себе й до інших людину. Він неухильно дотримується наукового етикету, не терпить плагіату, поважає факти, виваженість суджень і оцінок, обережне ставлення до новомодних термінів і цьому вчить молодих науковців. Коли потрібно, вміє делікатно вказати на помилки та висловити своє незадоволення, однак ніколи не дозволяє собі принижувати інших, завжди з розумінням ставиться до чийось проблем, йде назустріч. Мудрість його як наукового керівника полягає і в тому, що він ніколи не нав'язує своїх власних поглядів на ту чи іншу наукову проблему, а тільки, де потрібно, скеровує влучним запитанням, доречним зауваженням, дає змогу самим дійти до правильного рішення. Він, як справжній учитель, вчить знаходити істину. Будучи знаним ученим і відповідальним адміністратором, цінує насамперед людські стосунки, ставить на перше місце особистість з її внутрішнім світом, переживаннями та власним поглядом на світ.

У всі часи батьки ретельно обирали ім'я дитині, яка щойно з'являлась на світ. У народі навіть образно кажуть: "Як назвеш корабель, так він і попливе". Можливо, ім'я є одним із тих важливих чинників, які визначають характер людини, її долю. Беручи інтерв'ю до однієї із місцевих газет, Василя Васильовича якось запитали про те, як йому "царюється" із цим ім'ям, адже в перекладі з грецької воно означає "вінценосець", "цар". На що він відповів: "...царювання пов'язане з пригнобленням когось, а мені така ідея не дуже імпонує. Але як обранець долі, що має вінець, який до чогось зобов'язує — це так". У тому ж інтерв'ю ще один відомий Василь Васильович Добрянський (письменник, редактор газети "Слово народу") зауважив: "...Василі, як на мене, добрі, м'якосердні. Може, тому дуже мало Василів царювали за історію людства. Та й нині, оглянувши політичний овид України, рідко побачимо Василів серед урядовців, народних депутатів, чиновників високого рангу. Політичне крутіство, лукавство не для Василів. Вони прагнуть змінити світ добром, творчістю. Одразу згадуються імена Василя Стефаніка, Василя Земляка, Василя Симоненка, Василя Стуса..." (газета "Галичина" від 13 січня 2001).

Доброго Вам здоров'я, здійснення всіх творчих задумів, родинного затишку й просто людського щастя, дорогий і шановний наш ювіляре!

Віра Пітель (м. Івано-Франківськ)

Vira Pitel'

FAVoured ONE FOR SCIENSE AS FOR FORTUNE
(on the 60-th V. Greshchuk's birthday)

УДК 047.31+81'36

ГРАМАТИЧНІ ЧИТАННЯ – V

5–6 лютого 2009 року на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету була проведена міжнародна науково-теоретична конференція «Грама-тичні читання – V».

У роботі конференції взяли участь учені з вищих навчальних закладів, науково-дослідницьких установ України, Росії, Білорусії, Казахстану. Відкривало конференцію пленарне засідання, надалі робота конференції проходила у секціях, а завершили її засідання двох Круглих столів.

Конференцію відкрив вітальним словом декан філологічного факультету Донецького національного університету, завідувач кафедри загального мовознавства та історії мови, доктор філологічних наук, професор, академік Петровської академії наук Є.С.Отін. Він зазначив, що «Грама-тичні читання», які проходять на філологічному факультеті Донецького національного університету вже вп'яте, стали доброю традицією. Міжнародна конференція дає змогу вченим різних країн представити свої наукові здобутки та обговорити проблемні питання лінгвістичних досліджень. **Є.С. Отін** також розповів про інші мовознавчі конференції, що проводяться на базі Донецького національного університету, ознайомив учасників конференції зі щорічними лінгвістичними збірниками, де презентовані наукові дослідження з різних галузей лінгвістичної науки, та з міжнародними науковими лінгвістичними проектами, які здійснюються спільно з університетами Росії та Білорусії.

Пленарне засідання розпочалося з доповіді **А.М. Нелюби** (Харків, Україна) «Чи порушують мовну норму окаяніалізм?», у якій на репрезентативних прикладах учений доводив тезу про те, що поняття «окаяніалізм» не працює на рівні словотвору.

Доповідь **І.А. Герасименко** (Горлівка, Україна) була присвячена особливостям функціонування та вживання описових конструкцій з компонентом «цвет» у текстах російської фразеології, фольклору та художньої літератури XIX–XXI ст.

© А.П.ЗАГНІТКО, Г.В.СИТАР, Є.С.КОВАЛЕНКО, 2009

Т.В. Тукова (Донецьк, Україна) у виступі «Інтелектуалізація мови як один зі шляхів її розвитку» розглянула проблему напрямку еволюції мови на всіх рівнях її системи у зв'язку з розвитком пізнавальної діяльності людини. На думку авторки, інтелектуалізація мови як на діахронічному, так і на синхронічному зрізі виявляється в тенденції до смислової точності.

У доповіді **В.В. Мозгунова** (Донецьк, Україна) «Особливості вияву категорії модальності в епістолярному жанрі мовлення» на матеріалі епістолярію В.Стуса та Олени Теліги проаналізовано особливості вияву категорії модальності в цьому жанрі мовлення, простежено гендерні відмінності в реалізації цієї категорії, окреслено перспективи подальших досліджень.

Особливості глибинно-семантичного подання речень з темпоральними частками стали предметом аналізу в доповіді **В.М. Труба** (Київ, Україна) «Про специфіку значення речень з реалізованими темпоральними валентностями часток *ще* та *вже*». Лінгвіст продемонстрував, що семантична структура повинна містити інформацію про розвиток описуваної ситуації і, враховуючи різноманітні функції реалізованих темпоральних валентностей часток, відбивати реальне відношення між поверхневою та глибинною структурою речення.

Завершилося пленарне засідання виступом **М.О. Вінтоніва** (Донецьк, Україна) «Категорії комунікативного синтаксису». Предметом аналізу у доповіді стали такі основні категорії комунікативного синтаксису, як: фокус, тема, рема, дане, нове, топік, коментар та ін. Доповідач докладно проаналізував кожну з презентованих категорій та зосередився на проблемі їх розмежування та взаємодії в межах комунікативного синтаксису.

Після перерви робота конференції продовжилася на секційних засіданнях. Заплановані вісім секцій були об'єднані в чотири.

У центрі уваги учасників об'єднаних секцій «**Актуальні проблеми теорії мови і когнітивної граматики**», «**Актуальні проблеми синтаксису**» були проблеми концептології, зокрема концептуальної картини світу, аксіології, синтаксису складного речення тощо. Так, І.Карамишева (Львів) привернула увагу до проблеми дискусійності виокремлення «синтаксичного концепту» в сучасних лінгвокогнітивних дослідженнях; Н.Плотнікова (Харків) представила свої спостереження над концептом *голодна кутя* у міфологічній картині світу; Л. Фатєєва (Луганськ) привернула увагу до концепту «воля» в поезії Тараса Шевченка; Н. Ясакова (Київ) презентувала семантичну категорію персональності у світлі філософського осмислення опозиції Я–ТИ–ВІН; О. Мачак розглянула семантику та типологію предикатів статальних допустових синтаксичних конструкцій.

Кілька виступів було присвячено розгляду складного речення в різних аспектах синтаксичного аналізу. Так, І. Бокатенко (Київ) привернула увагу до проблеми дослідження складних речень із підрядною предикативною частиною умови; О. Колісник (Кіровоград) розглянула особливості синтаксичного зв'язку в складних сполучникових реченнях із пояснювальними відношеннями.

Жваве обговорення викликали виступи Ю. Драч (Вінниця), яка розкрила лінгвальну природу обов'язкових приприкметникових компонентів формально-граматичної структури речення, С. Галаур (Полтава), яка презентувала чинники формування просторового значення в семантико-синтаксичній структурі речення з префіксально-прийменниковою кореляцією.

У виступі Ю. Язикової (Кіровоград) «Семантичні особливості займенниково-співвідносних речень симетричної та несиметричної структури» було окреслено особливості формування аналізованих речень як синтаксичних одиниць.

Проблеми, напрямки та аспекти дослідження морфології та словотвору обговорювали на **секціях «Проблеми категорій словотвірності рівня»** й **«Теоретичні і практичні проблеми морфології»**.

Роботу об'єднаної секції розпочато виступом Т. Скоробогатої (Гродно, Білорусь) «Дериваційна семантика російських і німецьких дієслів фізичного впливу, які позначають 'напрямки дії в просторі'», де авторка окреслила способи вираження дериваційної семантики у дієслів фізичного впливу в російській і німецькій мовах і дійшла висновку, що словотвірна семантика простору в німецькій мові презентована різноманітніше ніж в російській, хоча основні словотвірні типи, способи і засоби їх вираження наявні в обох мовах.

Також були заслухані доповіді В. Теркулова (Горлівка) «Ономасіологічні моделі композитів — позначень об'єднань людей в російській мові» та І. Демешко (Кіровоград) «Типологія морфологічних моделей у віддієслівному словотворенні сучасної української мови».

В. Теркулов (Горлівка) присвятив свій виступ встановленню параметрів ономасіологічного опису універбалізаційних композитів, а також реалізації визначеної структури цього опису при аналізі складних слів, що входять до ономасіологічного класу «об'єднання людей» у російській мові.

У своїй доповіді І. Демешко (Кіровоград) встановила механізми впливу на структуру девербативів та проаналізувала типи морфонологічних позицій, релевантні для віддієслівних дериватів субстантивної зони. Окрему увагу авторка звернула на морфонологічні засоби морфемного варіювання, а також різновиди морфонологічних моделей віддієслівних іменників у сучасній українській мові.

Теоретичні та практичні проблеми морфології були висвітлені у доповідях А. Рубан (Москва, Росія), яка запропонувала проект нового практичного словника на матеріалі російських темпоральних прислівників; І. Носенко (Полтава), яка розкрила особливості присубстантивного вживання відносних ад'єктивів, утворених від іменників — назв металів; О. Халіман (Харків), яка на матеріалі граматичного значення множини проаналізувала «нульове» граматичне значення як наслідок нейтралізації.

Засідання **секції «Проблеми дискурсології, дискурс-аналізу»** характеризувалося широким колом розглянутих питань.

З доповіддю «Грамматичні індикатори вираження ввічливості» виступила А. Безноса (Полтава), яка простежила це явище з погляду іс-

торії його вивчення. Класифікацію перформативів у лінгвістиці пода-ла А. Дедухо (Київ).

В аспекті теорії мовленнєвих жанрів презентована характеристика повідомлень про стихійні лиха у доповіді Р. Карамішевої (Львів) «Регі-строво-жанрові характеристики повідомлень про стихійні лиха на украї-номовних та англійськомовних інтернет-сайтах», де акцентовано, що аналізо-вані повідомлення є особливим тематичним видом повідомлень у межах новинного дискурсу зі своїми особливостями подачі поганих новин.

Т. Осіпова (Харків) у доповіді «Комунікативний кодекс україн-ців: відображення дії закону поглинання емоцій в українському па-ремійному фонді» наголосила на тому, що вивчення комунікативних властивостей прислів'їв та приказок, систематизація їх за законами спілкування мотивує необхідність створення комунікативного кодек-су українців, який сприятиме підвищенню рівня комунікативної ком-петенції сучасного мовця.

У доповіді «Синтаксична і смислова структура атрибутивних метафоричних словосполучень у поезії шістдесятників» Н. Слобо-да (Дніпропетровськ) виділила три типи метафор (метафора-загадка, метафора-порівняння, метафора-епітет), які проаналізувала у зв'язку із синтаксичними особливостями їх реалізації.

На об'єднаних секціях **«Функціональна семантика лексич-них і фразеологічних одиниць»** та **«Актуальні проблеми сучасних діалектів, соціолінгвістики та ономастики»** переважала тематика, пов'язана з функціонуванням та семантикою лексичних та фразеоло-гічних одиниць у різних дискурсах (публіцистичному, художньому та ін.), ономастичними дослідженнями у сучасній лінгвістиці. Належна увага приділена питанням діалектології та сучасної соціолінгвісти-ки. Так, Ж. Краснобаєва-Чорна (Донецьк) ґрунтовно проаналізувала національно-культурну специфіку українських фразем весільної се-мантики; О. Кудря (Горлівка) у виступі «Похідні ад'єктивні одиниці зі вторинним колоративним значенням в українській та англійській мо-вах: семантичні групи та механізми їх словотворення» окреслила по-няття похідних та вторинних кольоронайменувань, а також простежи-ла особливості будови лексем кольору у двох контрастивних мовах.

Проблеми ономастики висвітлили: О. Антонюк (Донецьк) на основі антропонімії Донеччини з'ясувала граматичні особливості прізвиськ; Т. Буга (Донецьк) звернула увагу на особливості периферійної частини українського чоловічого іменника Центральної Донеччини з к. XIX до поч. XXI ст.; О. Заїнчовська (Кіровоград) розглянула морфологічні варі-анти мікротопонімів південно-східного Поділля; Г. Лукаш (Донецьк) присвятила свій виступ «Функціональна семантика граматичних катего-рій власних назв» проблемі зв'язків власних назв із граматичними рівня-ми мови; у центрі уваги О. Кашталян (Кіровоград) була морфологічна парадигматика прізвиськ прикметникового типу в українській мові.

Новітні напрямки лінгвістичних досліджень були презентовані на засіданні секції **«Прикладна (комп'ютерна) лінгвістика: аспекти, напрями досліджень»**.

Зацікавлення аудиторії викликала доповідь Х. Гайдис (Львів), присвячена мовним злочинам як предмету судово-лінгвістичної експертизи.

Доповідь О. Лазаренко, Д. Панченка (Харків) «Роль онтологій під час обробки знань в «семантичному web» була присвячена питанням моделювання процесів автоматичного реферування із застосуванням онтологій. Дослідники запропонували модель онтологічного подання знань та опис онтологій засобами мови OWL.

У виступі М. Вінтоніва, І. Грабовської (Донецьк) були проаналізовані займенниково-кореляційні складнопідрядні речення в системі автоматичного опрацювання писемних текстів, висвітлено методику укладання бази даних речень цього типу.

Окрема увага на секції була приділена питанню розвитку дистанційного навчання в Україні, що викликало жваве обговорення в аудиторії. Свої розробки з цієї проблеми презентували Г. Ситар, І. Селіщев (Донецьк) «Дистанційний курс «Прикладна фонетика»: принципи створення і структура» та І. Коненко (Донецьк) «Технологічні особливості виконання вправ у системі дистанційного навчання».

Засідання секції продемонструвало надзвичайну актуальність досліджень в галузі прикладної (комп'ютерної) лінгвістики, окреслило перспективи цієї галузі мовознавчої науки.

На другий день конференції розпочали свою роботу засідання двох Круглих столів. Заявлена на круглі столи проблематика репрезентує дослідження, здійснювані лінгвістами Донецького національного університету спільно з ученими філологічних факультетів Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (Москва, Росія), Білоруського державного університету (Мінськ, Білорусь), Гродненського державного університету імені Янки Купали (Гродно, Білорусь) у межах двох міжнародних проектів «Моделі слов'янських простих речень з урахуванням їх типових значень і мовленнєвих реалізацій» і «Слов'янські прийменники у синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис».

Обговорення **Круглого столу «Типологія предикатів і моделі речень у слов'янських мовах»** розпочалося з доповіді А.П. Загнітка «Одиниці і категорії когнітивного синтаксису», яка викликала жваву дискусію серед учасників засідання. Найбільше зацікавило слухачів питання співвідношення одиниць і категорій когнітивного, семантичного та функціонально-комунікативного синтаксису.

М. Капась-Романюк (Київ) розглянула стійкі дієслівні сполуки у проекції на історію української літературної мови. Доповідь викликала багато питань, що свідчить про наявність не вирішеного у межах проблеми описових предикатів, про необхідність уточнення поняття «стійкі дієслівні сполуки», визначення критеріїв їх кваліфікації.

Симетричні конверсиви в українській мові стали об'єктом доповіді О. Милостної (Донецьк). Авторка обґрунтувала положення про симетричність усіх конверсивів, запропонувала власну класифікацію конверсивів за ступенем симетрії, окреслила перспективи створення алгоритму, за яким відтворюються конверсиви.

Завершив засідання цього Круглого столу виступ К. Виноградової (Москва, Росія), Г. Ситар (Донецьк, Україна) «Типологія моделей модальних модифікацій речень в українській і російській мовах», у якому авторки запропонували дихотомію модальних модифікацій речень, виділили моделі речень, спільні для трьох основних типів модальності – бажання, можливості, необхідності, та моделі, за якими будуються модифікації одного з указаних типів в українській та російській мовах.

На засіданні **Круглого столу «Слов'янські прийменники: категорійна семантика і функції, контрастивістика»** порушували проблеми контрастивного зіставлення російських та казахських прийменників, машинного перекладу українських прийменників тощо. Так, доповідь К. Доценко (Москва, Росія / Астана, Казахстан) «Російські прийменники та їхні казахські еквіваленти» викликала жваву дискусію серед учасників Круглого столу. Предметом обговорення стала методика контрастивного аналізу російських і казахських прийменників, також слухачів зацікавили способи передачі просторових відношень казахською мовою у зіставленні з російською, вираження “синтаксичних” прийменників у казахській мові та ін.

Українські первинні прийменники в аспекті прикладної лінгвістики стали предметом виступу М. Оранської (Донецьк), яка презентувала спробу складання алгоритму машинного перекладу українського прийменника за російською мовою. Дослідниця виходила із прагнення врахувати типові помилки програм автоматичного перекладу, окреслила перспективи подальшого розгортання моделі запропонованого алгоритму та наголосила, що принципи його побудови, очевидно, є спільними для всіх первинних прийменників.

Підсумовуючи роботу Круглих столів, учасники наголосили на необхідності проведення таких засідань, де обговорюються актуальні питання сучасної лінгвістики, знаходять шляхи вирішення проблемних питань, окреслюються перспективи подальших наукових розвідок.

Міжнародна конференція відзначилася актуальністю тематики, широким колом обговорюваних питань і ґрунтовними дослідженнями у нових галузях лінгвістичної науки. Матеріали конференції вийшли друком до початку її роботи у збірнику наукових праць «Лінгвістичні студії» (випуски 17 і 18). Обидва випуски та програма конференції доступні на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua.

*Анатолій Загнітко, Ганна Ситар,
Євгенія Коваленко (м. Донецьк)*

Anatolyi Zagnitko, Ganna Sytar, Eugeniya Kovalenko

GRAMMATICAL READING-MATTER – V

There is an information about the International scientific and practical conference “Grammatical reading-matter – V” which took place on 5–6 February 2009 at the chair of Ukraine and applied linguistics (Donetsk national University).

Keywords: conference, Ukraine grammar.

УДК 808.1+047.31+801.73+81'371+655.41

ТЕХТ. CONTEXT. EDITION. (огляд семінару)

10 лютого 2009 року Інститут української мови НАН України разом із Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України провели перше засідання наукового семінару „Техт. Контекст. Едиція”, метою якого було розширити коло фахівців різних галузей гуманітаристики, які б оцінювали текст з позицій його поліінформативності, а в дослідженнях та едиційній практиці були зорієнтовані на автентичність тексту.

Актуальність дальшого розвитку текстології, без якої сьогодні не можуть розвиватися ні літературознавство, ні мовознавство, ні фольклористика, підкреслив у своєму виступі “Ідіолект і текст. (Про основні завдання семінару)” **П. Гриценко** (Інститут української мови НАН України). Кожна з цих наук має свої напрацювання, елементи власної методики, бо підпорядковані відповідним дослідницьким цілям. Інтегральною для цих наук щодо текстології, зазначив доповідач, є підвищена увага до тексту, його якості, яка визначається як відношення аналізованого тексту до первісного, створеного автором.

Сучасні дослідження ідіостилю письменників свідчать, що друковані варіанти відрізняються від написаного автором тексту. Твори, написані у часі відносно віддаленому від моменту його вивчення, зазнавали впливу едиційної практики різних культурних і політичних епох, традицій різних регіонів України.

Сьогодні, на жаль, більшість текстів українських класиків (Ольги Кобилянської, Панаса Мирного, Василя Стефаника, Івана Франка та ін.) відредаговані видавцями, часто без урахування волі автора. Такий текст не відображає реальної мовної картини того часу і не може бути використаний у дослідженні мовних особливостей автора.

Однак нерідко в дослідженні ідіостилю письменника його мовні особливості вивчають без належної уваги до автентичного тексту, що

унеможливилює не тільки всебічне пізнання ідіостилю, а й встановлення закономірностей та тенденцій у структурі мови.

Саме тому, як зазначив доповідач, “реальною може стати зміна загальної дослідницької парадигми, яка унеможливлювала б поширену сьогодні байдужість до студійованого тексту, історії його створення автором й авторських перетворень, редагувань, історії видань і текстуальних змін, т. зв. редакторських виправлень, часової, тематичної та мовної актуалізації написаного автором. Неувага до історії тексту — це неувага до того культурного хронотопу, якому автор зобов’язаний і від якого автор був залежний, а відтак — свідомо чи несвідомо відтворив його у тексті”.

Важливим є й те, що П.Гриценко не тільки окреслив першочергові завдання, які стоять перед дослідниками, а й запропонував шляхи їх реалізації. На часі узагальнення досвіду розв’язання актуальних проблем едиції, напрацювань різних творчих колективів українських та зарубіжних дослідників, узагальнення досвіду аналізу текстів (особливо аналізу мовознавчого) в опорі на рукописи і першодруки. У плані організаційному запропоновано створити умови для ширшого користування автентичними текстами — рукописами, що можливе із застосуванням цифрових аналогів рукописів; водночас доповідач запропонував каталогізувати всі рукописні фонди, що зберігаються в різних установах, започаткувати серію видань на кшталт **“Путівник по фондах відділу рукописів”** (К., 1999) та звести воєдино інформації про розрізнені фонди.

Отже, дослідження тексту, спираючись на його автентіку, потребує максимально точного передавання особливостей вихідного рукопису чи, за його відсутності, — авторизованого першодруку. Водночас перед упорядниками такого тексту виникає чимало питань. **О. Федорук** у доповіді **“Деякі мовно-правописні проблеми видання “Повного зібрання творів Пантелеймона Куліша”** (*Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України*) звернув увагу на ті проблеми, що постали перед авторським колективом, який готує академічне зібрання творів П. Куліша.

Констатовано, що сьогодні ще відсутні єдині рекомендації, які можна було б використати у процесі підготовки до видання різних томів спадщини П.Куліша, бо за змістом ці томи дуже відрізняються. Перед упорядниками стоїть проблема мовно-правописного передавання українських та російських текстів та вибору словоформ, які слід осучаснювати, тобто передавати їх відповідно до норм сучасного чинного правопису, а які треба зберігати як особливість мови ХІХ ст. і мови автора.

Зазначимо, що засадничою настановою, яку сформульовано в І т. листів, є максимальне відтворення особливості Кулішевої мови.

Однак, на думку О. Федорука, не завжди можна діяти відповідно до цієї постанови. Проблемною у мовно-правописному плані є підготовка різних за своїм видом творів П. Куліша, написаних українською, — оригінальних художніх творів (поезія, белетристика), художніх перекладів і переспівів, фольклористичних, літературно-критичних, публіцистичних, філософських, педагогічних, історичних праць, мемуарів, листів. Очевидним є те, що слово в поетичному творі має інше навантаження,

ніж в історичній праці. Доповідач зауважив, що “у поетичному творі для читача важлива і семантика слова, і зафіксована у словоформі його звукова оболонка, в історичному ж тексті словоформа має другорядне значення, а на першому плані виступає семантика”. Саме тому за функціональною ознакою слова у текстах різного призначення доповідач запропонував умовно поділити тексти на групи: та, у якій слово висвітлює передусім художньо-естетичну функцію; і та, у якій — логічно-інформативну. В окрему групу запропоновано виділити епістолярний жанр, оскільки в таких текстах, вважає О. Федорук, слово є і засобом донесення інформації, і формою розкриття внутрішнього світу автора. Саме тому відповідно до прагматики творів у різних томах можна буде застосовувати дещо різний підхід щодо збереження мовних особливостей, від найприскіпливішого до відносно довільного.

Доповідач зазначив, що у підготовці російськомовних художніх текстів особливу увагу необхідно звертати на українізми, зберігати їх форми і не осучаснювати відповідно до норм російського правопису.

Водночас О.Федорук підкреслив, що оскільки видання “**Повного зібрання творів Пантелеймона Куліша**” є науковим, воно ляже в основу численних передруків, адресованих широкому колу читачів, зокрема й освітянам. А такі видання здійснюються з максимальною модернізацією мови й правопису, до якої, очевидно, не може вдатися наукове видання. Отже, створюючи базовий текст твору, упорядники повинні бути свідомі того, що він стане прототекстом для адаптованої версії, тобто зазнає додаткової мовно-правописної модернізації. Саме тому є бажаною співпраця науковців Інституту літератури з видавцями, щоб адаптовані версії текстів готували фахівці-текстологи.

Доповіді викликали жваве обговорення, у якому взяли участь науковці *Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка* (Е. Соловей, П. Михет, С. Гальченко, Г. Бурлака, В. Дудко), *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського* (О. Брицина), *Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського* (І. Гирич).

Висловлено сподівання, що такі семінари сприятимуть подоланню нігілізму й страху перед рукописами, створять ситуацію, коли дослідники спиратимуться передусім на автентичні тексти.

Ухвалено проводити такі семінари чотири рази на рік.

Галина Кобиринка (м. Київ)

Galyna Kobyrnka

TEXT. CONTEXT. EDITION.
(review of the seminar)

On February the Institute of Ukraine of Ukrainian NA of Sci. and T.G. Shevchenko Institute of literature Ukrainian NA of Sci. conducted the first meeting of scientific seminar "Text. Context. Edition", the purpose of which was to extend the circle of specialists of different industries of gumanitary, which would estimate text from positions of its polyinformatical state, researches and edition practice were orientated on authenticity of text.

Keywords: review of the seminar "Text. Context. Edition".

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФОНОТАКТИКИ

17—18 лютого 2009р. в Інституті слов'янської філології університету М. Коперніка (м. Торунь, Польща, <http://www.umk.pl/ifs/index.html>) відбулася конференція, присвячена проблемам слов'янської фонотактики ("Zagadnienia słowiańskiej fonotaktyki"), в якій взяли участь представники семи слов'янських країн.

Доповіді засвідчили зацікавленість науковців фонетичними процесами, які відбуваються в сучасних слов'янських літературних мовах та діалектах, взаємостосунками між орфоепічними нормами та живою мовленнєвою практикою.

Зокрема, **Д. Горга (Хорватія)** зупинився на особливостях функціонування артикуляційного складу в спонтанному мовленні та в читаному тексті, виявив умови, які сприяють збереженню властивостей звуків у складах як найменших одиницях вимовляння.

В. Лаброска (Македонія) дослідила реалізацію фонемі /v/ у македонській мові, виявила порушення орфоепічних вимог, що стосуються асиміляції цього звука за глухістю, запропонувала пояснення причин цих відхилень.

С. Пунішіч (Сербія) звернула увагу на широкий діапазон артикуляцій африкат з близьким акустичним ефектом у сербській мові. Ці результати використовуються в логопедичній практиці.

М. Осовіцька-Кондратовіч (Польща) виступила з доповіддю про реалізацію в потоці мовлення польських носових голосних звуків. Результати її досліджень засвідчують, що в польській мові (до речі, як і в інших слов'янських) спостерігається тенденція до спрощення "складних" звуків, зокрема назальних вокалів, які втрачають носовість, особливо в позиції кінця слова.

Висновки про спрощення — економію артикуляцій — підтверджує й експериментальний аналіз гемінації у словенській (А. Козира) та польській (А. Серовік) мовах: обидві авторки відзначили перева-

жання вимови одного звуку при відтворенні сегмента на письмі двома літерами.

Г. Тівадар (Словенія) дослідив розбіжності між вимовною практикою та орфоепічними приписами словенського літературного мовлення навіть на фонематичному рівні; зауважено, що хоча проблема розпізнавання фонем і знімається в контексті (напр., *Uran – vran*), але такі збіги залишаються завадою у спілкуванні.

Л. Хоменко (Україна) представила експериментальне дослідження звукосполук у контексті проблем орфофонії. Йдеться про характеристику звуків українського мовлення, які з'являються на місці сполучень *д+з, д+с, д+ж, д+дж, д+дз, д+ч, д+ц*, тобто зімкнено-проривного *д* та щілинних свистячих, шиплячих, аффрикат на межі префікса і кореня. Авторка зіставила результати експериментального вивчення асимілятивних процесів у зазначених позиціях із рекомендаціями сучасних орфоепічних словників щодо вимови цих звукосполучень.

О. Іщенко (Україна) доповів про результати вивчення фонетичної організації слова залежно від темпу мовлення в українській літературній мові, окреслив роль голосних у цьому процесі. Підкреслено характер протиставлення наголошених і ненаголошених складів у мовленні з різним темпом, визначено й охарактеризовано ті мовленнєві засоби, які є провідними у створенні ефекту наголошеності в українській мові.

А. Травінська (Польща) на значному експериментальному матеріалі, отриманому з застосуванням різноманітних прийомів, продемонструвала варіанти вимови польської голосної фонемі /y/ та сприйняття алофонів цієї фонемі, виділених з потоку мовлення, носіями польської мови.

І. Савіцька (Польща) поділилася спостереженнями щодо фонетичних балканізмів у слов'янських мовах, проаналізувала шляхи їхнього поширення.

Е. Грігорова (Німеччина) присвятила свій виступ принципам контрастивного вивчення фонотактики в слов'янських та інших європейських мовах.

Про можливість комп'ютерного дослідження усного мовлення доповів **М. Суботіч (Сербія)**.

Цікаву доповідь про фонетичні явища в говорі російських старообрядців, які мешкають на території Польщі, представив **С. Ѓжибовські (Польща)**, який окреслив найбільш стійкі щодо польського впливу фонетичні процеси, зокрема якання; водночас відзначив існування сильної тенденції до занепаду фонетичних рис, здавна притаманних досліджуваному російському говорі, та набуття ним польських фонетичних рис (поширення специфічного польського [ɨ]). Докладно схарактеризував говірку, що функціонує в іншомовному оточенні і виявляє стійкість структури, чому значною мірою сприяє церква.

Д. Пасько (Польща) описала акцентуаційні зміни цієї говірки, зазначивши, що наголошування в говірці нині майже цілком підпорядковане польській акцентуації — наголос усталився на передостанньому складі слова.

А. Коритовська (Польща) представила огляд праць, присвячених дослідженню сандхі в македонській мові.

Конференція засвідчила інтеграцію знань різних слов'янських наукових шкіл, оскільки більшість явищ, процесів окремої мови можна збагнути лише в контексті досліджень явищ інших мов. З огляду на ці тенденції в розвитку сучасної славістики був підготовлений і опублікований за редакцією проф. І. Савіцької том праць "Фонетика. Фонологія" (Fonetyka. Fonologia) (Opole); серед учасників міжнародного колективу авторів і Л. Хоменко, яка підготувала розділи про українську фонетику і фонологію та про асиміляцію приголосних за участю голосу.

Більшість авторів зазначеної монографії є членами Комісії зі слов'янської фонотактики при Міжнародному комітеті славістів; повноваження цієї Комісії закінчилися в лютому цього року, тому одним із питань організаційного засідання були вибори її нових членів. Комісію на новий термін знову очолила проф. І. Савіцька. Членами Комісії від України стали Л. Хоменко та О. Іщенко.

Об'єктом вивчення на найближчу перспективу обрано сандхі (асиміляція приголосних за ознакою голосу й шуму в усіх релевантних позиціях) та реалізацію звука [v] у слов'янських мовах. Спеціальний об'єкт студій — діалектна фонетика, зокрема функціонування зімкнено-проривного [d].

Людмила Хоменко, Олександр Іщенко (м. Київ)

Ludmyla Khomenko, Olexandr Ishchenko

PROBLEMS OF SLAVONIC PHONOTACTICS

The article contains some information about the conference «Zagadnienia słowiańskiej fonotaktyki», which took place on 17 – 18 February 2009 at the M. Kopernik University's Institute of Slavonic Philology (Torun, Poland).

Keywords: phonetics, phonotactics, vowels, consonants, syllable.

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ СЕМІНАР У ЛЬВОВІ

Філологічне наукове життя Львівського національного університету імені І.Я. Франка у березні 2009р. було означене важливою подією: 26–27 березня проходила школа-семінар із соціолінгвістики, у рамках якої 27 березня відбувся черговий VI Всеукраїнський соціолінгвістичний семінар, співорганізатором якого постійно виступає Інститут української мови НАНУ.

Близько тридцяти студентів-філологів зі Львова, Києва, Вінниці, Харкова, Луганська, Сум, Горлівки, Тернополя, Івано-Франківська, Луцька, Ялти, Одеси, Херсона виступили з науковими повідомленнями, тематика яких засвідчила не тільки спектр наукових зацікавлень молодих науковців, а й пріоритетні напрями сучасної української соціолінгвістики, у рідчисті яких ці зацікавлення природно формуються й розвиваються. На макросоціолінгвістичній проблематиці двомовності були зосереджені доповіді студентів, що мешкають на Східній Україні: *"Білінгвізм на Донбасі: реальність чи принциповість?"*, *"Диглосія двомовності України як соціолінгвістична проблема."*

Значний інтерес у молодого наукового покоління викликають проблеми українського мовного субстандарту, які досліджують на живому мовному матеріалі, із залученням даних польових досліджень, що були віддзеркалені у доповідях про елементи суржику в живому й публічному мовленні; про жаргон банківських працівників; про лайку й вульгаризми в україномовному комунікативному просторі. Відчутний інтерес до лінгвогендерологічної проблематики, що була озвучена в студіях про гендерно нейтральну лексику в сучасних англійських засобах масової комунікації, гендерний аспект герундію у жанрі «лекція», про гендерні стереотипи у фразеології сучасної німецької мови; а також до вікового параметру комунікації на прикладі соціолекту підлітка. У полі зору молодих науковців перебувають дискурсивні практики сучасного українського соціуму (політичне мовлення, реклам-

ний дискурс), жанрове розмаїття мови (міські вивіски, фронтове листування), інтернет-комунікація. Серія доповідей переконливо за-свідчила знакову для сучасної соціолінгвістики інтеграцію з іншими філологічними дисциплінами: ономастикою, когнітивною лінгвістикою, психолінгвістикою, етнолінгвістикою.

Тематика наукових доповідей на семінарі стосувалась переважно загальнотеоретичних та термінологічних аспектів сучасної соціолінгвістики: *Соціолінгвістика – шлях від “що” мовознавства до “чому” мовознавства* (Г. Мацюк), *Національні особливості сучасної мовної політики* (Л. Масенко), *Соціолінгвістичний аспект дослідження двомовності в Україні* (Я. Радевич-Винницький), *Соціолінгвістична проблематика в аспекті сучасних лінгвістичних теорій* (В. Ригованова), *Мова як засіб формування соціального простору* (Н. Карпенко), *Ідіолект: поняттєво-термінологічна парадигма* (Л. Ставицька), *Лінгвонім “мова” в контексті позамовних чинників* (І. Фаріон). Не залишилась поза увагою проблематика діахронної соціолінгвістики: *“Німий ювілей” Тараса Шевченка в 1914 році: національно-мовний аспект* (В. Статєєва), *Соціально-граматичний запит на граматику української мови у другій половині XIX ст.* (О. Горда), *Мовна ситуація на Закарпатті в 20 – 30-х рр. XIX ст. у порівнянні з підгорським періодом* (Я. Лукачина); належна увага була приділена сучасній урбанолінгвістиці (І. Брага, О. Галай, Д. Данильчук, І. Кудрейко), вивченню мови мовних меншин, зокрема польської у Львові (Л. Король), дискурсу телевізійних новин (І. Стецюк), періодики (В. Шляхова), соціокомунікативним аспектам мовної діяльності: *Формули соціального етикету в художній прозі Івана Франка: вітання* (М. Гавриш), *Особливості компліментів жінок і чоловіків* (О. Руда).

Організація семінару уможливила творчий зацікавлений діалог між досвідченими науковцями і науковою молоддю, який виявився плідним для обох сторін. Студенти змогли почути схвальні й критичні оцінки своєї діяльності, вислухати поради, рекомендації, взяти участь у науковій дискусії. Для зрілих вчених постала в усій очевидності потреба створення фундаментальних теоретичних і методологічних праць із соціолінгвістики, так само, як написання підручників, розробки шкільних факультативних курсів і програм, орієнтованих на вивчення мови в актуальному соціальному режимі «тут і тепер».

Леся Ставицька (м. Київ)

Lesya Stavytska

SOCIOLINGUISTIC SEMINAR IN LVIV

Some words about the reports on the sociolinguistic seminar which took place in Lviv (26–27 March 2009).

Keywords: sociolinguistic seminar, information.

УДК 049.32+811.161.2

ДУХОВНІ ОБРІЇ ГОНЧАРА-ПУБЛІЦИСТА

Степаненко М.І. Публіцистична спадщина Олесь Гончара (мовні, навколомовні й деякі інші проблеми). — Полтава: АСМІ, 2008. — 396 с.

Українське мовознавство останніх десятиліть позначене пильною увагою до особистості письменника як духовного провідника нації, у полі зору якого перебуває життя суспільства в усій його різноманітності, з його гострими, болючими проблемами, у тому числі мовними. Олесь Гончар належить до тих постатей у вітчизняній культурі ХХ ст., чия діяльність потужно впливала на відновлення, збереження та розвиток української духовності, сприяла утвердженню високих морально-етичних ідеалів нашого народу. З цього погляду важливим і надзвичайно значущим є дослідження полтавського науковця Миколи Степаненка «Публіцистична спадщина Олесь Гончара (мовні, навколо мовні й деякі інші проблеми)», яке відкриває читачеві багато нових, невідомих сторінок життєвої та творчої біографії письменника. Видається прикметним те, що ця книга з'явилася до 90-річчя від дня народження автора «Собору», коли особливо відчутною є потреба цілісного осмислення творчої спадщини видатного майстра слова, полум'яного патріота України.

В анотації до рецензованої праці зазначено, що її написано на матеріалі «Щоденників» Олесь Гончара, у ній «розкрито динаміку мовної ситуації в колишній Українській РСР і в уже самостійній незалежній Україні, зміни в мовній політиці, зумовлені екстра- й інтралінгвальними чинниками; з'ясовано актуальні проблеми сучасної української соціо- та етнолінгвістики...». Розглядові цієї проблематики присвячено перші шість розділів монографії; назвами кожного з них є взяті зі щоденників слова-роздуми Олесь Гончара, Відтак власне мовознавчі питання відразу концептуально поєднують читача з їх баченням очима публіциста, дослідник при цьому окреслює параметри наукового розгляду конкретного питання. Наприклад: Розділ І.

© В.С.КАЛАШНИК, М.І. ФІЛОН, 2009

«А мова — наче заборонена, наче валуєвський указ воскрес» (Динаміка мовної ситуації в Україні в 50—90-х рр. ХХ ст.); розділ V. «...Мова — народ!» (Соціолінгвістичні, власне мовознавчі й деякі інші спостереження Олесь Гончара). Тематично початкові 6 розділів утворюють своєрідний змістовий блок, у якому, крім зазначених, висвітлюються й інші питання, зокрема про політику зросійщення книгопродукції, радіомовлення та телебачення, про радянську цензуру, про Гончарове розуміння історії української мови.

Глибокий розгляд щоденникових матеріалів Олесь Гончара здійснено з використанням багатьох даних про сучасну соціолінгвістичну ситуацію, дбайливо зібраних дослідником. Це дозволяє показати проникливість і прозорливість поглядів Гончара на мову як першооснову духовності, точність його спостережень і вагомість висновків.

Спорідненими з попередніми є два наступні розділи, в яких поспідовно наголошується на силі рідного слова як підвалині письменницької майстерності та патріотизмі митця в зіставленні з інтернаціоналізмом і шовінізмом. Актуальною є думка Гончара про патріотизм не як абстрактне почуття, виражене традиційно в пафосному ключі, а як те, що визначає повсякденну діяльність митця, оперту на чистоту, красу й життєствердність рідного слова. Так само сучасними є висловлені у «Щоденниках» понад 30 років тому естетичні оцінки тогочасного літературного процесу, болісна констатація та однозначний осуд несмаку снобізму, «хамства вседозволеності», «словесної половини», «самовпевненого кривляння» (с. 137). Для Олесь Гончара питання про красу української мови невіддільне від питань мовної культури, на чому особливо наголошено в рецензованій праці. Надзвичайно цікаві міркування та спостереження М. Степаненка знайде читач на тих сторінках його монографії, де зіставляється декларований і фактичний (справжній) патріотизм навіть видатних представників російської літератури в їх ставленні до української мови й нації (напр., К. Паустовський, О. Блок, Є. Євтушенко та ін.). Автор книги простежує, бодай фрагментарно, наскрізність такого упередженого ставлення до всього українського, що з особливою силою виявляється в сучасних суспільно-політичних умовах існування української держави.

Безсумнівним є те, що Олесь Гончар тонко відчував глибинні процеси, що відбувались і відбуваються в українському суспільстві. Про це свідчить і один із центральних розділів монографії — дев'ятий: «Як примирити націю? Такі ж ми різні, з такими різними долями!...» (Гончар про письменників-борців за волю, самостійність, соборність України). Єдність нації є обов'язковою умовою її існування як цілісного життєздатного організму. Олесь Гончар, як засвідчує аналіз дослідником його публіцистики, добре розумів усю сукупність зовнішніх і внутрішніх причин роз'єднаності українців, пристрасно закликаючи брати уроки з трагічного минулого й суперечливої, складної сучасності. Тут, як і в інших розділах книги, наведено численні листи як свідчення активної громадянської позиції письменника.

У духовному світі Олеся Гончара своє особливе місце займають життєві і творчі долі трьох геніальних письменників — синів України: Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Олександра Довженка. Кожному з них у Гончаровій оцінці присвячено окремий розділ монографії Миколи Степаненка.

Дослідник не обмежується аналізом деяких, хай навіть дуже прикметних, щоденникових записів, для нього важливо виявити цілісність погляду Гончара на всіх названих митців слова. Справедливо звернено увагу на різновекторність спостережень Олеся Гончара, однаково уважного і до життєвих доль, і до ролі та місця в літературному процесі, і до значущості для духовного життя, а зрештою — і суто особистісне в ставленні до величних постатей українства. Надзвичайно багатою й різноманітною є шевченкіана Гончара, на думку якого Шевченко як геній «народився, щоб осяяти Україну». У «Щоденниках» Олеся Гончара, як показує дослідник, представлена ціла програма шевченкознавчих студій у їх здобутках та перспективах. Не випадково письменник підкреслював, що Тарас Шевченко у всьому своєму багатстві ще не вивчений.

«Генієм світового масштабу» вважає Олесь Гончар свого великого земляка-полтавця Миколу Гоголя. М. Степаненко у «Щоденниках» нараховує понад 50 записів про Гоголя. «Гоголь, — зазначає Гончар 16 вересня 1975-го р., — явище унікальне, воно виникло на гребні двох мовних стихій і з їх синтезу...». Життя та творчість Миколи Гоголя осмислюються в контексті значущості рідних джерел для збереження органічності внутрішнього світу письменника. Відірваність від рідної стихії зумовлює трагічну руйнацію особистої духовності митця.

Серед майже 200 українських письменників, згаданих у щоденниках Олеся Гончара, найрельєфніше, на думку дослідника, окрім Тараса Шевченка та Миколи Гоголя, представлено Олександра Довженка. Це закономірно, оскільки в житті та творчості останнього було досить багато, як уважав Гончар, спільного з долею Шевченка. У записі від 2 лютого 1994-го р. читаємо: «Шевченко й Довженко мислили категоріями вічності, по-особливому дивилися на українську історію, по-своєму — однак об'єктивно й оригінально — оцінювали гетьманів. Їх хвилювали спільні образи — Бог, батько й мати, рід, майбутнє, доля нації». Розмірковуючи над феноменом Довженка, як одного, за його словами, «з найбільших геніїв сучасності», Олесь Гончар убачав геніальність свого великого сучасника насамперед в умінні прозирати в майбутнє.

Завершується монографія розділами, що присвячені аналізові міркувань Гончара про свій родовід (Розділ XIV «**Ой роде ж мій, роде...**») та розповіді автора дослідження про Державний літературно-меморіальний музей-садибу Олеся Гончара в селі Сухій (розділ XV). Останній розділ засвідчує прагнення Миколи Степаненка як дослідника історії рідного краю й автора монографії «Літературні музеї Пол-

тавщини» (Полтава: АСМІ, 2006, — 404 с.) зберегти й донести до сучасників нетлінні скарби української культури в її полтавських витоках.

Книга М. Степаненка «Публіцистична спадщина Олесея Гончара», відзначмо насамкінець, повно і всебічно розкриває духовні обрії Гончара-публіциста, вона має не тільки наукове, а й виховне значення.

Володимир Калашник, Микола Філон (м. Харків)

Volodymyr Kalashnyk, Mykola Filon

SPIRITUAL HORIZONS OF HONCHAR AS A PUBLICIST

(Book review of Степаненко М.І. Публіцистична спадщина Олесея Гончара (мовні, навколомовні й деякі інші проблеми). — Полтава: АСМІ, 2008. — 396 с.)

Keywords: Oles' Honchar, Mykola Stepanenko.

Відомі постаті про мову

...Ніжні пахощі квітів, грайлива гострота фарб, солодкий голос солов'я, хто їх опише? Хто це опише, змалює, виразить, тому хіба можна випробувати своє обдарування в описі мелодії однієї з людських мов, бо в ній стільки невимовного, невловимого, неказанного, як і в пахощах квітки для тих, хто її не нюхав, як і в живій грі фарб для тих, хто не бачив їх, як і в солов'їному співі для тих хто його не чув.

Від чого ж хибне в Великоросії уявлення про грубість української чи галицької вимови? Чи від того, що про цю вимову судили за буквами, не знаючи, що південнорус, українець чи галичанин ніколи не вимовляє цих букв так, як вимовляються вони у Великоросії; чи від того ще, що слова, які вимовляються не так, як ми звикли чути їх з дитинства, здаються нам чимсь неправильним, потворним і смішним.

Хоча зіставлення й не доказові, скажемо, однак, для пояснення нашого розуміння доброгласності південноруської мови, що, якщо польська мова за своїм щебетанням і бренькотом, за цим бржменням подібна в устах прекрасної польки до арфи, гітари, гуслів, і північноруська різкістю своїх тонів подібна то до скрипки, то до кларнета, то мова південноруса своєю м'якістю й ніжністю схожа то до віолончелі, то до флейти, і загальною мелодією наближається до церковнослов'янської, яка звучить величавим органом.

Назва мови південноруської, південно-західної руської (тобто малоруської і червоноруської, або української й галицької), багато в чому відмінної від російської, північно-східної руської (тобто великоруської), насправді належить тій мові, якою говорять у Південній Росії губернії – Київська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, частина Воронізької і Херсонської, Земля Війська Чорноморського, губернії Подільська та Волинська, частина литовських губерній – Віленської і Гродненської, і майже вся Галичина; словом, назва південноруська мова повинна бути присвоєна тій мові, якою розмовляє понад 10 000 000 слов'ян, котрі проживають на півдні Росії і на південь від Росії і якою пісні співаються навіть у самій Польщі.

Метлинський А.Л. 1839

15. Хуцишвили Г., Мивидобадзе Р., Нижарадзе Г. Интеграция и разрешение конфликтов на Южном Кавказе: реальность или иллюзия? Результаты социологических опросов. Публикация Международного центра по конфликтам и переговорам. — 2001 // <http://www.iccp.ge/soc2.html>.
16. Черненко Іанна. Мовне меню // Дзеркало тижня. — 18.06.2005. — С. 17.
17. Черненко Г. А. Роль оцінки у формуванні мовної ситуації // Мова і культура. — К., 2007. — Вип. 9. — Т. II (90). Психологія мови і культури. Мова сучасного мистецтва. Міжкультурна комунікація. — С. 202 — 207.
18. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. — К., 2000. — 283 с.
19. Юсселер Манфред. Социоллингвистика. — (1982. Берлин) — К., 1987. — 200 с.
20. Micewicz T. M. Bilingualism in Upper Silesia. Its Psycho- and Sociolinguistic Problems. — Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1975. — 141 s.

Hanna Chernenko

HOW TO REGULATE A LANGUAGE SITUATION IN UKRAINE (on the results of a Delphi method investigation)

The author uses Delphi method for finding the solution of a language conflict. The results of this investigation concerning the language situation in Ukraine are presented. The Russian philologists, the Ukrainian philologists and some other humanitarian specialists (historians, lawyers etc) have been polled. The difference between opinions of these groups is defined. The author ascertains that it's very important to fix the value "Interests of the state" as common one for all participants of this conflict and of this questionnaire. In such a way we get a chance to take different positions on the problem into account and to decide a language conflict peacefully.

Keywords: the language conflict in Ukraine, Delphi method.

Відомі постаті про мову

Багато письменників стверджують, що наріччя великоросійське і південноруське, як і білоруське, походять від однієї гілки — руської. А є й такі, що визнають його просто обласним польським наріччям (provincialismus), або називають малоросійським; і рідко трапляється, щоб цю руську мову називали руською, так як її називали за старих часів, без усякої зміни й додатку.

Русь. Ця головна галузь слов'янського племені, споконвіку складала один народ і говорила однією мовою, якій і не може личити інша назва, крім *руської*, по-латині *lingua ruthenica*, по-німецьки *ruthenische Sprache*. Поділ її на білоруську і малоросійську мову помилковий і не відповідає суті справи: що постаємося довести. Ім'я *Росії* створено тільки у XVIII ст., а назва *російської* мови, мабуть, без сумніву, ще новіша і їй власне відповідає латинське слово *russicus* і німецьке *russisch*; тим же прикметником і французи позначають руську і російську мову: *la lanque russe*.

Як руська мова, так і руський народ є головним представником усіх слов'янських.

Могильницький І.

39. *Фекета І.І.* Особливості творення назв осіб жіночої статі // Українська мова і література в школі. — 1974. — № 4. — С. 77—79.
40. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 тт. — К.: Наук. думка, 1976 — 1986.
41. Хрещатик. Київська муніципальна газета. — К., 2005. — № 33.
42. *Яновський Ю.* Твори: У 5 тт. — К.: Держ. вид-во Худ. літ., 1958.
43. www.bogoslav.kiev.ua

Scitlana Semenyuk

BORROWED FORMANTS OF NOUNS WITH A MODIFICATE MEANING OF FEMALE GENDER (end of the XVIIIth — beginning of the XXI th centuries)

The article elaborates upon the development of the subsystem of nouns with modificate meaning of female gender which are produced by the borrowed suffixes **ес-а, -ис-а,, -ит-а, -ід-а** during the last two centuries, considering such an integral attribute as the system's influence on the functioning of its separate elements. Some questions of the productivity, functional-semantic distribution of the noticed formants, their style differentiation.

Keywords: nouns with modificate feminine, feminitive, correlate, borrowed formants.

Відомі постаті про мову

Народ може втратити свою самостійність, але характер і мова його завжди залишаються його надбанням. Слава і досконалість мови не залежать від долі народу. Нині вже немає ні найменшого сліду старої (політичної) могутності римлян і греків, а знамениті їхні мови досі існують. Між тим виникло багато нових держав, мови яких тільки тепер стають відомими, в міру свого удосконалення. Так само нерідко і скіпетр не змінює народності підвласних йому племен. Чехи, кроати, угорці і т. п., хоча й підлегли Австрійській імперії, але при тому не перестають бути й називатися чехами, кроатами і угорцями. Така ж доля й Південної Русі. Протекло вже багато віків з того часу, як Руське князівство, засноване Володимиром Великим, упало. Але південноруська мова від того не знищилася й не перестала існувати в устах (туземного) руського народу поряд з іншими мовами слов'янського походження!

Руський народ складав колись значну частину колишнього королівства Польського, до якого входило чотири головні народи: польський, литовський, руський і пруський. Країна, що лежить по Дніпру і має своєю столицею Київ, була стародавньою країною *Русі*; вона незмірно простяглася на північ, де виникла держава, що одержала назву *Великої Русі*, а потім, значно пізніше, *Росії*. Русь, що залишилася в межах Польщі, стала зватися *Малою*; частина її, що займала підшву Карпатських гір, йменувалася Руссю *Червоною* (красною); а ту, яку одного разу придбали за допомогою литовської зброї, названо *Білою* і *Чорною* Руссю. Три частини Польської Русі визначалися особливими іменами: *Поділля*, *Волині* й *України*.

Могильницький І.

21. Moser M. Das Ukrainische ("Ruthenische") der galizischen Polonophilen zwischen 1830 und 1849. // Zeitschrift für Slavische Philologie. — 2004. — Heft 2. — S. 32 — 48.
22. O życiu i pismach Tymka Padurry. // Pyśma Tymka Padurry. Wydanie posmertne z awtohrafiw. — Lwiv, 1874. — S. I—XLI.
23. Parylak P. Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach (przedruk). // Język polski dawnych kresów wschodnich. — 1999. — T. 2. — S. 341 — 365.
24. Słownik języka polskiego. — Warszawa, 1965. — T. 7.

Oksana Ostapchuk

CONCLUDING REMARKS TO "AN ALPHABETICAL WAR": CYRILLIC EDITION OF TYMKO PADURA'S WORKS

Keywords: interlanguage contact, dialects, lexical loanwords.

Відомі постаті про мову

Що Південнозахідна Русь з'єднана була з Польським королівством *не силою зброї, але правами рівності*, доказом тому служить грамота короля Сигізмунда Августа, 1569 р. У ній сказано: "Руська земля з давніх часів предками нашими, королями польськими, приєднана до корони Польської, в числі інших найголовніших її частин; і ми всіх її жителів загалом і кожного окремо, як *рівних до рівних, вільних до вільних*, як власні й справжні члени до власного тіла й голови, до королівства Польського, в єднання, честь і власність навертаємо і приєднуємо, разом з іншими коронними жителями урівнюємо і робимо і визнаємо їх учасниками в усіх правах, перевагах і долі Польської корони" і т. ін.

У Руських землях, що належали до Польського королівства, південноруська мова не тільки була мовою народною, але й урядовою, якою говорили і при дворі великих князів Литовських, і в найзначніших руських домах.

1. Доказом того служить, по-перше, "Литовський Статут", первісно писаний південноруською мовою, який служив законом не тільки для Литви. Але й для руських земель, як от: для Волинської, Подільської й Української. За цим законом, усі судові справи проводилися і були писані не інакше, як тільки південноруською мовою. Лев Сапіга, канцлер великого князівства Литовського, в передмові своїй до згаданого Статуту, говорить: "Якщо якомусь народові соромно не знати своїх законів, то тим більше нам, що маємо закони, писані не чужою якоюсь мовою, але своєю власною, тобто південноруською" і т. д.

...більша частина народу в Литві признавала свою духовну залежність від Царгородської церкви і слухала слов'янську літургію, то південноруська мова, після навернення Литви в християнство, була в ній всезагальною. Цією мовою подавалися просьби в судові місця і до інших властей; нею ж відповідали й давали свої рішення король, судді й інші чиновники. За царювання синів Казимира Ягайла, які виховувалися й жили найчастіше в Польщі, мова польська ввійшла в ужиток при дворі і заступила місце південноруської.

До XVII ст. не мала Польща інших князів, крім князів руського сповідання, які вживали південноруську мову...

Чому ж така стародавня й прекрасна мова вийшла з ужитку? Чому ніхто тепер не говорить нею, крім лише простого народу південноруського, дрібномаєтного дворянства та духовенства грецького обряду? Чому в такій зневазі у нас південноруська писемність, в той час як вона відкрила для вітчизняної історії безліч найважливіших пам'яток? На це може дати нам відповіді історія Польщі, особливо ж у кінці XVI і на початку XVII ст. Пригнічення Русі дійшло до такого рівня, що для порятунку жителі стали зрікатися свого походження і соромитися мови своїх предків.

Могильницький І.

25. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. /Benkő Lóránd (szerk.). T. 1–4. — Budapest, 1967 — 1984.
26. *Csopey László*: Magyar szók a rutén nyelvben. // Nyelvtudományi közlemények XVI. — Budapest, 1881. — P. 270 — 294.
27. *Csíry Bálint*. Szamosháti szótár. — Budapest, 1935. — T. I. — 573 p. — 1936. T. II. — 480 p.
28. *Kniezsa István*. A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. — Budapest, 1955. — 1042 p.
29. *Markus V.* Hungarian loanwords. // Kubijovych V. (ed.) Encyclopedia of Ukraine. — University of Toronto Press, 1988. — P. 274 — 275.

Yelyzaveta Baran'

LEXICAL HUNGARIAN ELEMENTS
IN THE WORKS OF UKRAINIAN WRITERS IN TRANSCARPATHIA

The paper deals with the problems of Ukrainian and Hungarian interlanguage contacts. It provides a description of the Hungarian language influence on the lexical elements in the works of Transcarpathian writers and compares the frequency of usage of the Hungarian words in the novels of Soviet and contemporary writers.

Keywords and phrases: interlanguage contact, Transcarpathian dialects, lexical loanwords.

Відомі постаті про мову

Якби я задумав описати все те, що можна знайти цікавого в *Малій Росії* для людини, котра шукає в найменших речах безкінечно великих слідів премудрості Божої, то справа моя вимагала б не одного року, Детальний опис стародавнього й теперішнього, фізичного й морального стану країни цієї склало б превелику книгу. Кожний знає, що в ній були раніше свої власні *державці*, вона розділялася так, як і інші області нинішньої Російської імперії, на *князівства та наділи*, після того на *воєводства та повіти*, потім на *полки та повіти*, потім на *намісництва й повіти* і, нарешті, на виконання благословенного визначення керуючих усіма Росіянами доль, розділена на *губернії й повіти ж*, або *уїзди*. Всякий знає, що малоросіяни з усіма іншими слов'янами одноплемінні і зберегли досі деякі свої обряди і повір'я, властиві кожному народові доти, доки він виформується освітою. Всякий знає й те, як вони до цього часу відрізняються від усіх інших народів, і навіть від своїх земляків, одягом, мовою і багатьма іншими речами, частково описаними в різних *Історіях, Землеописах, Подорожах і Записках*. Отже, досить буде мені покласти на папір одну слабку тинь зникаючого наріччя¹ цього близького по сусідству зі мною народу, цих люб'язних моїх співвітчизників, цих моїх співбратів, що походять від єдиної зі мною гілки.

Коротко скажу, що кілька років живучи в Малій Росії, я міг досить пристосуватися до національного характеру її жителів. Я знайшов у них щось *приємно-меланхолійне*, що відрізняє їх, можливо від усіх інших мешканців земної кулі. Для них властива уважність, гострота, нахил до музики і співу. Хлібосолюсть й простота вдачі їх суттєві риси. У вчинках дуже прості і ніби дещо грубі; у ділах справедливі, в розмовах відверті, хоча часто тонкі і дуже хитрі; у намірах ґрунтовні. Люблять охайність і чистоту. Займаються найбільше тим, що належить до економії; працюють повільно, але надійно. У пристрастях рідко спостерігають поміркованість. До наук схильні, здається, від природи. Пісні їхні майже завжди томливі, але цікаві, особливо для поетів, задуми, що криються в них, невимушена передача думок і завжди виблискуюча якась ніжність і невинність — незрівнянні! Що може бути більш вражаючого, як слухати, коли малоросіяни вечорами приємних літніх днів, зібравшись гуртом і сидючи на пагорбку в колі, співають свої тужливі пісні? — Тоді луна, що віддається навколо, приносить з полів і з лісів до чутливого серця найзворушливіші тони!

О.П. Павловский, 1818

¹ Слово наріччя виступає у Павловського як абсолютний синонім до мови.

Vyacheslav Vasylchenko

RITUAL MOTIVATIONAL CONNECTIONS OF UKRAINIAN ETHNIC IDIOMS
(a study of the funeral phraseological units)

Phraseological units of the Ukrainian language, an origin of which relates to the traditional funeral ceremonies, are considered in this article. The inner form of such units reflects the stereotypes of the sacred behavior, determined by ceremonial canons. The specific character of national perception of the world is realized in them. The symbolic nature of ceremonial reality determines the appearance of ceremonial idiomatic expressions originated from the names of the ceremonial acts.

Keywords: archetype, realem, funeral ceremony, phraseologism, ceremonial act.

Відомі постаті про мову

Південноруська мова, якою розмовляли наші перші літописці, котрі ніби в ковчег від потопу часу вберегли заповіт прабатьків Руського царства до нащадків, південноруська мова. Якою батьки наші оспівали в думках своїх життя і славу Південної Русі, усїєї священної колиски могутнього Царства, – мова, якою, вірогідно, звучали промови князів київських, прабатьків наших царів православних, слова й вирази якої і понині звучать у Святому Письмі. Південноруська, кажу, мова з дня на день забувається і вмовкає, і – прийде час – забудеться і вмовкне.

І слова її тільки, можливо, в тужливих піснях долетять до нащадків, і слова її знайдуть нащадки в темних для себе місцях літопису, подивуються на цих рідних незнайомців, назвуть їх недоглядом переписувача і виправлять.

Проте можливе й таке, що в часи зневаги південноруської мови любов до неї прокинеться. Хто ж збере, як добрий син прах батьків своїх, залишки південноруського слова, яке зникає? Їх розсіяно від Вісли до Кубані.

Уже світла увага уряду і освічених людей благовісною зіркою засяяла над світом Слов'янщини, і жодна риса народності не зникне, жодна будова мови не зруйнується, жодна православна думка не вмере бузплідно в цьому світі. У журналі, який діяльно утврджує ґрунтовну освіту в нашій батьківщині, уже покладено перші кроки розробки південноруської мови, і, мабуть, ці перші кроки – початок, але не кінець наших вітчизняних досліджень з цього предмета.

Метлинський А.Л. 1839

тавщини» (Полтава: АСМІ, 2006, — 404 с.) зберегти й донести до сучасників нетлінні скарби української культури в її полтавських витоках.

Книга М. Степаненка «Публіцистична спадщина Олесея Гончара», відзначмо насамкінець, повно і всебічно розкриває духовні обрії Гончара-публіциста, вона має не тільки наукове, а й виховне значення.

Володимир Калашник, Микола Філон (м. Харків)

Volodymyr Kalashnyk, Mykola Filon

SPIRITUAL HORIZONS OF HONCHAR AS A PUBLICIST

(Book review of Степаненко М.І. Публіцистична спадщина Олесея Гончара (мовні, навколомовні й деякі інші проблеми). — Полтава: АСМІ, 2008. — 396 с.)

Keywords: Oles' Honchar, Mykola Stepanenko.

Відомі постаті про мову

...Ніжні пахощі квітів, грайлива гострота фарб, солодкий голос солов'я, хто їх опише? Хто це опише, змалює, виразить, тому хіба можна випробувати своє обдарування в описі мелодії однієї з людських мов, бо в ній стільки невимовного, невловимого, неказанного, як і в пахощах квітки для тих, хто її не нюхав, як і в живій грі фарб для тих, хто не бачив їх, як і в солов'їному співі для тих хто його не чув.

Від чого ж хибне в Великоросії уявлення про грубість української чи галицької вимови? Чи від того, що про цю вимову судили за буквами, не знаючи, що південнорус, українець чи галичанин ніколи не вимовляє цих букв так, як вимовляються вони у Великоросії; чи від того ще, що слова, які вимовляються не так, як ми звикли чути їх з дитинства, здаються нам чимсь неправильним, потворним і смішним.

Хоча зіставлення й не доказові, скажемо, однак, для пояснення нашого розуміння доброгласності південноруської мови, що, якщо польська мова за своїм щебетанням і бренькотом, за цим бржменням подібна в устах прекрасної польки до арфи, гітари, гуслів, і північноруська різкістю своїх тонів подібна то до скрипки, то до кларнета, то мова південноруса своєю м'якістю й ніжністю схожа то до віолончелі, то до флейти, і загальною мелодією наближається до церковнослов'янської, яка звучить величавим органом.

Назва мови південноруської, південно-західної руської (тобто малоруської і червоноруської, або української й галицької), багато в чому відмінної від російської, північно-східної руської (тобто великоруської), насправді належить тій мові, якою говорять у Південній Росії губернії – Київська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, частина Воронізької і Херсонської, Земля Війська Чорноморського, губернії Подільська та Волинська, частина литовських губерній – Віленської і Гродненської, і майже вся Галичина; словом, назва південноруська мова повинна бути присвоєна тій мові, якою розмовляє понад 10 000 000 слов'ян, котрі проживають на півдні Росії і на південь від Росії і якою пісні співаються навіть у самій Польщі.

Метлинський А.Л. 1839

Відомості про авторів

БАРАНЬ Єлизавета, аспірант кафедри слов'янських мов Будапештського університету ім. Лоранда Етвеш (Будапешт), викладач української мови Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II (Берегово)

ВАСИЛЬЧЕНКО В'ячеслав Миколайович, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова

ЗАГНІТКО Анатолій Панасович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Донецький національний університет

КАЛАШНИК Володимир Семенович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

КОВАЛЕНКО Євгенія Сергіївна, аспірантка кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Донецький національний університет

КОЛОКОЛОВА Анастасія Олександрівна, аспірант кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

НІМЧУК Василь Васильович, чл.-кор. НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

ОСТАПЧУК Оксана Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології, Московський державний університет імені М. В. Ломоносова

ПШТЕЛЬ Віра Мирославівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови, Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника

ПРИМУШКО Наталія ОЛЕКСІЇВНА, аспірантка-заочниця відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

СЕМЕНЮК Світлана Пилипівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України

СИТАР Ганна Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Донецький національний університет

ТРИФОНОВ Роман Анатолійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ТУРОВСЬКА Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

ФІЛОН Микола Іванович, кандидат філологічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЧЕРНЕНКО Ганна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЯЦЕНКО Сергій Адамович, викладач кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка